

ISSN 2225-6555

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПРАВОЗНАВСТВА

Електронне наукове фахове видання Національного університету
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

1/2011

Засновник: Національний університет
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Тематика згідно з галуззю науки «12.00.00 – Правознавство»
відповідно до чинного переліку галузей наук

Періодичність: 2 випуски на рік

Відповідальний редактор *Гетьман А. П.* – проректор з наукової роботи,
доктор юридичних наук, професор, академік НАПрНУ

Схвалено Вченою радою Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Протокол № 1 від 9 вересня 2011 р.

У збірнику вміщено наукові статті, присвячені актуальним проблемам правознавства: теорії та історії держави і права, конституційного й державного будівництва, цивільного, трудового, фінансового, господарського, адміністративного, митного, екологічного, кримінального права, кримінального й цивільного процесів, криміналістики, питанням боротьби зі злочинністю.

Мета видання: досягнення якісно нового рівня повноти й оперативності задоволення інформаційних потреб суспільства у знаннях у галузі права.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Гетьман Анатолій Павлович (відповідальний редактор) – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрНУ

Яроцький Віталій Леонідович (заступник відповідального редактора) – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права № 2

Погребняк Станіслав Петрович (відповідальний секретар) – доктор юридичних наук, доцент

Лозо В'ячеслав Іванович – доктор юридичних наук, доцент

Колісник Віктор Павлович – доктор юридичних наук, професор

Любченко Павло Миколайович – доктор юридичних наук, професор

Матюхіна Наталія Петрівна – доктор юридичних наук, професор

Жилінкова Ірина Володимирівна – доктор юридичних наук, професор

Гусаров Костянтин Володимирович – кандидат юридичних наук, доцент

Бойчук Роман Петрович – кандидат юридичних наук, доцент

Лукашов Олександр Анатолійович – кандидат юридичних наук, доцент

Ярошенко Олег Миколайович – доктор юридичних наук, професор

Анісімова Ганна Валеріївна – кандидат юридичних наук, доцент

Уркевич Віталій Юрійович – доктор юридичних наук, доцент

Головкін Богдан Миколайович – кандидат юридичних наук, доцент

Журавель Володимир Андрійович – доктор юридичних наук, професор

Капліна Оксана Володимирівна – доктор юридичних наук, професор

Тарасов Олег Володимирович – кандидат юридичних наук, доцент

Відповідальний за випуск д-р юрид. наук, проф. *А. П. Гетьман*

Редактор *М. М. Сорокун*

Коректор *Н. Г. Залюбовська*

Комп'ютерна верстка *О. О. Шинкарьов*

Додаткові відомості: вимоги до оформлення наукових статей

ЗМІСТ

ДО ЧИТАЧІВ

1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Шевченко Л. С. Модернізація вищої юридичної освіти в Україні: сутність, моделі, умови здійснення

Шеверева В. Є. Порівняльно-правові аспекти проведення передвиборної агітації у дорадянський період в Україні

Середа О. В. Інститути присяжних засідателів і станових представників в умовах самодержавства (на прикладі Лівобережних українських губерній Російської імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.)

Логачова В. В. Вплив громадського контролю під час проведення виборчих кампаній на демократизацію державної влади в Україні

Ремєскова Ю. О. Роль суду в системі стримувань і переваг

2. ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

Шевєрдіна І. М. Поняття та склад рослинного світу в населених пунктах за законодавством України

Шульга Є. В. Надра як об'єкт адміністративно-правової охорони

3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

Іванов В. Г., Любарський М. Г., Карасюк В. В., Ломоносов Ю. В. Захист авторських прав мультимедійних даних

Чернобук Я. Л. Загальні збори учасників товариства з обмеженою відповідальністю: теорія і практика

4. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

Верещагіна О. С. Реалізація антимонопольно-конкурентної політики в Україні

Сидоренко А. С. До розуміння проблеми зловживання трудовими правами

5. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

Коваленко Л. П. Система інформаційного права

Шевчук О. М. Митні правовідносини щодо лікарських засобів: поняття, структура та ознаки

Россіхіна Г. В. Щодо фінансово-правової норми і фінансового правовідношення

Сурженко О. А. Окремі проблеми, що виникають при будівництві житла

6. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО

Радутний О. Е. Кримінальна відповідальність юридичної особи – крок до закріплення віртуальності життєвого простору

Колесник І. А. Проблеми виникнення добросовісних помилок під час сприйняття свідками події вбивств

Шаповалов В. В., Шаповалова В. О., Курижєва О. О. Характеристика правопорушень, учинених неповнолітніми, з позиції судової фармації

Говорун Д. М. Поняття принципу публічності та його нормативний зміст

7. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Захарова В. О. Парадигмальне оновлення природоохоронної діяльності в контексті євроінтеграції України як чинник змістовного формування системи екоправового виховання

Глубоченко С. М. Концептуалізація поняття правозастосовчого судового розсуду

Тітко Е. В. Історико-структурний підхід до визначення поняття і змісту права на свободу вираження поглядів

Сідоренко О. О. Особливості структури процесуально-правової норми

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ

ДО ЧИТАЧІВ

Шановні колеги!

Сучасне життя характеризується прискоренням розвитку науки, техніки, культури та всеохоплюючою інформатизацією суспільства. З появою нових інформаційних технологій і систем відбувається формування нової, глобальної інформаційно насиченої цивілізації, коли успіху досягає лише той, хто здатний швидко, повно й точно продукувати та опрацьовувати інформацію. Це повною мірою стосується і галузі правознавства.

Пропонуємо Вашій увазі електронний збірник наукових праць Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» «Теорія і практика правознавства». Його створено відповідно до наказу ректора Університету з метою належного й більш ефективного розповсюдження особистих наукових здобутків викладачів і науковців навчального закладу та забезпечення можливості молодим ученим оперативно представляти свої наукові доробки широкій науковій громадськості. Збірник є ще одним інтелектуальним продуктом Університету, що свідчить про його входження у глобальний інформаційний простір і спроможність відповідати викликам сучасності.

Сподіваємося, що сайт нашого збірника стане справжньою трибуною для молодих учених і відомих правознавців, об'єднаних спільною метою – розбудови правової держави та подальшого вдосконалення законотворчого процесу і правозастосування в Україні.

***А. П. Гетьман,**
проректор з наукової роботи Національного університету
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»,
доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України,
відповідальний редактор збірника*

1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 330.1:378:34(477)

Л. С. ШЕВЧЕНКО,

д-р екон. наук, проф.,
завідувач кафедри економічної теорії,
Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»,
м. Харків

МОДЕРНІЗАЦІЯ ВИЩОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ: СУТНІСТЬ, МОДЕЛІ, УМОВИ ЗДІЙСНЕННЯ

Проаналізовано сутність та основні моделі модернізації вищої юридичної освіти в Україні. Запропоновано шляхи транспрофесіоналізації юридичної освіти. Показано роль економічної освіти в підготовці висококваліфікованих юридичних кадрів. Охарактеризовано академічний інноваційний університет, розподілений та відкритий університети. Обґрунтовано необхідність транснаціоналізації вищої юридичної освіти та соціального звітування ВНЗ перед суспільством.

Ключові слова: вища освіта; транспрофесіоналізм; академічний інноваційний університет; розподілений університет; відкритий університет; транснаціональний університет; соціально відповідальний університет.

Модернізація освіти є системою глибоких трансформацій, спрямованих на заміну або часткове оновлення раніше сформованих напрямів, принципів і механізмів розвитку освіти іншими, такими, що відповідають вимогам сучасного етапу суспільних змін у країні та світі, в європейському та світовому освітньому просторі [5, с. 102].

Необхідність модернізації вищої освіти в Україні експерти пов'язують як із загальною соціально-економічною ситуацією, зокрема структурою державної влади та управління, культурним рівнем влади та суспільства, так і з «галузевою специфікою». Це – ставлення до освіти як до другорядного, порівняно з економікою, сектора, як до витратної (а не інвестиційної) частини державного бюджету; катастрофічний занепад матеріально-технічної бази, старіння й неадекватне відтворення педагогічних кадрів; низька заробітна плата викладачів ВНЗ; застаріла і неефективна система управління і фінансування; нерівність доступу до якісної освіти; запутаність і недосконалість освітнього законодавства; надмірна комерціалізація освітніх послуг і корупція; неухильне

зниження якості освіти, застарілі методи і методики навчання, повільне і безсистемне оновлення змісту освіти, брак ефективної системи моніторингу і контролю якості освіти та ін. Негаразди в освіті перетворюються на проблему національної безпеки [14].

Виокремилися й «больові точки» юридичної освіти: її масовизація (мережа юридичних ВНЗ в Україні включає 288 ВНЗ разом із відокремленими підрозділами); зменшення економічної та соціальної доступності; невідповідність підготовки фахівців потребам ринку праці, через що на перших місцях з безробіття – юристи та економісти, хоча водночас і державним структурам, і суб'єктам господарювання важко знайти кваліфікованого юриста; низька привабливість українських юридичних ВНЗ для іноземних студентів та ін.

Питання розвитку та сучасної модернізації вищої освіти аналізують учені країн СНД, серед яких: А. В. Бритов, Н. Н. Володін, Т. Гойдіна, В. С. Єфімов, Т. Л. Клячко, А. В. Лаптева, М. Н. Макарова, П. Маліновський, І. В. Нальотова, А. М. Новіков, Н. М. Панькова, Є. Савельєв, О. Б. Томілін, С. Юрій та ін.

Шляхи вдосконалення вищої юридичної освіти в Україні обговорювалися на «круглому столі» в Національній академії правових наук України (жовтень 2010 р.). Президент НАПрН України В. Я. Тацій вважає, що перед суспільством постали дві головні проблеми: 1) відповідність системи юридичної освіти реальним потребам держави та суспільства; 2) відповідність рівня підготовки кадрів стандартам якості юридичної освіти [9].

Мета статті – довести, що модернізація вищої юридичної освіти повинна розпочинатися з обґрунтування стратегії та вибору моделі (моделей) модернізації, виходячи з потреб суспільства.

Запропонуємо для розгляду кілька таких моделей.

Модель транспрофесіоналізації освіти (трансуніверситету). В індустріальному суспільстві переважає модель вищої освіти, пов'язана з *професіоналізацією*. Її головною метою є формування й засвоєння знань і навичок, необхідних для конкретної сфери діяльності, спеціалізація знань та умінь. Організація навчального процесу у ВНЗ підпорядковується підготовці

фахівців із конкретної професії, з певною кваліфікацією відповідно до потреб ринку праці. У постіндустріальному суспільстві вузька кваліфікація значної частини найманих працівників перестає відповідати вимогам часу, а на зміну професіоналам приходять *транспрофесіонали* – фахівці, здатні опановувати нові або суміжні професії, працювати в різних професійних середовищах та організаційних структурах. Слід погодитися з Н. С. Розовим: сучасна криза освіти пов'язана з тим, що вона залишається прилаштованою до епохи техніко-економічного зростання, у той час як сама ця епоха добігає кінця, і мало враховує тенденції, орієнтовані на культуру, суспільство та індивіда, той факт, що освітня політика потребує наддисциплінарних, загальнофілософських, ціннісних основ вироблення й прийняття рішень [13, с. 107-108]. Багато хто з дослідників слушно ставить питання про створення університетів четвертого покоління – *мультиверситетів, трансуніверситетів*.

Аналогічні підходи слід реалізовувати і в юридичній освіті: метою базової підготовки юристів усіх кваліфікаційних рівнів має бути підготовка *юриста широкого профілю*, що надасть можливість забезпечити академічну та професійну мобільність фахівця [9]. Модернізація юридичної освіти на нинішньому етапі її розвитку повинна передбачати:

1) зростання ролі, а головне – частки універсальних знань: вища школа має не дрібнити, а укрупнювати спеціальності, забезпечуючи розвиток міжпредметних зв'язків;

2) розвиток фундаментальної освіти. На жаль, в умовах переходу до ринку українські ВНЗ почали масово орієнтуватися на потреби свого споживача (студента), а той, у свою чергу, – на попит на ринку праці та можливості працевлаштування. За таких умов фундаментальна освіта перестала користуватися попитом: спрямована більше на всебічний розвиток людини, вона не дає миттєвої економічної вигоди. Керівництво освітньої галузі та ВНЗ виявляє свою залежність, а інколи й безпорадність перед ринком праці, реагуючи на його динаміку не стратегічним плануванням майбутнього, а

непродуманим скороченням годин на викладання фундаментальних (теоретичних) дисциплін та кількості таких дисциплін;

3) гуманізацію та гуманітаризацію освіти – орієнтацію на задоволення інтересів особи, яка навчається, розвиток її індивідуальних здібностей і можливостей, створення сприятливих можливостей для творчості й самореалізації особистості.

Першими практичним кроками до транспрофесіоналізації юридичної освіти мають бути:

– уведення до навчальних планів курсів, які дають право на *комбіновано інтегральний ступінь* (право і управління; право й економіка; право і соціологія; право і політологія; право і психологія; право і журналістика тощо). Це сучасна тенденція вищої освіти у багатьох зарубіжних країнах (США, Велика Британія, Росія). У розвитку економічної теорії і права, наприклад, її наслідком уже стало формування такої галузі знань, як *економічна теорія права та економіка права*. У рамках останньої працюють дедалі більше юристів та економістів – представників різних шкіл і підходів;

– запровадження в юридичних ВНЗ *дуальних програм навчання* – комбінацій двох програм, кожна з яких відповідає одній конкретній спеціальності та ступеня, є важливою складовою траєкторії індивідуального навчання. Завдяки спеціально складеному навчальному плану студент може одночасно здобувати дві освіти [3].

Найбільш перспективними в цьому плані є відносини між правом і економікою. Роберт У. Гордон, професор права Єльського університету (США), зазначає, що в 1930-ті рр. студенти і викладачі юридичних факультетів США виявляли певний інтерес до інших соціальних наук, особливо до економіки, історії, психології, соціології і культурної антропології, але ці дисципліни залишалися на периферії юридичного навчання. У 1970-ті рр. викладачі почали активніше впроваджувати в навчальні плани етику й аналітичну філософію, соціальну історію, фемінізм, політологію і кримінологію. А потім одна галузь права за іншою – не тільки пов'язані з антитрестовськими і регульованими

галузями, але і з корпораціями, контрактами, позовами (деліктами), майном і багатьма іншими аспектами – стали запозичувати *економічні знання* для пояснення того, які саме юридичні норми та інститути ефективні або можуть бути більш ефективними. Економічна теорія та економічні викладення тепер стійко закріпилися в академічній юридичній літературі, а часто і в судових думках, оскільки декілька відомих професорів економіки і права стали федеральними суддями. Нові викладачі юриспруденції, особливо в елітарних навчальних закладах, тепер часто мають докторські ступені не тільки з юридичних наук, а й з економіки, історії, політології, філософії або соціології [4].

Модель академічного інноваційного університету. Існують певні перехідні моделі від індустріальної моделі вищої освіти до постіндустріальної. Однією з найбільш перспективних є модель вищої освіти, що базується на траєкторії формування академічних інноваційних університетів: ВНЗ – дослідницький університет – академічний університет – академічний інноваційний університет. Останній створює й активно використовує у своїй діяльності нововведення та інновації, пропонує інноваційну освіту. Чи підходить така модель для юридичного університету?

Академічний інноваційний університет – це складна система, в якій фундаментальна освіта та дослідницький процес доповнені перспективою трансформації університету в підприємницьку структуру, що готує висококваліфікованих фахівців, затребуваних на ринку праці (прагматичний підхід) [11, с. 164]. У такому напрямі здійснюють свою діяльність російські технічні ВНЗ: Московський державний технічний університет ім. Н.Є. Баумана, Санкт-Петербурзький державний політехнічний університет, Південно-російський державний технічний університет (Новочеркаський політехнічний інститут), Томський державний університет. В інших країнах: Warwick University (Велика Британія), Twente University (Голандія), University of Strathclyde (Шотландія), Chalmers University of Technology (Швеція), University of Joensuu (Фінляндія).

Утім поняття «інноваційний ВНЗ» не має однозначного тлумачення. Одні дослідники визначають його як вищий навчальний заклад, що реалізує освітні

ініціативи як *нове знання*, що веде до відкриття законів природи і суспільства (наукові інновації), створює нове покоління навчально-методичного забезпечення освітнього процесу (сучасні освітні технології), використовує нові форми організації освіти (управлінські інновації, пов'язані з менеджментом і маркетингом відносин) на основі новітніх інформаційних технологій [12, с. 115]. Інші вказують на необхідність обов'язкового визнання (присвоєння) такого статусу державою шляхом процедури *конкурсного відбору* за певними критеріями на право одержання державних субсидій з метою реалізації інноваційних освітніх програм [2].

В Україні постановою Кабінету Міністрів від 17.02.10 р. № 163 було затверджено «Положення про дослідницький університет». Останній визначено як національний ВНЗ, який має вагомі наукові здобутки, провадить дослідницьку та інноваційну діяльність, забезпечує інтеграцію освіти та науки з виробництвом, бере участь у реалізації міжнародних проектів і програм, тобто здійснює «навчання через дослідження». Але чіткого вектора інноваційного розвитку в освітній сфері держава до цього часу не отримала. Законом України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» (визнано неконституційним згідно з Рішенням Конституційного Суду № 18-рп/2009 (v018p710-09) від 14.07.2009 р.) розвиток освіти не було віднесено ні до стратегічних, ні до середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності.

Певні зрушення відбулися при розробленні проекту Закону України «Про вищу освіту». У ньому здійснення інноваційної діяльності визнано одним із головних завдань ВНЗ, встановлено принципи державної політики в галузі вищої освіти, що сприяють інноваційній діяльності ВНЗ. Передбачено надання статусу дослідницького університету провідним національним ВНЗ. Однак системне бачення сутності освітніх проблем (тенденцій транспрофесіоналізації, утворення мультиверситетів або трансуніверситетів тощо) та державницький підхід до їх розв'язання відсутні. Критерії оцінки ВНЗ як дослідницького є переважно кількісними і мало обґрунтованими якісно. Наукові дослідження

нерідко імітуються, і навіть у значних масштабах, не маючи інноваційного наповнення.

У будь-якому разі зрозуміло, що реалізація такої моделі юридичним університетом (ВНЗ) потребуватиме не тільки певних передумов (наявність структурних підрозділів ВНЗ або організацій, які займаються дослідженнями і розробками; кількість науковців, їхні якісні характеристики; розвиненість бази дослідження тощо), а й здійснення значних інноваційних витрат (фінансування інноваційної діяльності у ВНЗ).

Моделі розподіленого та відкритого ВНЗ. Розподілений університет визначають як сукупність територіальних підрозділів (філіалів) одного ВНЗ, які дають можливість здобувати в кожному з них освіту, практично таку ж, як і в головній організації. Надаючи освітні послуги, ВНЗ розподіляє за підрозділами (у просторі) свій навчальний, науковий і адміністративний потенціал, дослідницькі центри та комерційні структури ВНЗ; учених, викладачів та інших суб'єктів освітньої діяльності. Навчання ж студента відбувається в одній «точці»: вступивши на навчання до головного ВНЗ або до одного з філіалів, абітурієнт його ж і закінчує. Перехід з одного філіалу до іншого цього ж ВНЗ можливий лише в індивідуальному порядку і з перезаліком дисциплін, аналогічно переходу до іншого ВНЗ [1].

Наявність значної кількості українських юридичних ВНЗ, у тому числі таких, що мають сформовані системи філіалів, надає можливість охопити системою вищої юридичної освіти територію всієї держави і навіть вийти на зарубіжжя. Але виникає проблема оптимізації мережі юридичних навчальних закладів з урахуванням їх індивідуального освітнього потенціалу (індикатора потужності). У регіональному плані він істотно диференційований. Розподіл загального ліцензійного обсягу з напрямку «право» за регіонами приблизно такий: Північний регіон – 39 %, Східний – 27, Південний – 14, Західний – 11, Центральний – 9 %. Лише у Києві є близько 50 навчальних закладів, які готують юристів. Нерівномірний розподіл ВНЗ і ліцензованого обсягу

породжує певні соціальні проблеми, оскільки для молоді різних регіонів створюються нерівні можливості для здобуття вищої юридичної освіти [9].

Проте в умовах інформаційного суспільства здобувачі вищої освіти цікавляться не так адмініструванням освітніх відносин, як можливостями вільного пересування між ВНЗ з метою оптимізації своїх знань і здобуття найкращої освіти. Тому модернізація юридичної освіти має йти в напрямі *моделі відкритого ВНЗ*:

1) створення можливості послідовного навчання студентів у різних юридичних ВНЗ. Наприклад, абітурієнт вступає на перший курс на конкретну спеціальність (напрямок) одного юридичного ВНЗ. Провчившись рік (семестр) і пройшовши необхідну атестацію, він продовжує навчатися в другому юридичному *ВНЗ*, потім у третьому і т. д. По закінченні навчання студент одержує диплом із зазначенням повного списку навчальних закладів, у яких він навчався. Така схема може бути застосованою до очної, заочної чи дистанційної форм навчання. Погоджувати дії юридичних ВНЗ і контролювати перехід студентів з одного юридичного ВНЗ до іншого можна або шляхом створення асоціації юридичних ВНЗ, які прийняли рішення здійснювати спільно освітній процес (визнавати взаємно навчальні курси і підсумки атестації при переході з одного до іншого ВНЗ у рамках асоціації); або традиційно з перезаліком складених навчальних дисциплін;

2) паралельного навчання у різних навчальних закладах. Абітурієнт зараховується студентом до двох (трьох і т. д.) ВНЗ, один з яких юридичний. Залежно від обраних спеціальностей він вивчає різні навчальні дисципліни і проходить відповідні атестації на базі своїх ВНЗ. За результатами навчання і державних іспитів видається диплом (дипломи) зі спеціальності (спеціальностей) із зазначенням ВНЗ, де проходило навчання;

3) комбінації двох попередніх варіантів [1].

Відтворюючи певним чином Болонську систему, модель відкритого ВНЗ готує українські ВНЗ до міждержавної мобільності студентів і викладачів.

Модель транснаціонального ВНЗ. Сьогодні відкритість освітнього процесу слушно пов'язують із виходом ВНЗ на міжнародні освітні ринки. У загальному вигляді цей процес має таку логіку: лібералізація (становлення ВНЗ як комерційного підприємства) → традиційна інтернаціоналізація (становлення ВНЗ як експортного підприємства) → транснаціоналізація (перетворення ВНЗ на ТНК) → глобалізація (створення глобальних ВНЗ).

«Університет-підприємство» акцентує увагу на комерціалізації своєї діяльності. ВНЗ може пропонувати ринку: освітній продукт – навчальні програми, підручники та навчальні посібники; технології навчального процесу; результати досліджень і розробок, що можуть бути впроваджені й застосовані у виробництві; певні форми та методики організації навчального процесу і навіть управління ВНЗ (системи освітнього менеджменту, методики стимулювання праці в освіті тощо). При цьому ВНЗ зацікавлений і в одержанні доходу (скороченні залежності від урядової підтримки), і в зміцненні свого іміджу як наукового та освітнього центру.

ВНЗ як «експортне підприємство» активізує освітні та наукові контакти за кордоном, вдаючись до співпраці з зарубіжними посередниками і агентами для просування своїх освітніх послуг на ринках інших держав. У такий спосіб відбувається «тестування» національних ринків освітніх послуг інших держав для подальшого відбору найбільш привабливих ринків і найбільш прибуткових освітніх послуг. Освітній продукт прилаштовується до потреб зарубіжних покупців, хоча вітчизняні зразки ще залишаються як відправні.

На стадії *транснаціоналізації* ВНЗ створює свої філії, освітні підрозділи, навчальні заклади тощо за кордоном. У його діяльності відслідковуються основні ознаки ТНК: розповсюдження освітньої діяльності на студентів інших країн; інвестування створення зарубіжних підрозділів (філій, кампусів); прагнення встановити контроль над освітніми програмами, які викладаються в них, та поширити свій вплив на освітній процес у країні-імпортері транснаціональної освіти в цілому.

Першим кроком до утворення *глобальних ВНЗ* стала поява наприкінці 1980-х рр. у західних країнах «*електронних університетів*» як особливого типу дистанційної освіти, що дає можливість здобути вищу освіту за допомогою різних способів електронного передавання інформації.

В Україні створено «поживний ґрунт» для появи великих освітніх корпорацій інших держав та закріплення на внутрішньому ринку їхніх освітніх послуг. Однак мало що робиться для формування власних експортоорієнтованих ВНЗ. Розробники проекту Закону України «Про вищу освіту» визначили поняття «міжнародне співробітництво вищих навчальних закладів» і «зовнішньоекономічна діяльність вищого навчального закладу», головні напрями міжнародного співробітництва ВНЗ. Між тим ідеологія «транснаціональної освіти» відсутня. Немає й чіткої державної стратегії формування і розвитку великих національних ВНЗ, які могли б скласти конкуренцію зарубіжним провайдерам освітніх послуг.

Особливої актуальності проблема набуває для юридичних ВНЗ. Нестабільна демографічна ситуація в Україні, значна кількість юридичних ВНЗ, конкуренція і розподіл «сфер впливу» між ними на внутрішньому ринку освітніх послуг вичерпують можливості розширення діяльності кожного з них в Україні. Попереду диверсифікація діяльності з виходом на нові ринки освітніх послуг, у тому числі й закордонні, формування «експортних підприємств». Зрозуміло, що до створення повноцінного транснаціонального юридичного університету ще далеко. Але долати «замкненість» навчання на галузях права України потрібно вже зараз. У іноземного здобувача вищої освіти попитом користується вивчення «міжнародного права», «європейського права» тощо.

Модель соціально відповідального ВНЗ. Методологічною основою даної моделі вважають концепцію соціальної відповідальності бізнесу. Однак такий підхід не зовсім правильний. У ВНЗ і бізнес-структур різні місії, цілі та кінцеві результати. Від соціально відповідального ВНЗ очікують насамперед досягнення високих кінцевих результатів освітньої діяльності: 1) забезпечення сучасної якості вищої освіти (когнітивні результати); 2) відповідності

структури, обсягів знань та здобутих студентами навичок попиту на ринку праці (економічні результати); 3) соціально спрямованої суспільно корисної діяльності студентів ВНЗ, прояву їх громадянської позиції, соціальної активності як професійно значущих якостей майбутніх спеціалістів (соціальні результати) [15, с. 17].

При цьому важливо не допускати асоціальної поведінки ВНЗ в освітніх відносинах. Наприклад, повним «фіаско» вітчизняної вищої школи стало поширення корупції. За даними досліджень фахівців Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та фірми «Ukrainian Sociology Service» (2011 р.), з випадками корупції у ВНЗ безпосередньо стикалися 33 % студентів, ще 29 % чули про це від інших. Корупція, як правило, ототожнюється з хабарництвом (так вважає 75 % опитаних студентів), здирництвом (43 %), зловживанням службовим становищем у особистих цілях (40 %), купівлею рефератів, курсових і дипломних робіт (21 %), даруванням подарунків (14 %). Причому найчастіше стикаються з корупцією студенти, які навчаються на *юридичних спеціальностях* (39,1 %) [7].

ВНЗ буде прагнути соціальної відповідальності, якщо суспільство запровадить певні форми громадського контролю з боку всіх учасників навчально-виховного процесу – держави, студентського самоврядування, організацій роботодавців, наприклад, *соціальне звітування ВНЗ перед суспільством* про його дії і вчинки, реалізацію місії і цілей, досягнуті результати діяльності [10; 6].

В освітньому середовищі одним із перших соціальних звітів став маніфест Чиказького університету «Report on the University's Role in Political and Social Action», розроблений у 1967 р. провідними професорами університету під керівництвом професора права Харрі Калвена. Каліфорнійський університет Берклі випускає спеціальний бюлетень для громадськості «A Newsletter for Neighbors of the University of California». У ньому є спеціальний розділ, де обґрунтовується соціальна й економічна корисність ВНЗ для суспільства, вплив університету на життя місцевого

ком'юніті. Аналогічно вчиняють й інші американські університети. У РФ перший соціальний звіт подав Владивостоцький державний університет економіки й сервісу у 2005-2006 рр.

В Україні соціальна звітність ВНЗ відсутня. Тим часом така форма взаємодії ВНЗ із громадськістю могла б сприяти формуванню позитивного іміджу ВНЗ, зростанню лояльності студентів і співробітників, зміцненню ділової репутації ВНЗ, залученню інвестицій, покращенню позицій вітчизняних ВНЗ у міжнародному освітньому середовищі.

Таким чином, вибір певної моделі (моделей) модернізації юридичної освіти має ще один, можливо, найважливіший аспект – економічний. Його вдало сформулював О. Ю. Мамедов: вищій освіті потрібні не адміністративні переробляння, а *економічна реорганізація* – звільнення від усіх податків, повна адміністративна самостійність, демократизація внутрішньовузівської системи. Без західної економічної організації ВНЗ західну систему освіти не збудувати [8, с. 9].

Список літератури:

1. *Беляков В. С.* Распределенный университет как форма расширения доступа к современному высшему образованию / В. С. Беляков // Университетское управление. – 2004. – № 5-6(33). – С. 173–178.
2. *Беляков С. А.* Управление образованием и инновации] / С. А. Беляков // Университетское образование. – 2008. – № 2. – С. 68–84.
3. *Быкадорова А.* Идеальный университет: утопия, как она есть [Электрон. ресурс] / А. Быкадорова. – Режим доступа : <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=1983&level1=main&level2=articles>.
4. *Гордон Р. У.* Юридична освіта в США: витоки і розвиток / Р. У. Гордон // Правова Освіта. – 2008. – 9 березня.
5. *Зборовский Г. Е.* Модернизация образования сквозь призму социальной политики / Г. Е. Зборовский // Журнал исследований социальной политики. – 2010. – Т. 8. – № 1. – С. 87–104.
6. *Калачинский А. В.* Социальная отчетность вуза / А. В. Калачинский // Университетское управление. – 2008. – № 6. – С. 32–38.
7. Корупція у ВНЗ: соціопитування [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dyvensit.org/novyny/36-education/3156-korruptsija-u-vnz-socopytuvannja>.
8. *Мамедов О. Ю.* Модернизация российской экономики может иметь только глобализационную направленность! / О. Ю. Мамедов // Экон. вестник Ростовского гос. ун-та. – 2009. – Т. 7. – № 3. – С. 5–9.
9. Матеріали «круглого столу» / підготував М. Косий // Освіта України. – 2010. – 6 жовтня.
10. *Ниязова М. В.* Подходы к социальной ответственности вуза / М. В. Ниязова // Планирование инновационного развития экономических систем : труды конф. / под ред. В. В. Глухова, А. В. Бабкина. – СПб. : Изд-во Политехн. ун-та, 2007. – С. 677–682.

11. *Панькова Н. М.* Идея университета в современной образовательной парадигме [Электрон. ресурс] / Н. М. Панькова. – Режим доступа : http://www.lib.tpu.ru/fulltextiv/Bulletin_TPU/2007/v311/17/36.pdf

12. *Проценко Т. Г.* Рынок образовательных инноваций / Т. Г. Проценко // Сибирская Финансовая Школа. – 2006. – № 2. – С. 115.

13. *Розов Н.* О моделях университета в современной России [Электрон. ресурс] / Н. Розов. – Режим доступа : http://www.socpolitika.ru/rus/social_policy_research/applied_research/document.10603.shtml.

14. Стратегія модернізації України. Бачення незалежних експертів // ДТ. – 2009. – 12-18 грудня.

15. *Тамбовцев В. Л.* Конечные результаты отрасли образования и проблемы их измерения / В. Л. Тамбовцев // Вопр. образования. – 2006. – № 1. – С. 5–24.

***Шевченко Л. С.* Модернизация высшего юридического образования в Украине: сущность, модели, условия осуществления.**

Проанализированы сущность и основные модели модернизации высшего юридического образования в Украине. Предложены пути транспрофессионализации юридического образования. Показана роль экономического образования в подготовке высококвалифицированных юридических кадров. Охарактеризованы академический инновационный университет, распределенный и открытый университеты. Обоснована необходимость транснационализации высшего юридического образования и социальной отчетности вуза перед обществом.

Ключевые слова: высшее образование; транспрофессионализм; академический инновационный университет; распределенный университет; открытый университет; транснациональный университет; социально ответственный университет.

***Shevchenko L. S.* The modernization of the higher legal education in Ukraine: the essence, models, conditions of realization.**

In the article the real meaning and the principal models of the modernization of the higher legal education in the Ukraine are analyzed. The ways of transprofessionalization of the legal education are proposed. The importance of the economic education for training highly skilled legal personnel is defined. The academic innovatory university, made-distributive and open universities are described. The necessity of the transnationalization of the higher legal education and social reports of the institutes of higher education is argued.

Key words: higher education; transprofessionalism; academic innovatory university; made-distributive and open universities; transnational university; social responsible university.

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРОВЕДЕННЯ ПЕРЕДВИБОРНОЇ АГІТАЦІЇ У ДОРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД В УКРАЇНІ

Розглянуто характерні особливості, притаманні передвиборній агітації дорадянського періоду. Проаналізовано становлення цього інституту, починаючи з додержавного суспільства, участь політичних партій у проведенні передвиборної агітації з уведенням парламентської моделі держави. Зроблено висновок, що до ХХ ст. передвиборна агітація як стадія виборчого процесу не була оформлена й відставала від темпів становлення виборчого права.

Ключові слова: вибори, передвиборна агітація, передвиборні збори, Державна Дума, відповідальність за перешкоджання проведенню агітації.

Незважаючи на те, що поняття «передвиборна агітація» у вітчизняній правовій думці з'явилося лише на початку минулого століття [2], окремі ознаки цього феномену вчені відносять ще до давнього (додержавного) суспільства. Вони вважають, що саме в цей час на загальних зборах членів роду відбувалися вибори вождів. Ураховуючи природне бажання кожної людини виражати власні погляди, використовуючи при цьому різні можливості, державознавці цілком логічно припускають наявність дискусій із приводу особистості вождів, що обиралися на обшинному рівні [21, с. 23].

Однак характерні риси інституту, що розглядається, чіткіше вирізняються на більш пізньому історичному відрізку – в період античності (Афіни, Римська республіка V – I ст. до н. е.). Зокрема, як і сьогодні, передвиборна агітація передувала голосуванню, здійснювалася вільно і змагально, що давало змогу особам, які брали в ній участь, реально впливати на результати виборів.

Метою статті є розгляд розвитку передвиборної агітації як стадії виборчого процесу впродовж дорадянського періоду, визначення впливу влади на перебіг виборчої кампанії. Завданнями роботи є порівняння правового регулювання передвиборної агітації в різні історичні проміжки часу дорадянського періоду в різних регіонах України, окреслення її специфіки,

форм, методів проведення, аналіз участі політичних партій у виборчому процесі у цей період.

Активний інтерес до питань виборів та виборчого права зародився у вітчизняному правознавстві ще в середині XIX – на початку XX ст. Підтвердженням цього служать праці В. В. Водовозова [2], В. М. Гессена [3], М. М. Коркунова [11], Н. І. Лазаревського [12], П. І. Люблінського [14], В. В. Хвостова [22], Б. Н. Чичеріна [23]. Однак питання передвиборної агітації вчені тих років практично не досліджувалися. Виняток становить монографія В. В. Водовозова [2]. У роботах інших авторів розглянуто проблематику виборчого процесу, як то: абсентеїзм, підкуп виборців тощо.

Розгляд проблем проведення виборчих кампаній у дорадянський період знаходимо у працях сучасних дослідників А. А. Вешнякова, У. С. Іскандарова, С. Ф. Лисовського, М. О. Мягкова, В. Ф. Погорілка, В. М. Фалькова [1; 9; 13; 15; 10; 21] та ін.

Зародження передвиборної агітації на вітчизняних теренах відбулося за часів Давньої Русі. Адже саме тоді на вічевих зборах закладалися основи агітації та формувалися головні принципи її проведення. Віче було органом прямого народного правління і саме на ньому здійснювалися обрання і «призвання» князів і значної кількості посадових осіб (посадських, тисяцьких, архієпископів, старост). За високі державні посади точилася політична боротьба в різних формах і мала місце вся палітра агітаційних заходів [13, с. 27].

В Україні виборча система почала широко використовуватися в XVI-XVII ст. у містах, що мали магдебурзьке право. Важливе значення для розвитку виборності мали демократичні надбаня українського народу за часів існування Гетьманської держави, Запорізької Січі та Слобідської України. Носієм суверенності влади в цих демократичних республіках виступав народ і всі державні інституції формувалися тільки шляхом виборів.

Першим нормативним актом писаного виборчого права України можна вважати Конституцію Пилипа Орлика 1710 р., оскільки вона вперше зафіксувала принципи діяльності органів державної влади, порядок, терміни та

періодичність скликання вищого представницького органу тих часів – Генеральної Ради [10, с. 311]. Однак норм щодо проведення передвиборної агітації вона не містила.

На землях, що входили до складу Російської імперії, існували вибори до Боярської Думи, земських соборів і т. д. Але вони не передбачали широкої конкурентної боротьби, в якій могли бути задіяні всі верстви суспільства.

Елементи виборного представництва часів правління Катерини II та її Указ «Про запровадження у Москві комісії для створення проекту нового Уложення і про вибори до неї депутатів» [16] стали першою спробою регламентувати засади виборчого процесу, заклали основи виборчого права Нового часу. При цьому в історії виборчої кампанії 1767 р. мали місце елементи, характерні для сучасного електорального процесу: активна боротьба кандидатів і груп, виборців, що їх підтримували, жвава агітація, намагання опротестувати результати виборів у суді [19, с. 445–460].

XIX ст. можна розглядати як новий етап періодизації виборчого права. На особливу увагу заслуговує Городове Положення 1892 р. [4], яке послабило виборні засади в організації громадських установ, зміцнило становище дворянського стану, залишивши без виборчих прав значну частину населення, тобто фактично стало кроком назад у процесі становлення виборчого права. Цей документ не містив норм щодо передвиборної агітації.

Із поширенням ідей парламентаризму і демократії наприкінці XIX – на початку XX ст. в Україні також з'являється виборча система і проходять вибори в сучасному розумінні цієї форми політичного життя. У західних областях України, що входили до складу Австро-Угорщини, вибори проходили в 1861, 1877, 1883 і 1913 рр. У 1873 р. тут була впроваджена куріальна виборча система, замінена після 1907 р. загальними, рівними, безпосередніми і таємними виборами [7, с. 240–241].

Однак аналіз законодавства цього періоду свідчить про те, що до XX ст. такий самостійний структурний елемент виборчого права, як передвиборна агітація, не був оформлений і тому в своєму розвитку він значно відставав від

темпів становлення виборчого права.

Перші, подібні до парламентських, вибори в Росії відбулись у 1906 р. до Державної Думи за куріальною системою, заснування якої стало вирішальним фактором закріплення передвиборної агітації. Законодавство щодо виборів до першої Державної Думи містило заходи, спрямовані на запобігання незаконному впливу на виборців та виборщиків. Наприклад, для того, щоб зменшити можливості використання адміністративного впливу на хід виборів, губернаторам та віце-губернаторам, градоначальникам та їх помічникам, а також поліцейським на підвладній їм території виборче право надане не було. Тобто вони не мали права балотуватися в депутати, брати участь у передвиборних зборах та голосувати [1, с. 8].

Із формуванням цього органу почала розвиватися й агітація. При цьому визначальну роль відігравала усна агітація, яка проводилася переважно у формі зборів. У містах виборцям кожної виборчої дільниці протягом місяця до строку, призначеного для виборів, надавалося право утворювати особливі підготовчі збори для визначення осіб, гідних бути обраними. Про місце і час таких зборів виборці повинні були повідомити керівника місцевої поліції, який міг призначити для присутності на зборах підлеглу йому особу. За вимогою представника поліції збори мали бути негайно закриті.

На розвиток положень Маніфесту від 17 жовтня 1905 р. «Про вдосконалення державного порядку», який проголосив свободу слова, зборів, спілок і залучення до виборів широких верств населення, у березні 1906 р. були видані укази «Про тимчасові правила щодо спілок і союзів» і «Про тимчасові правила щодо зборів» [20, с. 41], що встановлювали порядок створення й діяльності громадських об'єднань, у тому числі в період виборчих кампаній. Непублічні збори можна було проводити без дозволу влади, а збори просто неба – з дозволу поліції чи губернатора, причому місце їх проведення мало бути віддаленим від місця перебування імператора, Державної Ради і Державної Думи на дві версти. Про місце, час і порядок денний зборів поліцію слід було попередити за три доби [8, с. 251].

На виборах 1906 р. російські партії вперше дістали можливість показати себе. Вони почали розміщувати у пресі різні заклики та оголошення про свої передвиборні збори. Огляди поточної передвиборної ситуації й прогнози стосовно результатів виборів були представлені в редакційних статтях. При оцінці кандидатів враховувалися перш за все їх партійна належність, ідеї, ділові й особисті якості [6, с. 25]. Почалися політичні маневри, перемовини щодо співробітництва, боротьба за виборця. Під час виборів до Державної Думи Росії видання ліберального та демократичного напрямку виходили мільйонними тиражами. І саме за допомогою преси в суспільстві сформувалося критичне ставлення до дій верховної влади. Якщо додати, що навіть у газетах правомонархічного напрямку уряд зазнав жорсткої критики, то стають зрозумілими причини повного програшу владою «інформаційної війни».

Найбільш підготовленою до виборів підійшла конституційно-демократична партія. Розуміючи роль преси в політиці, кадети під час виборів до Державної Думи в 43 губерніях європейської частини Росії мали майже 70 газет і журналів та 87 відділень, які поширювали серед населення агітаційні листівки та заклики [24, с. 149].

Слід зазначити, що агітаційну роботу кадети поєднували з просвітницькою – вони не лише закликали голосувати за своїх кандидатів, а й пояснювали основи виборчого законодавства та призначення Думи. Найбільшою популярністю серед виборців користувалися кадetskі мітинги, на яких виступали кращі оратори Росії – професори, адвокати, лікарі, вчителі. Партія кадетів користувалася найсильнішою фінансовою підтримкою порівняно з іншими партіями, в тому числі проурядовими. У Москві, наприклад, кадети витратили на передвиборні цілі понад 700 тис. руб., тоді як «помірковані» – близько 335 тис., а проурядові монархісти – трохи більше 10 тис. [1, с. 10].

У березні 1906 р. було прийнято Тимчасові правила про забезпечення свободи та правильності виборів, що мали відбутися до Державної Думи. Згідно з ними вперше у виборчому законодавстві заборонявся підкуп як схиляння

шляхом подарунка чи обіцянки особистої користі до подання голосу за того чи іншого кандидата. Також встановлювалася кримінальна відповідальність за перешкоджання виборцю або виборщику шляхом погрози, насильства над особою, зловживання владою чи позбавлення права спілкування вільно реалізувати виборче право; перешкоджання проведенню передвиборних зборів, зборів щодо виборів погрозами, насильством, зловживанням владою чи пошкодженням приміщення, призначеного для проведення зборів. При цьому відповідальність державних службовців за такі порушення полягала в усуненні від посади [17].

Зазначені положення сприяли формуванню більш цивілізованої процедури передвиборної агітації як складової виборчого процесу. Однак уряд намагався втрутитись у процес виборчої кампанії різними способами, наприклад за допомогою сенатських роз'яснень, що звужували коло осіб, допущених до голосування. Губернатори часто забороняли передвиборчі збори, а поліція дозволяла собі пряме втручання в хід їх проведення [5, с. 9].

За період з 1905 по 1917 р. у Росії змінилося чотири Положення про вибори до Державної Думи. Передвиборна агітація при цьому була регламентована так, що постійно набувала соціально-класового характеру, оскільки була дозволена на рівні зборів виборців за розрядами (станами). При проведенні передвиборної агітації в 1905 – 1917 рр. поєднувалися повідомний принцип проведення передвиборних заходів (організатори мали довести до відома начальника місцевої поліції) з можливістю їх припинення за вимогою присутніх на них представників поліції. Це дозволяло контролювати законність проведення заходу без уведення дозвільного принципу [9, с. 15, 26]. Таким чином, з одного боку, формування Державної Думи стало своєрідним імпульсом до створення політичних партій та активізації їх діяльності, розвитку громадянських прав та свобод (свободи слова, мітингів та демонстрацій, виборчого права і т. ін.) та залучення до процесу управління державою більш широких верств населення. Однак існуючі в рамках самодержавства політичні умови не дозволяли повністю реалізувати позитивний потенціал, який був

закладений у цьому інституті. Обмежуючи обговорення проблемних питань державного життя закритими становими передвиборними зборами під контролем поліції, влада намагалася законсервувати самодержавний устрій і стримати розвиток передвиборної агітації як демократичного елемента виборчого процесу.

Наступним етапом у регулюванні передвиборної агітації стало прийняття Положення про вибори до Установчих зборів від 23 вересня 1917 р., у розділі IX якого було розширено види відповідальності за порушення правил передвиборної агітації. Перш за все заборонялося в приміщенні для виборів, а також на вулиці біля входу до нього «вивішування закликів, роздача брошур і плакатів, розповсюдження виборчих записок, виголошення промов і загалом різного роду передвиборна агітація». Крім того, було розширено перелік правопорушень за перешкоджання здійсненню агітації. Зокрема передбачалося покарання за самовільне зняття, розірвання, закриття чи змінення публічно виставлених виборчих закликів, повідомлень чи списків; самовільне вторгнення у приміщення, що призначене для передвиборної агітації і знаходиться в розпорядженні групи виборців; знищення чи пошкодження літератури, призначеної для передвиборної агітації; розголошення завідомо неправдивих фактів щодо особи кандидата чи його приватного життя [18].

Можливість використання попередніх демократичних надбань у формуванні українського виборчого права була майже повністю виключена подальшою українською історією. Лише на початку ХХ ст. на деякий час знову оформився національний інститут виборів. Це пов'язано з відродженням Української держави (березень 1917 р. – квітень 1918 р.), запровадженням виборів до Установчих зборів УНР, утворенням Української гетьманської держави (квітень – листопад 1918 р.), Української Народної Республіки часів Директорії (листопад 1918 р. – листопад 1920 р.), Західноукраїнської Народної Республіки (1918 – 1923 рр.) Утім із становленням соціалістичної державності та права на території України закріпити та поширювати національну традицію у формуванні українського права стало неможливим. Виборче законодавство

УРСР формувалося залежно від становлення загальнодержавного права та було повністю позбавлене національних ознак [15, с. 512].

Отже, незважаючи на той факт, що введення в юридичний обіг терміна «передвиборна агітація» відбулося лише в минулому столітті, ознаки цього явища існували ще в додержавному суспільстві, але до ХХ ст. як самостійна стадія виборчого процесу вона не була оформлена і відставала від темпів становлення виборчого права.

Початок розвитку агітації пов'язаний із виборами до парламенту Російської імперії – Державної думи 1906 р. Фрагментарний характер регламентації агітаційних заходів і процедур та постійні урядові спроби їх жорстко контролювати у царській Росії пояснювалися бажанням формалізації елементів парламентаризму за відсутності реального наміру їх запровадження з боку влади. Та все ж саме завдяки виборам до Державної Думи 1 – 4 скликань у політико-правовій практиці відбулося зародження принципово нових правил конкурентної боротьби за владу. Тому з 1905 р. по 1917 р. розпочинається період офіційного визнання і формування засад передвиборної агітації як перша спроба запровадження парламентарної моделі в царській Росії.

Перспективою подальших наукових досліджень може бути розкриття розвитку інституту передвиборної агітації в період незалежності України, відповідальності за порушення порядку проведення передвиборної агітації тощо.

Список літератури:

1. *Вешняков А. А.* Выборы в первую Государственную Думу – первый опыт демократизации Российского государства / А. А. Вешняков // Журнал о выборах. – Спец. выпуск. – 2006. – С. 7–11.
2. *Водовозов В. В.* Избирательное право в Европе и России / В. В. Водовозов. – СПб. : Брокгауз-Ефрон, 1906. – 65, [1] с. ; 21 см. – (Библиотека самообразования; 1906, вып. 3).
3. *Гессен В. М.* Государственная Дума / В. М. Гессен // Конституционное государство : статьи. – [2-е изд.] – СПб., 1905. – С. 460–526.
4. Городовое Положение от 11.06.1892 г. // Вебсайт Библиотеки электронных ресурсов исторического факультета Моск. гос. ун-та им. М. В. Ломоносова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/grd1892.htm>.
5. *Губанов А.* Избирательные технологии серебряного века / Александр Губанов, Андрей Литвинов // Среда. – 1999. – № 11 (17). – С. 8–10.

6. Евстратов А. М. Предвыборная агитация на выборах в Государственную Думу Российской империи / А. М. Евстратов, А. В. Ивкова // История государства и права. – 2007. – № 11. – С. 24–26.
7. *Енциклопедія Українознавства* / [уклад. М. Абаза, З. Голов'янка]. – Т. 1. – Львів : Молоде життя, 1993. – 400 с.
8. *Исаев И. А.* История государства и права России : учеб. пособ. / И. А. Исаев. – М. : Юрист, 1994. – 272 с.
9. *Искандаров У. С.* Избирательный процесс в Российской империи (вторая половина XVIII – начало XX вв.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / У. С. Искандаров. – Краснодар, 2007. – 26 с.
10. Конституційне право України : підручник [для студ. вищ. навч. закл.] / за ред. В. Ф. Погорілко. – К. : Наук. думка, 1999. – 724 с.
11. *Коркунов Н. М.* Русское государственное право : [учебник] / Николай Михайлович Коркунов. – [7-е изд.]. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1913. – 729 с. – (Часть особенная ; т. 2).
12. *Лазаревский Н. И.* Народное представительство и его место в системе других государственных установлений // Конституционное государство : статьи / Н. И. Лазаревский. – [2-е изд.] – СПб., 1905. – С. 179–223.
13. *Лисовский С. Ф.* Избирательные технологии: история, теория, практика / С. Ф. Лисовский, В. А. Евстафьев. – М. : РАУ Университет, 2000. – 319 с.
14. *Люблінський П. І.* Злочини проти виборчого права / П. І. Люблінський // *Вибори та демократія*. – 2007. – № 1 (11). – С. 70–78.
15. *Мягков М. О.* Національна традиція українського права у формуванні законодавства України про вибори / М. О. Мягков // *Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки*. Вип. 29. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – С. 510–514.
16. Об учреждении в Москве комиссии для сочинения проекта нового Уложения и о выборе в оную депутатов : Указ, данный Сенату, от 14.12.1766 г. // Полн. собр. законов Российской империи. Т. XVII. [СПб.], 1830. – Ст. 12801.
17. О временных правилах об ограждении свободы и правильности предстоящих выборов в Государственный совет и Государственную думу, а также беспрепятственной деятельности сих установлений: Указ от 08.03.1906 г. // Полн. собр. законов Российской империи. – [3-е изд.]. – Т. XXVI. – Отд. 1. – Ст. 27 506.
18. О выборах в Учредительное Собрание : Положение от 23.09.1917 г. // Известия Всероссийской по делам о выборах в Учредительное Собрание комиссии. – 1917. – № 1. – Ст. 7. – [Петроград : гос. Тип., 1917. – 126 с.].
19. *Очерки по истории выборов и избирательного права : учеб. пособие* / [авт. проекта Ю. А. Веденеев и др. ; науч. ред. Ю. А. Веденеев, Н. А. Богодарова] ; Рос. центр обучения избират. комиссии Рос. Федерации, Калуж. обл. фонд возрождения ист.-культ. и духовных традиций «Символ». – Калуга : Символ, 2002. – 692 с.
20. *Российское законодательство X–XX вв.* : в 9 т. / [отв. ред. О. И. Чистяков]. – М. : Юрид лит., 1994. – Т. 9: Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций. – 1994. – 352 с.
21. *Фальков В. Н.* Совершенствование правового регулирования предвыборной агитации в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Валерий Николаевич Фальков. – Тюмень, 2003. – 241 с.
22. *Хвостов В. В.* Значение и права народного представительства : [общедоступный очерк] / В. В. Хвостов. – М. : Изд-во «Труд и воля», 1906. – 48 с.

23. Чичерин Б. Н. О народном представительстве : [монография] / Чичерин Б. Н. – М. : Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1899. – 810 с. 24. Шелохаев В. В. Кадеты, или Искусство компромисса / В. В. Шелохаев // Политические исследования. – 1993. – № 1. – С. 147–153.

Шеверева В. Е. Сравнительно-правовые аспекты проведения предвыборной агитации в досоветский период в Украине.

Рассмотрены особенные черты, присущие предвыборной агитации досоветского периода. Проанализированы становление этого института, начиная с догосударственного общества, участие политических партий в проведении предвыборной агитации с введением парламентской модели государства. Сделан вывод о том, что до XX в. предвыборная агитация как стадия избирательного процесса не была оформлена и отставала от темпов становления избирательного права.

Ключевые слова: выборы, предвыборная агитация, предвыборные собрания, Государственная Дума, ответственность за препятствование проведению агитации.

Shevereva V. E. Law-comparative aspects undertaking of pre-election campaigning of dosovetskiy period in Ukraine.

The especial features inherited of pre-election campaigning of dosovetskiy period were examined in the article. The formation of this institute beginning from before-state society, participation of political parties undertaking of pre-election campaigning with introduction parliamentary model of state were analyzed. The conclusion was made about the pre-election campaigning before XX century as stage of electoral process was not executed and lagged behind from rate of formation of electoral law.

Key words: election, pre-election campaigning, pre-election meetings, State Duma, responsibility for disturbing undertaking of agitation.

**ІНСТИТУТИ ПРИСЯЖНИХ ЗАСІДАТЕЛІВ ТА СТАНОВИХ
ПРЕДСТАВНИКІВ В УМОВАХ САМОДЕРЖАВСТВА
(НА ПРИКЛАДІ ЛІВОБЕРЕЖНИХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.)**

Досліджено вплив самодержавства на інститути присяжних засідателів та станових представників в Російській імперії на прикладі губерній Лівобережної України.

Ключові слова: присяжні засідателі, станові представники, судова реформа 1864 р., судова система Російської імперії.

Сучасний процес удосконалення та реформування судової системи України зумовлює живий інтерес до широкого кола тем, пов'язаних із вивченням історичного досвіду. Впродовж тривалого часу не втрачає своєї актуальності питання щодо забезпечення участі народу у здійсненні правосуддя у формі суду присяжних засідателів. Науковці не мають з цього приводу єдиної узгодженої позиції. Вченими представлена велика кількість досліджень, в яких висловлено як прихильність до даного інституту, так і наукову критику.

Серед них найбільш вагоме місце займають праці Л. Б. Алексєєвої, В. Т. Маляренка, Ю. М. Грошевого та І. О. Русанової. Вони сприяли формуванню українського законодавства про суд присяжних й ефективності його діяльності щодо захисту прав людини та основних свобод.

На нашу думку, саме досвід Російської імперії, пов'язаний з функціонуванням суду присяжних, заслуговує на увагу, оскільки формує базу знань про можливі недоліки та шляхи їх усунення.

Економічні, політичні та суспільні передумови, що склались у Росії в ХІХ ст., зумовили необхідність реформування судової системи та введення нових інститутів. Характер та обсяг нововведень стали предметом тривалих обговорень представників влади та науковців того часу. З цих питань

непоодинокими були випадки неузгодженості наукової думки з державними інтересами.

Зацікавленість держави мала місце на всіх стадіях судової реформи. Вона була головною рушійною силою, яка керувала ходом законотворчих робіт. У силу цього жодна норма, яка стосувалася судової реформи, не пройшла поза увагою держави в особі її правителя імператора Олександра II. Її відчули на собі всі судові інститути, в тому числі й інститут суду присяжних засідателів.

Питання впровадження суду присяжних було одним із найбільш проблемним. Ще задовго до початку судової реформи велися активні дискусії щодо його доцільності. На необхідності даного інституту наголошували професор московського університету С. Десницький, політичний діяч М. Тургенєв, генерал-ад'ютант, сенатор М. Демидов та лідер тверського дворянства О. Унковський. Проте їх ліберальні пропозиції, як і багато інших, були відхилені, оскільки реалізація принципів гласності та суду присяжних суперечила суті феодальної державності. Автори зустріли опір в особі міністра юстиції та міністра внутрішніх справ, а також самого імператора Олександра II, який виходив з того, що «мы еще не довольно зрелы для введения у нас гласности...» [5, с. 47]. Як наслідок обговорення долі інститутів суду присяжних, гласності було заборонено.

Натомість основою для обговорення майбутньої судової реформи стала представлена керівником другого відділу «Собственной Его Императорского Величества Канцелярии» Д. Блудовим «Всепоподданнейшая докладная записка по вопросу о проекте судопроизводства в России». Її автор відстоював доктрину поступовості в розвитку законодавства: «все опыты улучшений и усовершенствований какого-либо рода, тогда только бывают успешны и прочны, когда приводятся в действие тихими размеренными шагами, по одной, зрело обдуманной системе» [5, с. 46-47]. Цю ідею він проводить і в подальшій законопроектній роботі. Зокрема в пояснювальній записці до «Проекту устава по преступлениям и проступкам» Д. Блудов вважав неможливим введення в Росії суду присяжних: «Легко представить себе действие такого суда, когда

большая часть нашего народа не имеет еще не только юридического, но и даже самого первоначального образования: допущение таких людей к решению вопроса о вине или невинности подсудимого, угрожает прямым беззаконием» [4, с. 18]. Позиція Д. Блудова безпосередньо впливала на оцінку Олександром II суду присяжних, позбавляючи тим самим перспективи втілення цього інституту в російську судову систему.

Ситуація змінилася лише з відміною кріпосного права, що викликало гостру необхідність переробки проектів графа Блудова. Його позиції втратили свою впливовість, оскільки не відповідали ситуації в суспільстві. Такий стан речей спрямував судову реформу у більш радикальне русло.

Проведення подальшої законопроектної роботи було доручено спеціальній комісії, яка працювала під керівництвом С. Зарудного. На ній лежав негласний обов'язок довести вищим представникам влади безпечність інституту суду присяжних для встановленого порядку управління, який діяв в країні впродовж століть. Відповідно до поставленої мети члени комісії (С. Зарудний, М. Стояновський, П. Даневський, Д. Шубін, К. Победоносцев, Д. Ровінський, М. Буцковський та ін.) спростовували поряд з іншими зауваженнями й обвинувачення про політичний характер суду присяжних.

С. Зарудний заперечував приналежність суду присяжних до політичних інструментів держави. Він наполягав на тому, що це «есть не что иное, как судебный метод, как особая форма организации суда, и что это установление ни в каком случае не может и не должно быть смешиваемо с политическим устройством государства» [4, с. 409].

Оцінюючи досвід західних країн, С. Зарудний визнавав недоцільність особливого суду присяжних для державних злочинів, оскільки він не буде користуватися тією довірою, яка необхідна для обмеження сили влади. Ця довіра забезпечить спокій у державі й стабільність рішень суду. Досягаючи мети, слід ввести до судів представників суспільства – присяжних.

На думку упорядників «Соображений», не було достатньої підстави для встановлення особливого порядку судочинства з відповідних категорій справ.

Стосовно справ про державні злочини сказано: «изъятия из общего порядка возбуждают недоверие к суду. Действия такого суда обыкновенно истолковываются превратно: как предпринятые будто бы не в общих видах, а в особенных видах правительства» [2, с. 81].

Урешті-решт, піклуючись про гарантії недоторканості особи, комісія обґрунтувала суд присяжних і з політичних злочинів. Висувалась думка, що у справах про державні злочини коронний суд – державний орган без представників суспільства – присяжних не здатний винести об'єктивний вирок. Таке твердження впливає з того, що держава, яка розслідує злочин, є разом з тим і особою, безпосередньо потерпілою від злочину. Зокрема вказувалося на недоцільність створення особливого суду з державних злочинів та недоліки такого виокремлення.

Згідно з положеннями «Соображений» судочинство по державним злочинам повинно було здійснюватися в обласній палаті по кримінальному департаменту відповідно до загальних правил кримінального процесу. Комісія передбачила порядок комплектування присутності присяжних з даної категорії справ. Основою для її формування стали загальні списки присяжних [3, с. 259-260].

Нарікання на суд присяжних з точки зору його політичного характеру знаменувало собою виникнення нової та тривалої дискусії, яка мала місце і при обговоренні «Основних положень». Проте в силу переконань імператора замість присяжних у справах про державні злочини попередньо затвердили суд станових представників. В основі такого рішення, на яке вплинула позиція монарха, вбачалась недовіра до суспільства. Вказувалося, що державні злочини більш важливі та небезпечні. Для багатьох людей, які мають невірне розуміння про обов'язок громадянина і ставлення його до влади, самі злочинні діяння представляються в зовсім іншому вигляді. Вони отримують зовсім інше значення: замість суворого осудження зустрічають співчуття. Через таке розуміння віддати присяжним вирішення питання злочинності чи не злочинності дій означало б залишити державу, суспільство і владу без будь-якого захисту.

Таким чином, у силу цих суджень було створено «спеціальний трибунал» у справах про державні злочини. А з прийняттям закону 7 липня 1889 р. він став інструментом державного впливу в багатьох інших категоріях справ, які не мали нічого спільного з державними злочинами. Такий стан речей можна пояснити бажанням держави контролювати та впливати на результати справ, які прямо чи опосередковано стосувалися державного порядку.

Звертаючись до нормативних актів того часу, можна відзначити поєднання централізованого та децентралізованого методу управління інститутом суду присяжних. Перш за все така особливість знайшла свій прояв у порядку обрання кандидатів у присяжні засідателі. Адже в цей процес були залучені представники як державної влади, так і місцевого самоврядування, а також громадської спільноти.

Необхідність їх спільної участі була очевидною. Законодавець уникав повного зосередження повноважень щодо обрання присяжних у межах компетенції одного органу. На це у нього були вагомі аргументи.

Залучення до формування присяжних адміністративної влади суперечило основоположному принципу незалежності судової влади. З цього приводу І. Я. Фойницький наголошував, що «нельзя не опасаться ее односторонности и уменьшения доверия населения к суду присяжных», хоча і не відкидав надання їй контрольних функцій у цьому процесі, визнаючи доцільність закріплення за нею контрольної функції в цьому процесі [9, с. 400].

Органи місцевого самоврядування були більш придатними для формування присяжних, оскільки вони повною мірою володіють інформацією про склад населення. Проте існував ризик суб'єктивного ставлення членів комісії до кандидатів.

Залучення самого суду до цієї процедури визнавалось неможливим через низку факторів. По-перше, значна завантаженість судових органів власними справами робила небажаною низку додаткових обов'язків, пов'язаних з формуванням присяжних. По-друге, найбільш цінними визнавалися ті присяжні, думки і судження яких відрізнялись від поглядів коронного суду.

Урешті-решт було прийнято остаточне рішення. На представників місцевого самоврядування покладалася робота зі складання загальних списків, яка перебувала під контролем адміністрації. До формування чергових списків залучалася поряд з судовими установами й місцева адміністрація. У результаті було запроваджено спеціальні тимчасові комісії, які й займалися формуванням складу присяжних.

Проте існувала тенденція посилення державного впливу, яку можна відстежити, вдаючись до аналізу посадового складу вказаних органів. Першочергово комісії зі складання загальних списків щорічно призначалися повітовими земськими зборами, а в столицях і в м. Одесі – об'єднаними засіданнями загальних міських дум і місцевих земських зборів. Але вже з 1887 р. повноваження зі складання загальних списків були передані окремим посадовцям, кожен з яких займався відбором кандидатів у присяжні засідателі серед відповідних категорій населення. Особами, які володіли землею чи іншою нерухомістю, займалися голова повітової земської управи або ж місцева повітова управа у справах земського господарства. Власників нерухомого майна в місті та промисловців до списків вносив міський голова. Осіб селянського стану та інших ставили на облік відповідно земський дільничний начальник або мировий посередник та начальник повітової чи міської поліції. У місцевостях, в яких земські установи не були введені, ця робота проводилася начальником місцевої поліції за всіма категоріями населення.

Складання чергових списків присяжних засідателів за Уставами 1864 р. покладалася на комісії, які працювали під керівництвом повітових предводителів дворянства і за участі одного з мирових суддів повітового міста. Проте за правилами 1884 р. робота зі складання чергових списків була передана іншій комісії. Вона відрізнялась від попередньої більш неоднорідним складом, в якому переважали службові особи: місцевий помічник прокурора, представник з'їзду мирових суддів, представник повітової земської управи, міський голова, мирового суду, виконавець, поліцеймейстер, судові слідчі, податкові інспектори. Таким чином, представники адміністрації підмінили в

роботі зі складання чергових списків своїх попередників – службових осіб земського самоврядування.

З роками підвищувався ступінь контролю за процедурою складання списків зі сторони адміністрації. Якщо на початку впровадження судової реформи обсяг повноважень губернатора відповідав принципу відокремлення судової влади від адміністративної, то надалі характерним було посилення його впливу. Зміни, внесені до «Учреждение судебных установлений» у 1887 р., закріпили за губернатором право виключення із загальних списків осіб без зазначення причин. Стаття, яка надавала право оскарження такого рішення, була відмінена [8, с. 204].

Таким чином, підтверджується тенденція до посилення централізованого впливу держави на народний елемент судової системи. У силу чого на стадії складання списків присяжних зростали контролюючі повноваження представників влади, що дозволяли слідкувати за комплектуванням бажаного для державних інтересів складу присяжних. Поряд із цим, механізмом державного регулювання законодавець закріпив можливість держави контролювати участь населення у здійсненні правосуддя не лише зі сторони, але й мати власних представників безпосередньо на лаві присяжних. Власне мова йде про специфіку службового цензу для майбутніх присяжних. Він надавав право бути обраним незалежно від майнового цензу. Це не стосувалося осіб, які займали посади: будь-якої державної служби, місцевої служби по виборам дворянських і міських спільнот, земської (почесний мировий суддя) та сільської служби (чергові судді волосних судів). Однак члени окружних судів, дільничі мирові судді, особи прокурорського нагляду при судових місцях, віце-губернатори, чиновники поліції та міські голови (п. 1 – 3 ст. 84 Учр.) не могли бути обраними присяжними засідателями.

Російське законодавство з питання службового цензу містило суттєву особливість. Посадові особи втрачали право бути присяжними після закінчення служби. Таким чином, службовий ценз зумовив на практиці чиновницький

склад присяжних. Велика кількість чиновників серед присяжних відповідала побажанням держави мати вплив на народних суддів.

З іншого боку, слід відмітити цілеспрямованість державного регулювання з різних питань, які стосувалися функціонування суду присяжних. Органами держави на вищому та місцевому рівнях було вжито низку заходів щодо поступового впровадження цього інституту та переходу від старого порядку судочинства до нового.

Найбільш плідною була співпраця між органами виконавчої влади: міністерством юстиції та губернаторами. Вона спрямовувалася на виконання «Положения о введении в действие Судебных Уставов» від 11 жовтня 1865 р. Цим документом встановлювався особливий порядок переходу до нової моделі кримінального процесу та введення її нових інститутів. Було вказано на строк їх повного введення в дію та назначено відповідальних осіб. Відповідно до ч. 5 уповноваженими на виконання цього положення були міністр юстиції, губернатори та міністр внутрішніх справ. Співпраця між вказаними посадовцями проходила шляхом звітування у формі переписки.

Напрями та специфіку роботи вказаних органів можна з'ясувати, звернувшись до документів кримінального відділу канцелярії губернатора Харківської області. Відповідно до листа міністра юстиції від березня 1867 р. передбачалась відмінна від встановленого порядку процедура введення в дію суду присяжних. Міністр юстиції встановив, що «списки присяжных заседателей составляютя особыми внутренними комиссиями, которые должны бытии избраны Уездными Земскими собраниями одновременно с выбором Мирowego Судьи». У документі визначалися строки проведення конкретних дій: «взамен сроков, определенных в ст. 90, 94 и 107 Учреждения судебных установлений, следует назначить: 1 августа (1867) сроком приготовления списков всех местных жителей, имеющих право быть избранными присяжными заседателями; 1 сентября – сроком возвращение их во Временные Комиссии и опубликование в ведомостях; 1 ноября – временем, когда комиссии по составлению как очередного, так и запасного списков должны распределить лиц уравниательно на остающеюся

часть 1867 года» [1, с. 7–9]. У свою чергу губернатор, на виконання вказаних завдань, активно працював з управами, які перебували в його віданні.

У перші роки проведення судової реформи такий стан речей не був поодиноким явищем. Вжиття таких заходів було виваженим і доцільним, оскільки дозволяло поступово та без великих затрат перейти до нового порядку судочинства. Таким чином, упродовж десятиліть у роботі інституту суду присяжних були присутні деякі умовності. Беззаперечними лідерами серед них були державна політика та характер відносин у суспільстві.

Список літератури:

1. Держ. архів Харківської обл. – Ф. 3. – Оп. 230. – Справа 127.
2. *Джаншиев Г.* Возникновение суда сословных представителей / Г. Джаншиев // Журнал гражданского и уголовного права. – 1890. – Кн. 8. – С. 24–32.
3. *Джаншиев Г.* Основы судебной реформы : [монографія] / Г. Джаншиев. – М., 1891. – 345 с.
4. *Кони А. Ф.* Отцы и дети судебной реформы : [монографія] / А. Ф. Кони. – С-Пб., 1917. – 556 с.
5. *Коротких М. Г.* Самодержавие и судебная реформа 1864 года в России : [монографія] / М. Г. Коротких. – Воронеж, 1989. – 220 с.
6. По поводу оправдательных приговоров // Русская речь. – 1879. – Июнь. – С. 36–45.
7. Судебная реформа : у 4 т. / [ред. Н. В. Давыдова, Н. Н. Полянского]. – М. : Объединение, 1915. – Т. 1. – 381 с.
8. Судебные Уставы 20 ноября 1864 года с изложением рассуждений, на коих они основаны. Учреждение судебных установлений. – С-Пб., 1867. – 783 с.
9. *Фойницкий И. Я.* Курс уголовного судопроизводства : [монографія] / И. Я. Фойницкий. – С.-Пб. : типогр. Товарищества «Общественная польза», 1912. – Т. 1. – 480 с.

***Середа О. В.* Институты присяжных заседателей и сословных представителей в условиях самодержавия (на примере Левобережных украинских губерний российской империи в конце XIX – начале XX вв.).**

Исследовано влияние самодержавия на институты присяжных заседателей и сословных представителей в Российской империи на примере Левобережной Украины.

Ключевые слова: присяжные заседатели, сословные представители, судебная реформа 1864 г., судебная система Российской империи.

***Sereda O. V.* Institutes of jurymen and class representatives in the conditions of autocracy (on the example of left-bank ukrainian provinces of the russian empire in the. XIX – XX centuries).**

In article influence of autocracy on institutes of jurymen and class representatives in the Russian empire on an example of Left-bank Ukraine is investigated.

Key words: jurymen, class representatives, judicial reform of 1864, judicial system of the Russian empire.

ВПЛИВ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРЧИХ КАМПАНІЙ НА ДЕМОКРАТИЗАЦІЮ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Розглянуто проблеми здійснення громадського контролю під час проведення виборів. Визначено значення громадського контролю на виборах в Україні та запропоновано можливі варіанти підвищення ефективності такого контролю на практиці з урахуванням досвіду зарубіжних країн.

Ключові слова: вибори, громадський контроль, громадська думка, громадянське суспільство, виборчий процес.

У 1991 р. Україна стала незалежною європейською країною. З цього часу почався процес формування і розвитку демократичних засад українського суспільства. У цих умовах дедалі більшої популярності в наукових колах набуває ідея підконтрольності та підзвітності державної влади громадськості. У полеміці політичних діячів і пересічних громадян все частіше можна почути думки щодо необхідності запровадження громадського контролю в різних сферах життя, особливо у виборчих кампаніях. Однак, незважаючи на доцільність та перспективність цього запровадження, в Україні практично відсутні сучасні наукові розробки з даної проблеми [5, с. 36].

Поняття «громадський контроль» увійшло в лексикон українців зовсім недавно. Упродовж останніх п'яти років точилися дискусії з приводу цієї категорії. Причин появи цього терміна можна назвати багато, проте головною причиною прояву зацікавленості контролем з боку громадськості є, на нашу думку, поступовий розвиток правосвідомості громадян України, особливо молоді, яка, по суті, в подальшому розбудовуватиме нашу державу.

З огляду на це у даній статті передбачається розглянути поняття та значення громадського контролю на виборах в органи влади, а також дати

відповідь на питання: чи існує громадський контроль в Україні під час проведення виборів до органів державної влади, наскільки він є ефективним на сьогоднішній момент та які існують можливі шляхи покращення й вдосконалення механізму реалізації громадського контролю за діяльністю представників влади на практиці.

В юридичній літературі немає ні єдиного визначення громадського контролю, ні бачення механізму його реалізації. Цією проблемою займались як вітчизняні, так і зарубіжні вчені, зокрема О. Андрійко, В. Гаращук, Б. Гурне, Н. Нижник, С. Новіков, М. Обод, В. Погорілко, В. Степаненко, О. Фрицький, В. Цвєтков, С. Шестак та багато інших.

Наприклад, С. Новіков визначає громадський контроль як інституційну систему, завдяки якій громадянське суспільство через певні свої структури отримує право і здатність спостерігати за перебігом, процедурами та результатами виборчого процесу, контролювати їх відповідність чинному законодавству та нормам міжнародного права, вимагати усунення виявлених порушень [4, с. 18].

В Юридичній енциклопедії термін «громадський контроль» визначається як важлива форма реалізації демократії, спосіб залучення населення до управління суспільством і державою [8, с. 639]. У проекті Закону України «Про громадський контроль», що вносився на розгляд Верховної Ради України народними депутатами України IV скликання І. Шаровим і А. Раханським, під громадським контролем розуміється здійснення правових, організаційних, інформаційних заходів для забезпечення неухильного дотримання органами державної влади та місцевого самоврядування положень Конституції, законів України, інших нормативно-правових актів з метою сприяння їхній ефективній діяльності й виконання покладених на них функцій захисту прав, свобод та інтересів громадян [7, с. 1].

З цього випливає, що зміст даного поняття розуміється вченими і політичними діячами по-різному, що доводить актуальність, перспективність та необхідність подальшого розвитку цього поняття.

Сутність контролю як суспільного явища полягає в перевірці відповідності діяльності учасників суспільних відносин встановленим у суспільстві приписам, у межах яких вони мають діяти. Мета такої діяльності – виявити результати впливу суб'єктів на об'єкт, встановити допущені відхилення від прийнятих вимог, діючих принципів організації й регулювання правовідносин, причини таких відхилень, а також визначити шляхи подолання існуючих перешкод для ефективного функціонування всієї системи [2, с. 85].

Дійсно, якщо згадати українські передвиборчі кампанії, то можна зробити висновок, що одним із головних завдань представників громадськості (представників громадських організацій, іноземних офіційних спостерігачів, волонтерів) є спостереження за ходом виборчого процесу на всіх етапах його проведення, фіксація порушень та доведення до відома уповноважених осіб інформації про хід виборів в цілому. Найбільш яскраво, на нашу думку, це було втілено в життя під час виборів Президента України у 2010 р. Стартом обговорення кандидатів на президентських виборах 2010 р. став початок дев'яностоденної активної передвиборчої діяльності. Форми такої агітації були різними: якості кандидатів обговорювалися в теле- та радіоефірах в різних політичних програмах майже на всіх телевізійних каналах країни, свої обіцянки кандидати на пост Президента України доводили до відома українців зі сторінок різних друкованих засобів масової інформації, свою думку з приводу проведення виборів в Україні висловлювали й закордонні політологи та політичні діячі, роблячи ставку на демократичність і прозорість президентських виборів.

Саме завдяки оперативності у діяльності мас-медіа сучасної України в суспільстві поступово формується громадянська думка, яка підштовхує громадян України, особливо молодь, до активних дій, що спрямовані на з'ясування політичної ситуації в країні та світі. В останні роки саме серед молоді спостерігаються прояви громадської активності: можемо згадати мирні зібрання молодих українців, особливо студентів, які відстоювали свої позиції та інтереси. Хоча ці види активності стосувалися більше соціальних змін, але все

ж таки це вже певна громадянська позиція, певна активна дія, а не бездіяльність та байдужість.

Вибори, як відзначає В. Погорілко, є однією з найдавніших форм прямого народовладдя, відомих ще з часів так званої «вічової демократії». Вони пройшли складний шлях становлення і розвитку, набуваючи якісно нових юридичних властивостей. На сьогодні вибори на загальнодержавному та місцевому рівнях проводяться у переважній більшості країн світу, за винятком теократичних монархій. Наша країна не стала винятком [5, с. 267]. Вибори на демократичних засадах в Україні почали проводитися одночасно з проголошенням незалежності нашої держави. 1 грудня 1991 р., одночасно з проведенням всеукраїнського референдуму, який надав найвищої юридичної сили Акту проголошення незалежності України, були проведені вибори Президента України. З того часу в нашій державі вибори представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування проводяться регулярно. Але далеко не на всіх виборах до органів державної влади достатньої уваги приділялося питанню дієвості контролю з боку громадськості.

Повернемося до вже згаданих останніх виборів Президента України. З самого початку президентських перегонів політичне життя України знаходилось під пильною увагою вітчизняних і закордонних спостерігачів й активно висвітлювалися будь-які дії чи бездіяльність як кандидатів на пост Президента України, так і осіб, уповноважених на проведення агітаційних заходів. Дійсно, роль ЗМІ в наші дні з кожним днем зростає, особливо під час виборів до органів державної влади. Інформаційний простір наповнений інтерв'ю з фахівцями в галузі виборчого права і передвиборчих кампаній, в яких характеризуються дії кандидатів у Президенти України. Саме в соціальних мережах, в яких спілкується значна частина сучасної молоді, можна ознайомитися з особистими думками громадян України з приводу виборів та PR-технологій. Можливо така вдала і злагоджена робота ЗМІ є причиною поступового розвитку і реалізації на практиці громадського контролю за діяльністю органів державної влади. Вітчизняні мас-медіа висвітлювали хід

передвиборчих кампаній, розпочинаючи із реєстрації кандидатів та завершуючи оголошенням офіційних результатів президентських виборів, а також висловлюваннями вражень від організації виборів з боку офіційних спостерігачів, що діяли від політичних партій, громадських організацій та іноземних офіційних спостерігачів. Як зазначають О. Винников і Л. Чорній, у країнах Центральної та Східної Європи (наприклад, у Федеративній Республіці Боснія і Герцеговина, Болгарії, Словенії, Македонії) журналісти на період виборчих кампаній наділяються спеціальним статусом, за рахунок чого відбувається розширення інформаційної функції ЗМІ до функції громадського контролю за виборчим процесом, що підвищує роль їх представників під час виборів у країні [1, с. 27]. Представники преси («четвертої влади») мають право об'єктивно зображувати увесь виборчий процес у країні, оскільки це прямо впливає на громадську думку, яка обумовлює формування державної влади. Адже Україна як демократична країна (ст. 1 Конституції України) [3, с. 3] надає можливість своїм громадянам контролювати державну владу, тим самим реалізуючи своє пряме право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнських та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38 Конституції України) [Там же, с. 12].

За даними ЗМІ, на останніх виборах в Україні була присутня значна кількість іноземних офіційних спостерігачів, що є дуже важливим для розвитку демократії та визнання виборів легітимними. Україну відвідали представники різних країн та континентів, а саме Великої Британії, Чехії, Болгарії, Сполучених Штатів Америки, Польщі, Сербії, Російської Федерації та ін. Не залишилися осторонь і міжнародні організації, такі як Європейська мережа організація (ENEMO), Міжнародний республіканський інститут (IRI) та Організація зі спостереження за виборами в країнах СНД (CIS-EMO). До України прибуло близько 500 спостерігачів із Євросоюзу і США та біля 1000 представників міжнародної громадської організації сприяння і розвитку виборчих технологій «За справедливі вибори». Знаходилося і багато інших

спостерігачів із країн СНД. За запрошенням Міністерства закордонних справ України нашу країну відвідали іноземні спостерігачі парламентської Асамблеї Ради Європи, ОБСЄ, ОЧЕС, ГУАМ, Європейського парламенту. Наявність такої кількості іноземних спостерігачів свідчить про досить високий рівень оцінювання і, ми сподіваємось, на об'єктивність тих підсумкових думок, що були висловлені на прес-конференціях по закінченню президентської гонки в найбільших містах України. У цілому відгуки мали позитивний характер та вибори були визнані такими, що відбулися. Але не обійшлося і без зауважень, які, на нашу думку, повинні бути враховані під час проведення наступних виборів, у тому числі й виборів народних депутатів України, які відбудуться у жовтні 2012 р. Наголосимо на декількох слушних зауваженнях. Вибори в Україні були організовані на високому рівні і пройшли спокійно. Таку думку на прес-конференції висловили іноземні спостерігачі з Республіки Болгарія, Російської Федерації і республіки Сербія, які стежили за проведенням виборів в Україні на пост Президента України. За словами представників Республіки Сербії, іноземні спостерігачі мали можливість безперешкодно спілкуватися з членами виборчих комісій, з представниками різних партій про те, чи є у них якісь зауваження, скарги або проблеми. У той же час російський спостерігачі констатували, що вибори були досить серйозно організовані, порушення, як і у будь-якому процесі подібного масштабу неминучі, але дані порушення носили технічний характер, і вони не можуть поставити під сумнів легітимність самих виборів. Явка на вибори перевищувала 50 % і здивувала спостерігачів активністю виборців. Не можна залишити без уваги і той факт, що високою можна назвати і активність спостерігачів, яка також впливає на недопущення серйозних правопорушень.

Не залишився осторонь і Комітет виборців України – спеціалізована громадська організація, головним завданням діяльності якої є спостереження за ходом виборчих кампаній. Підтримання взаємозв'язку між виборцями та органами влади, захист виборчих прав громадян України. Ця спеціалізована громадська організація була створена на початку 1994 р. і розпочала свою

роботу з оцінки проведення перших після розвалу Радянського Союзу президентських виборів, коли перемогу отримав Леонід Кравчук. Тоді ці вибори були визнані демократичними та легітимними, а міжнародна правозахисна організація «Дім свободи», що виконує моніторинг за станом свободи та демократії у світі, в тому ж році включила нашу Україну до переліку демократичних країн світу [4, с. 22].

У 2010 р. від Комітету виборців України працювало кілька тисяч наших співвітчизників-спостерігачів, які склали своє уявлення про вибори. Більшість з них погоджуються з у цілому позитивними оцінками іноземних та вітчизняних спостерігачів від інших організацій, але не залишилися осторонь певних порушень, які мали місце на виборчих ділянках. Наприклад, у приміщеннях кількох виборчих дільниць були відсутні інформаційні стенди з даними кандидата в Президенти України; були випадки подвійного голосування однією особою; відсутність прізвищ громадян у виборчих списках, що призводило до неможливості реалізації їх активного виборчого права та інші порушення. Як відмічають вітчизняні й іноземні спостерігачі, на виборах була досить велика кількість молодих офіційних спостерігачів від різних організацій. Цей факт, безумовно, не може не радувати.

Отже, Україна поступово, але впевнено рухається у демократичному, правовому напрямку. У цьому прагненні контроль над діяльністю органів державної влади й особливо на стадії їх формування посідає далеко не останнє місце. На нашу думку, саме громадський контроль на виборах зможе прискорити цей процес, оскільки певною мірою демократично-правовий характер країни характеризується і від ступенем довіри та поваги з боку суспільства до державних органів. У зв'язку з цим закономірною є постановка питання про зростаючу активність громадян в організації та проведенні контролю в процесі формування виборних органів влади. Із цього випливає і право громадян захищати своє порушене виборче право у випадках, коли, наприклад, їх не включили або виключили безпідставно із виборчого списку, іншим шляхом перешкоджають реалізації обирати й бути обраним.

Що ж стосується громадського контролю, то сьогодні в нашій державі створено всі передумови для закріплення його у виборчих законах (а в майбутньому і у Виборчому кодексі України). В ньому слід встановити: визначення громадського контролю, його цілі, вказати об'єкт і перелік суб'єктів, вказати чіткий механізм реалізації відповідних норм, міри впливу, перелік дій чи бездіяльності тощо, які вважатимуться правопорушеннями. Закріпити санкції за порушення цього закону. Особливу увагу слід приділити закріпленню правового статусу суб'єктів громадського контролю, їх повноважень. Таке законодавче врегулювання статусу громадського контролю й особливо проведення вільних виборів в органи влади та самоврядування буде яскравим свідченням того, що наша держава є і демократичною, і правовою, як це і закріплено в Основному Законі України.

Список літератури:

1. *Винников О. Ю.* Прозорі вибори та ЗМІ в Україні: правове регулювання / О. Ю. Винников, Л. І. Чорній. – К. : Укр. незалеж. центр політ. дослідж., 2003. – 168 с.
2. *Гаращук В. М.* Ще раз про сутність контролю та його загальне розуміння / В. М. Гаращук // Проблеми законності : респ. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2002. – Вип. 54. – С. 83–90.
3. Конституція України. – Х. : Одиссей, 2011. – 56 с.
4. *Новіков С.* Інституціоналізація громадського контролю виборчого процесу в Україні: необхідність, здобутки, проблеми / С. Новіков // Людина і політика. – 2004. – № 5. – С. 17–24.
5. *Обод М.* Громадський контроль за організацією та проведенням виборів представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування в Україні / М. Обод // Вибори та демократія. – 2007. – С. 36–41.
6. *Погорілко В. Ф.* Конституційне право України : підруч. / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко ; за заг. ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Наук. думка ; Прецедент, 2006. – 344 с.
7. Проект Закону України «Про громадський контроль» від 11.10.2004 р. № 6246 / Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : http://www.rada.gov.ua:8080/pls/zweb/webproc4_1?id=&pf3511=19085.
8. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1 : А-Г. – 672 с.

Логачева В. В. Влияние общественного контроля во время проведения предвыборных кампаний на демократизацию государственной власти в Украине.

Рассмотрены проблемы осуществления общественного контроля на выборах. Определено значение общественного контроля на выборах в Украине и предложены возможные варианты повышения эффективности такого контроля на практике с учетом опыта зарубежных государств.

Ключевые слова: выборы, общественный контроль, общественное мнение, гражданское общество, избирательный процесс.

Logachova V. Public control influence during elections campains on democratization of state power in Ukraine.

This article is devoted to the problems of the public control realization on the elections. Taking as an example the pre-election campaign, the significance of the public control on the election in Ukraine have been determined in the article and different possible ways of such a control efficiency increasing in practice taking into account the foreign states experience have been proposed.

Key words: elections, public control, public opinion, civil society, election procedure.

РОЛЬ СУДУ В СИСТЕМІ СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ

Розглянуто проблеми взаємодії судової гілки влади із Верховною Радою України. Наведено аргументи проти висловленої в науковій юридичній літературі точки зору, відповідно до якої Верховна Рада України здійснює парламентський контроль за судовою гілкою влади.

Ключові слова: система стримувань і противаг, принцип поділу влади, парламентський контроль, обрання і звільнення суддів, судовий контроль.

Контроль однієї гілки влади за діяльністю іншої є невід'ємним елементом системи стримувань і противаг, яка складає зміст принципу поділу влади. Характерним є те, що в юридичній і філософській літературі як минулого, так і сьогодення обґрунтовується теоретичний і практичний висновок про необхідність судового контролю за всіма без винятку законодавчими й виконавчими органами державної влади й місцевого самоврядування, а також організацій і службових осіб щодо здійснення ними своїх повноважень. Метою такого контролю є неухильне виконання, додержання і застосування чинного законодавства, прав і свобод людини й громадянина [2; 3; 5;]. Це питання порушували у своїх публікаціях С. Васюлик, Ф. В. Веніславський, В. В. Городовенко, І. К. Залюбовська та С. В. Ківалов. Вважається, що система стримувань і противаг має діяти тільки у взаємному контакті між законодавчою та виконавчою владою, тобто має працювати контроль парламенту за урядом і, звичайно, судової влади – за діяльністю законодавчої та виконавчої влади.

Традиційно в науковій юридичній літературі будь-який контроль інших гілок державної влади за діяльністю судової влади здебільшого не визнається [4]. Проте в реальній дійсності порушення чинного законодавства, зокрема прав і свобод людини та громадянина, допускають не лише законодавча та виконавча влада, але й суд, який, згідно зі ст. 55 Основного Закону, повинен захищати права і свободи громадян. Отже, постає завдання визначити,

наскільки контроль за судом є можливим і допустимим в рамках системи стримувань і противаг державної влади, зокрема, у відносинах парламент – суд. Актуальність такого дослідження зростає в умовах триваючої в Україні судово-правової реформи і визначення нових механізмів взаємодії гілок державної влади відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р.

Відносно судової влади реалізація стримувань і противаг іншими гілками влади має суттєві особливості. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. встановлює, що суди здійснюють правосуддя самостійно [8; 2010. – № 2453-VI. – Ст. 1900]. Здійснюючи правосуддя, суди є незалежними від будь-якого незаконного впливу. Суди здійснюють правосуддя на основі Конституції і законів України, забезпечуючи при цьому верховенство права (п. 1 ст. 6). Це впливає із ч. 1 ст. 129 Конституції України, яка встановлює, що «судді при здійсненні правосуддя незалежні й підкоряються лише закону» [7].

На перший погляд, реалізація принципу незалежності суддів має виключати будь-який контроль над судами з боку інших органів влади. Однак будь-яка незалежність не може бути абсолютною. Суд у правовій державі має насамперед підпорядковуватися закону. Про підзаконність судової влади свідчить положення ч. 2 ст. 6 Конституції України про те, що органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією України межах і відповідно до законів України. Основний Закон України також встановив, що юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції (пп. 2, 3 КУ). Таким чином, законодавець визначив нормативні рамки здійснення судової влади.

Окрему увагу в аспекті визначення меж незалежності суддів слід приділити Рішенню Конституційного Суду України про незалежність суддів як складову їхнього статусу від 1 грудня 2004 р. № 19-рп/2004. Зокрема в ньому вказано, що відповідно до ч. 1 ст. 126 Конституції України «незалежність суддів є невід’ємною складовою їхнього статусу ... Положення ч. 2 ст. 126 Конституції України «вплив

на суддів у будь-який спосіб забороняється» треба розуміти як забезпечення незалежності суддів у зв'язку із здійсненням ними правосуддя, а також як заборону щодо суддів будь-яких дій незалежно від форми їх прояву з боку державних органів, установ та організацій, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, фізичних та юридичних осіб з метою перешкодити виконанню суддями професійних обов'язків або схилити їх до винесення неправосудного рішення тощо» [8; 2004. – № 49. – Ст. 3220].

Тобто незалежність суддів згідно правової позиції Конституційного Суду України полягає насамперед у можливості винесення суддями обґрунтованих рішень відповідно до закону. При цьому інші органи державної влади не повинні втручатися в діяльність суду при відправленні правосуддя, як і суд не повинен втручатися в законну діяльність інших гілок влади. Складно навіть уявити, щоб судді втручалися в роботу Верховної Ради України або органів виконавчої влади. У той же час випадки спроб незаконного впливу на суд з боку народних депутатів або службовців органів виконавчої влади є досить поширеними у вітчизняній правозастосовній практиці. Згідно з принципом поділу влади взаємний контроль і стримування може відбуватися лише в межах встановлених законом процедур.

Однією з основних функцій сучасних парламентів є парламентський контроль. Функція парламентського контролю досить ґрунтовно досліджена в науці конституційного права. Так, Ю. Г. Барабаш, аналізуючи сутність парламентського контролю, не виділяє форми парламентського контролю за діяльністю суду [1, с. 5].

Деякі автори стверджують, що існують й інші напрямки контрольної діяльності парламенту відносно судової влади, а саме: контроль за додержанням судами конституційних прав і свобод людини і громадянина (ст. 101); парламентські (п. 34 ч. 1 ст. 85) й депутатські запити (ст. 86); здійснення парламентського контролю через тимчасові слідчі комісії (ст. 89 Конституції України). Обґрунтовується це тим, що суди формуються народом не безпосередньо, а через Верховну Раду України, а тому вони (суди) не можуть

повністю виводитися з-під контролю з боку цього органу, адже аксіомою є те, що той, хто призначає, той і контролює [2, с. 4]. Однак постановка питання в такий спосіб, на нашу думку, є некоректною з таких міркувань. По-перше, суд є основним гарантом захисту прав і свобод людини і громадянина, його завданням є контроль законності дій інших гілок влади, зокрема виконавчої гілки влади, у цій галузі. Повнота судової влади передбачає, що рішення суду з питань власної юрисдикції не підлягають затвердженню іншими органами влади або посадовими особами, і власне, вони не потребують схвалення парламентом. Рішення суду є обов'язковими й підлягають безумовному виконанню, за невиконання рішень суду встановлюється юридична відповідальність. Судова система має власні механізми щодо виправлення судових помилок. По-друге, будь-який парламентський контроль за діяльністю судової влади суперечить фундаментальному принципу незалежності суддів.

У цьому контексті варто звернутися до правової позиції Конституційного Суду України. У Рішенні від 10 червня 2010 р. № 16-рп/2010 він указав, що «одним з повноважень Верховної Ради України є здійснення парламентського контролю у межах, визначених Конституцією України та законом (п. 33 ч. 1 ст. 85 Основного Закону України). За Конституцією України парламентський контроль включає контроль за виконанням Державного бюджету України (п. 4 ч. 1 ст. 85), діяльністю Кабінету Міністрів України (п. 13 ч. 1 ст. 85), використанням позик, одержаних Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій, що не передбачені Державним бюджетом України (п. 14 ч. 1 ст. 85), та надання парламентом згоди на призначення і звільнення з посад осіб у випадках, передбачених Конституцією України» [8; 2010. – № 49. – Ст. 1611]. Отже, із цієї правової позиції Суду можна зробити висновок, що Верховна Рада України реалізує функцію парламентського контролю в частині погодження питання щодо обрання суддів на посади та звільнення їх з посад. Проаналізуємо цю проблему з процедурної точки зору, намагаючись відповісти на запитання: чи належать вказані повноваження парламенту до контрольних стосовно судів України?

До прийняття Закону України «Про судоустрій і статус суддів» порядок обрання суддів парламентом та звільнення їх з посад регламентувався Законом України «Про порядок обрання на посаду та звільнення з посади професійного судді Верховною Радою України» від 18 березня 2004 р. № 1625-IV [8; 2004. – № 15. – Ст. 1026]. Окремі процедурні аспекти вирішення вказаних питань врегульовані також Регламентом Верховної Ради України [8; 2010. – № 12. – Ст. 565].

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про порядок обрання на посаду та звільнення з посади професійного судді Верховною Радою України» від 18.03.2004 р. № 1625-IV обрання кандидата на посаду судді безстроково відбувалося в такому порядку: 1) звернення кандидата на посаду судді безстроково до державної судової адміністрації, а суддів Верховного Суду України та суддів спеціалізованих судів – до голів цих судів щодо рекомендації їх для обрання судьями безстроково; 2) підготовка матеріалів щодо обрання кандидата суддею безстроково з повідомленням про це в місцевих засобах масової інформації, газеті «Голос України» та направлення їх до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України; 3) надання рекомендації про можливість обрання кандидата на посаду судді безстроково Вищою кваліфікаційною комісією суддів України; 4) подання Головою Верховного Суду України або головою відповідного вищого спеціалізованого суду до Верховної Ради України матеріалів про обрання кандидата суддею безстроково; 5) розгляд Комітетом Верховної Ради України, до відання якого належить розгляд питання про обрання суддів та звільнення суддів, обраних безстроково (далі – Комітет Верховної Ради України), подання про обрання кандидата суддею безстроково, прийняття рішення щодо рекомендації або нерекomenдації кандидата на посаду судді безстроково та внесення цього рішення на розгляд Верховної Ради України; 6) прийняття Верховною Радою України рішення щодо обрання кандидата або відмови йому в обранні на посаду судді безстроково.

Варто зауважити, що вказані процедури щодо обрання і звільнення суддів у Верховній Раді України були складними і, як правило, довготривалими. За

історію незалежної України декілька разів повторювалися ситуації, коли в парламенті накопичувалися десятки і навіть сотні подань відповідних органів щодо обрання суддів безстроково, які не вирішувалися з різних причин (блокування роботи парламенту, відсутність політичної волі з вирішення цього питання). Особливо гостро питання постало під час парламентської кризи 2005-2006 рр., коли Верховна Рада України місяцями не працювала. Питання щодо обрання суддів не вирішувалися, відповідно ці судді не мали права розглядати і вирішувати справи, отримували заробітну платню, а місцеві загальні суди залишалися фактично без працівників, адже справи фізично нікому було розглядати. Це майже не призвело до колапсу судової системи і було предметом неодноразових звернень Голови Верховного Суду України, органів суддівського самоврядування до Верховної Ради України. Такі ситуації є безумовно неприпустимими в демократичному суспільстві.

Належну оцінку цій ситуації дала Рахункова палата України. Як встановлено в ході контрольного заходу, внаслідок законодавчої невизначеності строків розгляду Верховною Радою України матеріалів про обрання кандидата на посаду судді безстроково, а також довготривалого терміну розгляду документів щодо призначення вперше та обрання безстроково на посаду судді на всіх етапах їх проходження, у 2009 р.:

- неефективно використано 98 млн грн бюджетних коштів (13,4 млн грн – на оплату праці 281 судді судів загальної юрисдикції, п'ятирічний термін повноважень яких закінчився; 4,7 млн грн – на оплату праці їх помічників та секретарів; 79,9 млн грн (економія фонду оплати праці суддів місцевих та апеляційних судів загальної юрисдикції, яка виникла внаслідок неуконплектування штатної чисельності суддів) – на додаткові види заробітної плати й інші заохочувальні та компенсаційні виплати, які встановлювалися всім суддям однаково, без урахування їх завантаженості та складності розглянутих справ);

- не укомплектовано 1458 посад суддів (або 17 %) місцевих та апеляційних судів загальної юрисдикції. Соціальними наслідками такого стану

справ стало ускладнення доступу до правосуддя громадян України, збільшення кількості справ, не розглянутих судами, яка у господарському судочинстві зросла на 2,5 %, у цивільному – на 5,1, у кримінальному – на 1,5 та в адміністративному – на 3,2 %.

У 19 районах 8 областей (Донецька, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Хмельницька та Черкаська), населення яких становить понад 612 тис осіб, склалась критична ситуація стосовно неможливості здійснення правосуддя за окремими категоріями судових справ, оскільки розгляд окремих категорій справ потребує склад суддів у кількості трьох осіб, а фактична чисельність суддів була меншою [11].

Отже, процедура обрання суддів безстроково парламентом України до судової реформи 2010 р. була складною і багатоетапною. Це отримало належну оцінку міжнародними експертами. Зокрема Венеціанська комісія (далі – комісія) досить негативно оцінила процедуру вирішення Верховною Радою України вказаних питань. Основним аргументом комісії стало те, що парламент є інструментом політичної боротьби, а призначення суддів можуть призвести до політичних торгів у Парламенті, коли кожний його член, який представляє певний регіон, захоче мати свого суддю [12]. Комісія також відзначила, що призначення суддів звичайних (не конституційних) судів не є належним предметом для голосування в Парламенті, оскільки не можна виключити небезпеку того, що політичні міркування візьмуть гору над об'єктивними достоїнствами кандидата. Таким чином, комісія резюмувала, що для уникнення участі Парламенту в призначенні суддів буде необхідно внести зміни до ст. 128 Конституції України (з метою вилучення повноважень з обрання суддів безстроково парламентом).

Далі комісія вказала, що надмірна політизація процесу обрання і звільнення суддів негативно відображається на незалежності суддів. «Незалежність суддів означає, що судді мають почуватися вільними виносити рішення, які подеколи не матимуть популярності серед політиків або не подобатимуться певним особам. На деяких суддів перспектива відповідати на

запитання політиків, яким не подобаються постановлені суддями рішення, або перспектива потрапити під град «звернень» громадян та інших, що образилися на рішення суддів, може справити охолоджуючий ефект – і відтак вплинути на суддівську незалежність. Навіть тоді, коли судді дійсно незалежно виконують свої обов'язки, у сторонніх спостерігачів можуть виникнути сумніви щодо їхньої об'єктивної незалежності: те, що суддя матиме працювати під загрозою не менш політизованої процедури звільнення, створюватиме образ суддівської спільноти, яка так чи інакше залежить від милості політичних сил, що суперечить принципу незалежності суддів» [12].

Отже, аналіз процедури обрання суддів безстроково у парламенті України за раніше чинним законодавством дійсно можна було вважати проявом контрольної функції парламенту. Адже діяльність судді, який працював у суді протягом 5 років, перевірялася профільним комітетом Верховної Ради України, йому ставилися запитання на пленарному засіданні парламенту, і були випадки необрання суддів на посади безстроково. При чому жодного механізму впливу на Верховну Раду України в цьому аспекті не існувало. Частиною 3 ст. 13 Закону України «Про порядок обрання на посаду та звільнення з посади професійного судді Верховною Радою України» передбачалося, що у разі, якщо кандидата на посаду судді безстроково не обрано, Вищою радою юстиції вноситься подання про звільнення цього кандидата з посади судді. За наявності зауважень до кандидата, який обирається на посаду судді безстроково, висловлених на пленарному засіданні Верховної Ради України, що потребують додаткової перевірки відповідним Комітетом Верховної Ради України, голосування щодо цього кандидата не проводиться. Повторний розгляд подання щодо цього здійснюється Верховною Радою України за умови прийняття рішення профільним комітетом парламенту після здійснення перевірки Вищої ради юстиції, або відповідної кваліфікаційної комісії суддів (ч. 4 ст. 12, ч. 1 ст. 14) Закону України «Про порядок обрання на посаду та звільнення з посади професійного судді Верховною Радою України».

Новий Закон України «Про судоустрій і статус суддів» передбачив принципово новий підхід до вирішення цього питання. По-перше, змінено саму процедуру обрання судді безстроково. Наприклад, обрання на посаду судді безстроково здійснюється в такому порядку: 1) кандидат звертається з письмовою заявою до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України про рекомендування його для обрання на посаду судді безстроково; 2) Вища кваліфікаційна комісія суддів України повідомляє про підготовку матеріалів щодо кандидата на посаду судді безстроково на своєму офіційному веб-порталі та в офіційних засобах масової інформації; 3) Вища кваліфікаційна комісія суддів України перевіряє відомості про кандидата, враховує показники розгляду кандидатом справ; 4) Вища кваліфікаційна комісія суддів України приймає рішення про рекомендування чи відмову у рекомендуванні його для обрання на посаду судді безстроково і в разі рекомендування направляє відповідне подання до Верховної Ради України; 5) Верховна Рада України відповідно до подання Вищої кваліфікаційної комісії суддів України приймає рішення про обрання на посаду судді безстроково в порядку, встановленому законом (п. 3 ст. 74 Закону). Усі етапи цієї процедури детально вписано в Законі.

По-друге, суттєво зменшено роль Верховної Ради України у вирішенні питання про обрання судді. Згідно з пп. 2–6 ст. 79 Закону питання про обрання кандидата на посаду судді безстроково розглядається на пленарному засіданні Верховної Ради України без висновку комітетів Верховної Ради України та будь-яких перевірок. Розгляд питання про обрання кандидата на посаду судді безстроково на пленарному засіданні Верховної Ради України починається з доповіді Голови Вищої кваліфікаційної комісії суддів України або члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, який діє за його дорученням. Рішення про обрання кандидата на посаду судді безстроково приймається більшістю від конституційного складу Верховної Ради України і оформляється постановою Верховної Ради України. Особа, обрана на посаду судді безстроково, набуває статусу судді з дня набрання чинності відповідною постановою Верховної Ради

України. У разі недержання кандидатом на посаду судді безстроково кількості голосів, визначеної частиною четвертою цієї статті, знову проводиться голосування. Регламент Верховної Ради України [8; 2010. – № 80. – Ст.] вже було приведено у відповідність із пп. 2–6 ст. 79 Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

До речі, вказана новація викликала дуже гостру дискусію в парламенті України. Справа у тому, що існує загальний порядок розгляду питань Верховною Радою України, який передбачає проходження ряду обов'язкових етапів, зокрема етапу розгляду питання у профільному комітеті Верховної Ради України та пленарному обговоренні питання. Законом України «Про судоустрій і статус суддів» не передбачено розгляд подань Вищої кваліфікаційної комісії суддів України у комітеті парламенту, а процедура обговорення питання на пленарному засіданні суттєво скорочена. Фактично стадія прийняття рішення щодо обрання судді на посаду переміщена до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. Це, з одного боку, позбавляє Верховну Раду України контрольних повноважень щодо звільнення суддів з посад, що, до речі, не є безспірним з точки зору ст. 128 Конституції України і правових позицій Конституційного Суду України. З іншого боку, законодавець у такий спосіб вирішив проблему повторного призначення суддів на посади, звівши до мінімуму можливість інших гілок влади впливати на це прийняття цього рішення. Це, безперечно, зміцнює гарантії незалежності суддів.

Цікавим питанням з точки зору взаємовідносин з Верховною Радою України є така форма роботи парламенту, як парламентські слухання. Зокрема, Верховною Радою України кожного року проводяться парламентські слухання з питань правосуддя. За наслідками слухань як правило, надаються рекомендації органам судової влади, а також іншим органам влади стосовно їх взаємовідносин із судом [9]. Відповідно до п. 8 ст. 237 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 р. № 1861-VI за результатами парламентських слухань Верховна Рада на пленарному засіданні

приймає постанову Верховної Ради, якою схвалює відповідні рекомендації [8; 2010. – № 12. – Ст. 565].

Досить цікавою є правова природа рекомендацій, які надаються Верховною Радою України. По-перше, варто відзначити, що парламентські слухання відбуваються на пленарних засіданнях парламенту, а участь в них можуть брати не лише народні депутати, а й представники громадськості, науковці, голови судів представники інших гілок влади. По-друге, рекомендації слухань не мають імперативного характеру і стосуються виключно організації роботи суду, певних організаційно-правових аспектів. У жодному разі ці рекомендації не можуть бути спрямовані на вказівки суддям щодо вирішення справ, що знаходяться в їх провадженні, оскільки в такому разі йдеться вже про посягання на незалежність суддів. По-третє, у суб'єктів, до яких звертаються рекомендації слухань, не має прямого обов'язку їх виконувати з огляду на невизначену правову природу акта, в якому оформлюються результати парламентських слухань.

Можна відзначити, що парламентські слухання є важливою формою взаємодії суду і парламенту, яка дозволяє привернути увагу громадськості до гострих проблем судової влади. Водночас неприпустимим є надання парламентом вказівок суддям щодо вирішення конкретних справ.

В окремих випадках парламент може реалізувати закріплені за ним повноваження лише за участю відповідних вищих судових інституцій. Наприклад, Верховна Рада України може усунути Президента України з поста в порядку імпічменту лише після перевірки справи Конституційним Судом України й отримання його висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент та отримання висновку Верховного Суду України проте, що діяння, в яких обвинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину (ч. 6 ст. 111 Конституції) [6, с. 256-257]. Варто зауважити, що вказана парламентського форма контролю за діяльністю судів є єдиною і винятково притаманною Верховній Раді України.

Опосередкованою формою парламентського контролю в галузі судової влади можна вважати контроль за виконанням з боку Кабінету Міністрів України Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання (п. 4 ч. 1 ст. 85 Конституції). У цьому випадку об'єктом парламентського контролю виступає не судова влада, а Уряд України в частині виконання Державного бюджету України щодо фінансування судової влади.

Варто проаналізувати ще одну ситуацію із реалізацією установчих функцій Верховної Ради України щодо судової влади. Йдеться про фактичне блокування роботи Конституційного Суду України у 2005-2006 рр. у зв'язку з політичною кризою. Відповідно до ст. 17 Закону України «Про Конституційний Суд України» суддя Конституційного Суду України вступає на посаду з дня складення ним присяги судді Конституційного Суду України. Складення присяги відбувається присягу на засіданні Верховної Ради України, яке проводиться за участю Президента України, а також Прем'єр-міністра України, Голови Верховного Суду України або осіб, які виконують їх повноваження. У першій редакції цієї статті був передбачений місячний термін складення суддею присяги після призначення його на посаду, однак у серпні 2008 р. стаття була змінена, а цей термін вилучений [10]. Оскільки у 2005-2006 рр. робота Верховної Ради України постійно блокувалася через політичне протистояння окремих політичних сил, декілька новопризначених суддів Конституційного Суду України впродовж майже 9 місяців не могли приступити до роботи, у зв'язку з чим робота Суду була заблокована за відсутності кворуму. Схожа ситуація повторилась у 2008 р., коли новопризначені судді не могли приступити до роботи впродовж декількох місяців. Такі ситуації, коли робота судового органу блокується через політичне протистояння в парламенті, є неприпустимими. Законодавством мають бути передбачені механізми запобігання таким ситуаціям.

Підсумовуючи викладене, варто зауважити, що контроль однієї гілки влади за діяльністю іншої є невід'ємним елементом системи стримувань і противаг, яка складає зміст принципу поділу влади. Нами обґрунтовується

необхідність судового контролю в правовій державі за всіма без винятку законодавчими й виконавчими органами державної влади й місцевого самоврядування, а також службових осіб цих органів щодо здійснення ними своїх повноважень. Метою такого контролю є неухильне виконання, додержання і застосування чинного законодавства, прав і свобод людини й громадянина. У той же час контрольна діяльність в тій чи іншій мірі притаманна майже всім органам, але для більшості з них вона не є основною. Контроль інших гілок державної влади за діяльністю судової влади в науковій юридичній літературі здебільшого не визнається. Проте в реальній дійсності порушення чинного законодавства допускають не лише законодавча та виконавча влада, але й суд, що вимагає здійснення громадського і державного контролю за ним. Утім цей контроль повинен здійснюватися виключно у правових рамках узгоджуватися із принципом незалежності суддів.

Список літератури:

1. Барабаш Ю. Г. Парламентський контроль в Україні: проблеми теорії та практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Ю. Г. Барабаш. – Х. : Б.в., 2004. – 20 с.
2. Васюлик С. Конституційний механізм взаємодії законодавчої і судової влад в Україні / С. Васюлик // Право України. – 2003. – № 12. – С. 3–6.
3. Веніславський Ф. В. Конституційні основи взаємовідносин законодавчої та виконавчої влади в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Федір Володимирович Веніславський. – Х., 2000. – 19 с.
4. Городовенко В. В. Проблеми становлення незалежної судової влади в Україні : монографія / В. В. Городовенко. – К. : Фенікс, 2007. – 224 с.
5. Ківалов С. В. Парламентський контроль за діяльністю органів виконавчої влади в Україні: історія, теорія, перспективи / С. В. Ківалов, І. К. Залюбовська. – Одеса : Юрид. література, 2004. – 150 с.
6. Конституційне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. – Х. : Право, 2008. – 416 с.
7. Конституція України // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 129.
8. Офіційний вісник України.
9. Про стан правосуддя в Україні : Парламентські слухання 18 березня 2009 р. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news_left?art_id=148043&cat_id=46666. – Заголовок з екрана.
10. Про внесення змін до статті 17 Закону України «Про Конституційний Суд України» : Закон України від 03.08.2006 р. № 73-V // ВВРУ України. – 2006. – № 42. – Ст. 383.
11. Про результати аналізу основних проблем в організаційному забезпеченні діяльності судової влади та шляхи їх вирішення / Рахункова палата України, 2010 р. ; [відповід. за випуск В. І. Невідомий, Г. І. Шах] [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/16731040; jsessionid=53479909BF07163427D1141F010664AA29.09.2010>. – Заголовок з екрана.

12. Спільний експертний висновок щодо проекту Закону України «Про судоустрій і статус суддів», підготовлений Венеціанською комісією і Дирекцією з технічного співробітництва Генеральної Дирекції з прав людини та правових питань Ради Європи Ухвалений Венеціанською комісією на 82-ому пленарному засіданні (Венеція, 12-13 березня 2010 р.) [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.judges.org.ua/about.htm>. – Заголовок з екрана.

Ремескова Ю.О. Роль суда в системі сдержек и противовесов.

Рассмотрены проблемы взаимодействия судебной ветви власти с Верховной Радой Украины. Приводены аргументы против высказанной в научной юридической литературе точки зрения, в соответствии с которой Верховная Рада Украины осуществляет парламентский контроль за судебной ветвью власти.

Ключевые слова: система сдержек и противовесов, принцип разделения власти, парламентский контроль, назначение и увольнение судей, судебный контроль.

Remeskova Y. O. Role of the Court in the System of Checks and Balances.

Analyzing current legislation on judiciary and its practical realization the author presents problems of mutual relations of courts with Verkhovna Rada of Ukraine, distinguishes the forms of their co-operation. Arguments against the academic thesis that Verkhovna Rada of Ukraine carries out parliamentary control over courts are given.

Key words: Checks and balances, principle of separation of powers, parliamentary oversight, appointment and dismissal of judges, judicial review.

2. ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

УДК 349.6:504.73(477)

І. М. ШЕВЕРДИНА,

здобувач кафедри екологічного права,
Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»,
м. Харків

ПОНЯТТЯ ТА СКЛАД РОСЛИННОГО СВІТУ В НАСЕЛЕНИХ ПУНКТАХ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Розглянуто поняття рослинного світу в населених пунктах на основі аналізу вже існуючих в науці та законодавстві визначень рослинного світу. Досліджено склад рослинного світу в населених пунктах відповідно до законодавства України.

Ключеві слова: рослинний світ населених пунктів, зелені насадження, приміська зелена зона, комплексна зелена зона.

Основні досягнення цивілізації, як відомо, пов'язані саме з містами. Історичний процес підвищення ролі міст здійснює величезний вплив на розвиток різних соціально-економічних формацій держав. Проте разом з перевагами урбанізації простежуються й її негативні наслідки. Негативний вплив на природне середовище, відмінності в концентрації населення та розподілу потенціалу окремих міст, що виникають в силу об'єктивної нерівномірності міських процесів у великих і малих поселеннях, а також інші внутрішні протиріччя й складності урбанізації Україна долає шляхом ведення державної політики щодо сталого розвитку населених пунктів [29]. Одним із напрямків такої політики є раціональне використання земельних, водних, рекреаційних, рослинних та інших природних ресурсів, створення умов для їх відновлення. Саме раціональне використання природних ресурсів є основою для повноцінного життєвого середовища для сучасного та наступних поколінь.

Одним з основних природних ресурсів є рослинний світ, який разом з іншими складовими навколишнього природного середовища населених пунктів

має неперевершену значимість у природних процесах та життєдіяльності людини.

На сьогоднішній день в Україні спеціальних досліджень щодо визначення поняття та складу рослинного світу в населених пунктах науковцями спеціально не проводилося. Аналізувалися лише поняття та склад рослинного світу в цілому [1; 2; 6; 19; 27].

Метою статті є ґрунтовне вивчення спеціальної юридичної літератури та нормативно-правової бази з обраної теми й визначення поняття та складу рослинного світу в населених пунктах, а завданням – проведення науково-теоретичного аналізу правових засад суспільних відносин, пов'язаних з озелененням населених пунктів, спрямованих на забезпечення сприятливих умов життєдіяльності людей.

Правові норми деталізованого характеру щодо правового регулювання використання, відтворення та охорони рослинного світу вперше були вміщені у Законі України «Про рослинний світ», прийнятого 9 квітня 1999 р. [24]. Правовим підґрунтям регулювання цих відносин є також закони України «Про охорону навколишнього природного середовища» [20], «Про природно-заповідний фонд» [22], Лісовий кодекс України [11] та інші нормативно-правові акти. Щодо регулювання відносин у сфері охорони, відтворення та використання рослинного світу в населених пунктах, то одним з основних нормативно-правових актів у цій сфері є наказ міністерства будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства України «Про затвердження Правил утримання зелених насаджень у населених пунктах України» [19]. Саме в Законі України «Про рослинний світ» вперше в екологічному законодавстві України вживається термін «рослинний світ», який вказує на самостійність природного об'єкта і зазначає, що цим правовим актом регулюються суспільні відносини у сфері охорони, використання та відтворення дикорослих та інших несільськогосподарського призначення судинних рослин, мохоподібних, водоростей, лишайників, а також грибів, їх угруповань і місцезростань.

Рослинний світ населених пунктів є частиною всього рослинного світу нашої держави. Відповідно до складу першого можуть входити ті ж самі складові, що й до останнього. Відмінність полягає лише в території їх зростання, яка для об'єктів рослинного світу населених пунктів визначається межами населеного пункту.

В юридичній літературі до земель населених пунктів відносять усі землі, розташовані в межах населених пунктів (сіл, селищ, міст) [12, с. 471]. Функціональне зонування території населеного пункту здійснюється на основі комплексної оцінки природних ресурсів, аналізу розташування існуючих та перспективних підприємств з урахуванням їх спеціалізації, інженерно-будівельних умов містобудування, санітарно-гігієнічного стану території, наявності зовнішніх транспортних зв'язків, рекреаційних ресурсів тощо [15].

Також необхідно звернути увагу на певні території за межами міст, які повинні мати особливий режим, спрямований на забезпечення потреб міста, тобто багато в чому спільний із режимом земель населених пунктів. Йдеться про землі приміської та зеленої зони [12, с. 471].

Відповідно до Правил утримання зелених насаджень у населених пунктах України приміська зелена зона – це територія за межами міської зони, зайнята лісами, лісопарками та іншими озелениними територіями, яка виконує захисні й санітарно-гігієнічні функції та є місцями відпочинку населення [19]. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» від 17 лютого 2011 р. приміська зона – це територія, що забезпечує просторовий та соціально-економічний розвиток міста [23].

Для того, щоб визначити поняття рослинного світу в населених пунктах, необхідно відштовхуватися від загального поняття «рослинний світ». У ст. 3 Закону України «Про рослинний світ» зазначається, що рослинний світ – це сукупність усіх видів рослин, а також грибів та утворених ними угруповань на певній території [24]. Спираючись на дане поняття, можна визначити рослинний світ в населених пунктах як сукупність усіх видів рослин, а також грибів та утворених ними угруповань в межах населених пунктів. Проте для більш

глибокого вивчення цього поняття та визначення складу рослинного світу в населених пунктах необхідно зупинитися на більш детальному розгляді рослинного світу в цілому.

Слід звернути увагу, що в наведеному визначенні зміст терміна «рослинний світ» не обмежується переліком лише дикорослих рослин, натомість як в юридичній літературі переважно наводяться звужені трактування цього поняття. Так, А. Б. Іскоян, якою вперше на дисертаційному та монографічному рівні було досліджено питання правової охорони рослинного світу, зазначала, що рослинний світ – це сукупність диких рослин (наземних і водних), що виростають у стані природної волі на території держави, а також у межах її континентального шельфу [10, с. 18].

Інші науковці теж вважають правильним і доцільним відносити до рослинного світу тільки дикі (дикорослі) рослини [27, с. 83]. Проте законодавче визначення поняття рослинного світу є значно ширшим, оскільки фактично включає всі види рослин, а також гриби та їх угруповання, а не лише дикорослі рослини. Попри таке широке тлумачення зазначеного терміна, сфера дії національного законодавства про рослинний світ є дещо вужчою [2, с. 13]. Наприклад, відповідно до ст. 2 Закону України «Про рослинний світ» завданням законодавства є регулювання суспільних відносин у сфері охорони, використання та відтворення дикорослих та інших несільськогосподарського призначення судинних рослин, мохоподібних, водоростей, лишайників, а також грибів, їх угруповань і місцезростань. При цьому в Законі чітко визначено, що відносини у сфері охорони, використання та відтворення рослин і багаторічних насаджень сільськогосподарського призначення регулюються відповідним законодавством України [24]. Таким чином, ця група суспільних відносин не підпадає під дію правових норм цього Закону [Там же, с. 236]. Об'єктами рослинного світу визнаються дикорослі та інші несільськогосподарського призначення судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби на всіх стадіях розвитку та утворені ними природні угруповання. Відповідно, до кола об'єктів

природних рослинних ресурсів не включаються рослини сільськогосподарського призначення [Там же].

Постає питання: які рослини слід вважати дикорослими, а які сільськогосподарськими? Закон визначає дикорослими рослини, які природно зростають на певній території [24]. Натомість чіткого визначення рослин сільськогосподарського призначення законодавство України не містить. Для того щоб уникнути спірних питань щодо належності певного виду рослин до дикорослих чи рослин сільськогосподарського призначення науковці пропонують компетентним державним органам прийняти Перелік рослин сільськогосподарського призначення [28]. Проте на сьогоднішній день прийняття такого Переліку залишається лише пропозицією.

У біологічній літературі рослини поділяються не на дикорослі та сільськогосподарські, а на дикорослі та культурні. Під культурними слід розуміти рослини, що вирощуються людиною для задоволення своїх потреб: харчові, волокнисті, лікарські, фарбувальні, ефірномасличні, кормові, декоративні та ін. Культурні рослини – це результат штучного відбору. Вони мають низку особливостей, які не властиві дикорослим видам: а) культурні рослини не мають природного ареалу; б) широко розповсюджені у різних країнах та континентах незалежно від їх виникнення; в) природна еволюція культурних рослин замінена селекцією, яка веде до поліпшення корисних для людини властивостей (врожайність, вміст білку, крохмалю); г) культурні рослини втратили природні засоби поширення й існування їх видів забезпечується тільки обробітком [29].

З огляду на це сільськогосподарські рослини є культурними рослинами, тобто їх складовою частиною, адже не всі культурні рослини, наприклад, декоративні, можуть бути сільськогосподарськими. Рослинам сільськогосподарського призначення притаманні й усі особливості культурних рослин. Отже, беручи за основу визначення поняття культурних рослин, можна визначити сільськогосподарські рослини як рослини, що вирощуються людиною в сільському господарстві для задоволення своїх потреб.

Зрозуміло, що сільськогосподарські рослини вирощуються на землях сільськогосподарського призначення. Відповідно до ст. 22 Земельного кодексу України до земель сільськогосподарського призначення належать сільськогосподарські угіддя та несільськогосподарські угіддя. У свою чергу, сільськогосподарські угіддя включають у себе рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища та перелоги [8].

В юридичній літературі рілля визначається як землі, які регулярно розорюються з метою створення агротехнічних умов для вирощування на них сільськогосподарських культур [9, с. 60]. Отже, на ріллі не зростають дикорослі рослини, на таких землях людиною вирощуються сільськогосподарські рослини (культури).

На земельних ділянках під багаторічними насадженнями також не зростають дикорослі рослини, адже на таких землях вирощуються плодіві насадження деревного або кущового типу, що плодоносять протягом тривалого періоду (сади, виноградники, хмільники тощо) [Там же].

Під сіножатями слід розуміти земельні ділянки, вкриті трав'яною рослинністю, яка систематично скошується на сіно, сінаж, трав'яне борошно, силос або зелену підкормку. Сіножаті можуть бути природні або сіяні, які створюються шляхом посіву багаторічних або однорічних трав [4, т. 23, с. 260]. На природних сіножатях зростають дикорослі трав'яні рослини.

Пасовища – це земельні угіддя, вкриті рослинністю, яка використовується тваринами у вигляді підніжного корму. Пасовища поділяються на природні і сіяні або штучні. Рослинний покрив природних пасовищ складається головним чином з багаторічних дикорослих трав, іноді з лишайників (тундра), напівчагарників і чагарників (тундра, пустеля, напівпустеля). Сіяні пасовища створюються посівом суміші бобово-злакових багаторічних і однорічних трав [Там же, т. 19, с. 267]. Сіяні пасовища також називають культурними пасовищами [Там же, т. 13, с. 600].

Сільськогосподарські угіддя, як правило, рілля, які тимчасово виведені з активного сільськогосподарського обробітку (розорювання) з метою

природного відновлення родючості ґрунтів називаються перелогами [9, с. 61]. Відповідно, на таких земельних ділянках можуть зростати лише дикорослі рослини.

Таким чином, до рослин сільськогосподарського призначення відносяться рослини, які зростають на землях ріллі, сіяних сіножатей, культурних (сіяних) пасовищ та багаторічні насадження. Відповідно, рослини, які зростають на природних сіножатях, природних пасовищах та перелогах є дикорослими рослинами, які підпадають під дію Закону України «Про рослинний світ».

Відповідно до ст. 23 Земельного кодексу для ведення сільськогосподарського виробництва надаються сільськогосподарські угіддя [8]. Це означає, що вирощування рослин сільськогосподарського призначення може здійснюватися лише на сільськогосподарських угіддях. З цього виходить, що рослини, які зростають на несільськогосподарських угіддях, не можуть бути віднесені до рослин сільськогосподарського призначення. Отже, такі рослини також підпадають під дію Закону України «Про рослинний світ».

Слід звернути увагу на те, що при визначенні правового режиму об'єктів рослинного світу в населених пунктах нормотворець оперує зовсім іншим поняттям, аніж рослинний світ. Наприклад, у ст. 4 Лісового кодексу України, при визначенні складу лісового фонду України, згадуються зелені насадження в межах населених пунктів (парки, сади, сквери, бульвари тощо), вказуючи на те, що зелені насадження, якщо вони не віднесені в установленому порядку до лісів, не входять до лісового фонду України [11].

Відповідно до Правил утримання зелених насаджень у населених пунктах зелені насадження – це деревна, чагарникова, квіткова та трав'яна рослинність природного і штучного походження на визначеній території населеного пункту. У свою чергу озеленені території – це ділянки землі, на яких розміщені рослинність природного чи штучного походження (наприклад, садово-паркові комплекси). Відповідно до вище наведених понять, озеленення окремих ділянок земель (озеленені території) виконується в межах населених місць. Це також впливає з Правил утримання зелених насаджень у населених

пунктах, у яких визначено поняття «озеленення населених місць» як комплекс робіт зі створення та використання зелених насаджень у населених пунктах, або інакше – система зелених насаджень населених пунктів [19]. Таке ж визначення поняття «озеленення населених місць» наводиться й в енциклопедичній літературі. Звертається увага на функціональне призначення зелених насаджень для створення сприятливих умов життєдіяльності громадян в населених пунктах, а саме: зелені насадження створюють в населеному пункті природну пейзажну середу, а серед забудови знижують швидкість вітру, затримують пил і аерозолі, сприяють зменшенню концентрації диму і шкідливих газів у повітрі, зменшують силу міського шуму, тим самим сприяючи поліпшенню мікроклімату і санітарно-гігієнічних умов населених пунктів [4, т. 27, с. 943].

Н. Ф. Реймерс визначає озеленення населених пунктів як культивацію на вільних від забудови і доріг просторах населених місць та їх околиць дикорослих і (або) окультурених рослин для поліпшення якості середовища. Іноді до озеленення відносяться також вирощування рослин в ємностях, що встановлюються на тротуарах, балконах і тому подібних місцях [26, с. 145].

Закон Російської Федерації «Про охорону навколишнього середовища» при вирішенні питання про охорону міської рослинності застосував новий для російського екологічного законодавства термін «зелений фонд поселень» [21]. До цього фонду ввійшли зелені зони в межах міських та сільських поселень, тим самим замінивши сукупність зелених насаджень сукупністю територій (або зон).

Як впливає з Правил утримання зелених насаджень у населених пунктах, зелені насадження, залежно від призначення, розподіляються на: а) зелені насадження, які розташовані на території загальноміських і районних парків, спеціалізованих парків, парків культури та відпочинку; на територіях зоопарків та ботанічних садів, міських садів і садів житлових районів, скверів, бульварів; насадження на схилах, набережних, лісопарків, лугопарків, гідропарків та інших, які мають вільний доступ для відпочинку; б) насадження на територіях громадських і житлових будинків, шкіл, дитячих установ, вищих

та середніх спеціальних навчальних закладів, профтехучилищ, закладів охорони здоров'я, промислових підприємств і складських зон, санаторіїв, культурно-освітніх і спортивно-оздоровчих установ та інші; в) насадження транспортних магістралей і вулиць; на ділянках санітарно-захисних зон довкола промислових підприємств; виставок, кладовищ і крематоріїв, ліній електропередач високої напруги; лісомеліоративні, водоохоронні, вітрозахисні, протиерозійні, насадження розсадників, квітникарських господарств, пришляхові насадження в межах населених пунктів [19].

Слід зауважити, що сади, про які йдеться в Правилах утримання зелених насаджень у населених пунктах, необхідно відрізнити від багаторічних насаджень сільськогосподарського призначення, відносини щодо охорони, використання та відтворення яких регулюються відповідним законодавством України [24]. Що ж до рослин, які зростають на землях для сінокосіння та випасання худоби, то це питання потребує більш глибокого вивчення. Необхідно мати на увазі, ст. 73 Лісового кодексу України, у рамках побічних лісових користувань, як одного з видів лісокористування, також передбачає сінокосіння (заготівлю сіна) та випасання худоби на землях лісогосподарського призначення [11].

Відповідно до Порядку заготівлі другорядних лісових матеріалів і здійснення побічних лісових користувань у лісах України для сінокосіння можуть використовуватися незалісені зруби, галявини та інші не вкриті лісовою рослинністю землі, на яких не очікується природне лісовідновлення. В окремих випадках для заготівлі сіна можуть використовуватися міжряддя лісових культур, плантацій, зріджені лісонасадження. У разі наявності у травостої видів рослин, віднесених до Червоної книги України, термін заготівлі сіна визначається за погодженням з органами охорони навколишнього природного середовища. Випасання худоби, за винятком кіз, дозволяється на вкритих і не вкритих лісовою рослинністю землях лісового фонду, якщо це не завдає їм шкоди. На територіях об'єктів природно-заповідного фонду випасання худоби може здійснюватися лише за умови, що воно не суперечить їх цільовому призначенню [17].

Отже, використання рослинності на землях лісогосподарського призначення для сінокосіння та випасання худоби не є першочерговим цільовим призначенням цих земель, тому цей вид лісокористування й називається побічним.

Натомість, землі сільськогосподарського призначення для сінокосіння та випасання худоби, відповідно до свого першочергового та єдиного цільового призначення, повинні використовуватися для задоволення потреб громадян у сільськогосподарських продуктах, у даному випадку для заготівлі корму для худоби [9, с. 87]. Це пояснює той факт, що земельні ділянки для сінокосіння та випасання худоби можуть надаватися лише громадянам, які утримують худобу (корів, кіз, овець тощо). Проте, вже було визначено які рослини, що зростають на вказаних землях, слід відносити до рослин сільськогосподарського призначення, а які до дикорослих рослин.

Такі багаторічні насадження, сіножаті та пасовища можуть знаходитися й у межах населеного пункту, наприклад садівничі товариства, громадські сіножаті та пасовища тощо. Але відносини з приводу охорони, використання та відтворення таких рослин, як було вже з'ясовано, регулюються Законом України «Про рослинний світ» лише в тих випадках, коли ці рослини дикорослі, тобто зростають на природних сінокосах та пасовищах. Що ж до багаторічних насаджень, сіяних сінокосів та культурних пасовищ у межах населених пунктів, то відносини з їх охорони, використання та відтворення регулюються не екологічним законодавством України, а цивільним, аграрним тощо.

Слід звернути увагу на те, що складовими зелених насаджень населених пунктів, виходячи з поняття, наведеного у Правилах утримання зелених насаджень у населених пунктах, є лише деревна, чагарникова, квіткова та трав'яна рослинність [19].

Натомість, рослинний світ, включає в себе дикорослі рослини, інші несільськогосподарського призначення судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, гриби на всіх стадіях розвитку, утворені ними угруповання.

Отже, поняття «зелені насадження» є вужчим аніж поняття «рослинний світ». Тому можна вважати, що зелені насадження населених пунктів є складовою частиною рослинного світу населених пунктів.

Друге питання, яке виникає при визначенні поняття зелених насаджень населених пунктів, стосується так званого «міського лісу». За Правилами утримання зелених насаджень у населених пунктах міський ліс – це лісовий масив або ділянка лісу, що розташовані в межах населеного пункту [19]. Виникає питання, чи входить міський ліс до складу зелених насаджень населеного пункту. Однозначної відповіді немає. Відповідно до ст. 1 Лісового кодексу України ліс розглядається як особливий тип природних комплексів, у якому поєднуються переважно деревна та чагарникова рослинність з відповідними ґрунтами, трав'яною рослинністю, тваринним світом, мікроорганізмами та іншими природними компонентами, що взаємопов'язані у своєму розвитку, впливають один на одного і на навколишнє природне середовище [11]. У такому визначенні лісу згадується лише деревна та чагарникова рослинність, натомість, зі ст. 73 Лісового кодексу України випливає, що до лісової рослинності також входять гриби, лікарські рослини тощо [Там же].

З огляду на це можна зробити висновок, що до поняття лісу входить більше складових, аніж до зелених насаджень населених пунктів. Також правовий режим лісу, навіть й міського, значно відрізняється від правового режиму зелених насаджень населених пунктів. Використання, охорона та відтворення лісу регулюються насамперед Лісовим кодексом України, норми якого ніяк не можна застосовувати до інших зелених насаджень населених пунктів. Тому було б доцільно виділяти ліси в межах населених пунктів в окрему складову рослинного світу населених пунктів.

Необхідно зауважити, що до земель лісогосподарського призначення, відповідно до ст. 5 Лісового кодексу України, належать лісові землі, на яких розташовані не лише лісові ділянки, а й нелісові землі, зайняті сільськогосподарськими угіддями, водами й болотами, спорудами,

комунікаціями, малопродуктивними землями тощо, які надані в установленому порядку та використовуються для потреб лісового господарства [11]. Взагалі-то в рамках даного дослідження інтерес викликають землі лісогосподарського призначення, які розташовані в межах населених пунктів та непокриті лісом, придатні для розміщення пасік, заготівлі сіна, випасання худоби та заготівлі очерету. Як вже було з'ясовано, рослинність, що зростає на таких землях в межах населених пунктів, також може бути віднесена до рослинного світу населених пунктів.

Не слід забувати й про приміські та зелені зони міст. Їх існування передбачалося ще статтями 99, 100 Земельного кодексу УРСР 1970 р. [7]. На сьогодні, хоча потреба в таких зонах є очевидною, чинний Земельний кодекс України у ст. 51 лише згадує про існування зелених зон, проте, не визначає їх режиму [12, с. 471]. Окремі положення про зелені зони містяться у постанові Кабінету Міністрів України від 16 травня 2007 р. № 733 «Про затвердження Порядку поділу лісів на категорії та виділення особливо захисних лісових ділянок» [18], Правилах утримання зелених насаджень у населених пунктах України [19], а також у ГОСТ 17.5.3.01-78 «Охрана природы. Земли. Состав и размер зеленых зон городов» [13] та ГОСТ 17.6.3.01-78 «Охрана природы. Флора. Охрана и рациональное использование лесов зеленых зон городов. Общие требования» [14]. Згадані Правила поєднують поняття приміських та зелених зон у єдине поняття «приміські зелені зони» та визначають його як територію за межами міської зони, зайняту лісами, лісопарками та іншими озелениними територіями, яка виконує захисні й санітарно-гігієнічні функції і є місцем відпочинку населення [19].

Хоча зелені зони й розташовані за межами населених пунктів, але вважається, що їх було б доречно розглядати як складову рослинного світу населених пунктів, адже, як випливає з наведеного, вони призначені для задоволення потреб населення саме тих населених пунктів, за межами яких вони розташовуються.

Узагальнюючи вищевикладене, можна визначити поняття рослинного світу в населених пунктах як сукупність судинних рослин, мохоподібних, водоростей, лишайників, а також грибів на всіх стадіях розвитку та утворених ними природних угруповань в населених пунктах, що мають несільськогосподарське призначення та природне або штучне походження.

Щодо визначення складу рослинного світу в населених пунктах, до нього можна віднести: зелені насадження; міські ліси; зелені (приміські) зони; об'єкти рослинного світу поверхневих вод (озер, водосховищ, річок, каналів, ставків) та їх частин, які розташовані в межах населеного пункту.

Слід зауважити, що зелені насадження, міські ліси та зелені (приміські) зони населених пунктів входять до комплексної зеленої зони населених пунктів, яка відповідно до Правил утримання зелених насаджень у населених пунктах визначається як сукупність міських і приміських насаджень, межі якої наносяться на картографічні матеріали органами архітектури (на генеральні плани, схеми та проекти районного планування), лісогосподарськими органами (на плани лісонасаджень), місцевих органів самоврядування [19]. Виходячи з цього, склад рослинного світу в населених пунктах можна наводити й у більш стислому вигляді, тобто під складниками рослинного світу в населених пунктах розуміти комплексну зелену зону та об'єкти рослинного світу поверхневих вод (озер, водосховищ, річок, каналів, ставків) та їх частин, які розташовані в межах населеного пункту.

Список літератури:

1. *Балюк Г. І.* Науково-практичний коментар Лісового кодексу України / Г. І. Балюк, А. П. Гетьман, Т. Г. Ковальчук [та ін.] ; за ред. Г. І. Балюк. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 368 с.
2. *Басай О. В.* Правовий режим рослинного світу України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / О. В. Басай. – Івано-Франківськ, 2008. – 214 с.
3. Биологический энциклопедический словарь / Гл. ред. *М.С. Гиляров*, Редкол.: А.А. Баев, Г.Г. Винберг, Г.А. Заварзин и др.. – М: Сов. энциклопедия, 1986. – 831 с., ил., 29 л. ил.
4. Большая Советская Энциклопедия : в 30 т. / гл. ред. А. М. Прохоров. – Изд. 3-е. – М. : Сов. Энцикл., 1977. – Т. 27: Ульяновск – Франкфорт. – 624 с. с илл., 27 л. ил., 5 л. карт.
5. Водний кодекс України від 06.06.1995 р. // ВВР України. – 1995. № 24. – С. 189.
6. Екологічне право України / А. П. Гетьман, М. В. Шульга, В. К. Попов, Г. В. Анісімова, В. І. Гордєєв та ін. / за ред. професорів А. П. Гетьмана і М. В. Шульги. – Х. : Право, 2005. – 382 с.

7. Земельний кодекс УРСР від 08.07.1970 р. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
8. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. // Офіційний Вісник України. – 2001. – № 46. – Ст. 2038.
9. Земельний кодекс України: науково-практичний коментар. – Вид. 6-е, доп. – Х. : ТОВ «Одісей», 2009. – 624 с.
10. *Искоян А. Б.* Правовое регулирование охраны и использования растительного мира / А. Б. Искоян. – Ереван : Изд-во Ереванского ун-та, 1987. – 128 с.
11. Лісовий кодекс України від 21.01.1994 р. // ВВР України. – 1994. – № 17. – Ст. 99 ; 2006. – № 21. – Ст. 70.
12. *Мірошниченко А. М.* Земельне право України : підручник / А. М. Мірошниченко. – К. : Алерта ; КНТ, ЦУЛ, 2009. – 712 с.
13. Охрана природы. Земли. Состав и размер зеленых зон городов. ГОСТ 17.5.3.01-78 : постановление Государственного комитета СССР по стандартам от 16.03.1978 г. № 701 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
14. Охрана природы. Флора. Охрана и рациональное использование лесов зеленых зон городов. Общие требования. ГОСТ 17.6.3.01-78 : постановление Государственного комитета СССР по стандартам от 10.07.1978 г. № 1851 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
15. Про затвердження Державних санітарних правил планування та забудови населених пунктів : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 19.06.1996 р. № 173 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
16. Про затвердження Положення про Зелену книгу України : наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України від 19.02.1997 р. № 17 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nau/kyev.ua>
17. Про затвердження Порядку заготівлі другорядних лісових матеріалів і здійснення побічних лісових користувань у лісах України : постанова Кабінету Міністрів України від 23.04.1996 р. № 449 // Єдиний державний реєстр нормативно-правових актів. – № 1295/1997.
18. Про затвердження Порядку поділу лісів на категорії та виділення особливо захисних лісових ділянок : постанова Кабінету Міністрів України від 16.05.2007 р. № 733 // Урядовий кур'єр. – 2007. – 30 травня. – № 93.
19. Про затвердження Правил утримання зелених насаджень у населених пунктах України : наказ Міністерства будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства України від 10.04.2006 р. № 105 // Офіційний вісник України. – 2006. – 16 серпня. – № 31. С. 415. – Ст. 2276.
20. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 4. – Ст. 546.
21. Про охрану окружающей среды : Закон Российской Федерации от 20.12.2001 г. – Режим доступу : <http://www.duma.gov.ru>.
22. Про природно-заповідний фонд України : Закон України від 16.02.1992 р. // ВВР України. – 1992. – № 34. – Ст. 502.
23. Про регулювання містобудівної діяльності : Закон України від 17.02.2011 р. // Голос України. – 2011. – 12 березня. – № 45.
24. Про рослинний світ : Закон України від 09.04.1999 р. // ВВР України. – 1999. – № 22-23. – Ст. 198.
25. Про Червону книгу України : Закон України від 7.02.2002 р. // ВВР України. – 2002. – № 30. – Ст. 201.
26. *Реймерс Н. Ф.* Охрана природы и окружающей человека среды: словарь-справ. / Н. Ф. Реймерс. – М. : Просвещение, 1992. – 320 с.
27. *Соколова А. К.* «Юридичне визначення поняття «рослинний світ» / А. К. Соколова // Проблеми законності. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого / відп. ред. В.Я. Тацій [та ін.], 2004. – Вип. 66. – С. 81–88.

28. Попов В. К. Правові проблеми використання і охорони рослинного світу / Попов В. К., Гетьман А. П. // Право України. – 2000. - №1. – С.51 – 53.

29. Про Концепцію сталого розвитку населених пунктів: Постанова Верховної Ради України від 24.12.1999 р. №1359-ХІУ // Офіційний вісник України від 21.01.2000 – 2000 р., №1, стор. 29, стаття 6, код акту 13418/2000.

Шевердина И. Н. Понятие и состав растительного мира в населенных пунктах по законодательству Украины.

Рассмотрены понятия растительного мира в населенных пунктах на основе анализа уже существующих в науке и законодательстве определений растительного мира. Исследован состав растительного мира в населенных пунктах в соответствии с законодательством Украины.

Ключевые слова: растительный мир населенных пунктов, зеленые насаждения, пригородная зеленая зона, комплексная зеленая зона.

Sheverdina I. M. The concept and structure of plant world in settlements.

The article is devoted to defining the concept of plant world in settlements on the basis of the analysis of definitions, existing in a science and legislation, of plant world. Also, the author investigates the composition of plant world in settlements under the law.

Key words: plant world settlements, greenery, suburban green zone, integrated green zone.

НАДРА ЯК ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ

Обґрунтовано й уточнено визначення поняття надр як об'єкта правової охорони, а також окреслено їх межі.

Ключові слова: Надра, заходи охорони надр, корисні копалини, природне середовище, надрокористування.

Мета статті полягає у виявленні сутнісного правового змісту поняття «надра» та спробі уточнення його юридичного і, відповідно, законодавчого термінологічного наповнення, в тому числі чіткого визначення верхньої та нижньої межі надр задля вироблення дефініційного інструментарія, адекватного нагальним потребам правової охорони надр як глобального природного та майнового ресурсу народу України та оптимізації механізму державного регулювання й управління в цій сфері, зокрема шляхом встановлення меж реалізації своїх прав для суб'єктів правовідносин – користувачів земельних, водних ресурсів і надр.

Поняття «надра» є базовою, системоутворюючою дефініцією в законодавстві про надра, від змісту якої прямо залежить спектральне поле правовідносин у сфері надрокористування, що регулюються як безпосередньо вищезазначеним законодавчим пакетом, так і дотичними актами суміжних галузей права (природокористування). Відтак, це поняття є висхідним для подальшого розвитку цілісної законодавчої бази та її внутрішньої синхронізації й гармонізації. Беручи до уваги те, що вектор соціально-економічного розвитку на сьогодні спрямовано на невинне зростання споживання надроресурсів, а також з огляду на глобальні кліматичні та похідні зміни планетарного життя, ймовірно подальше інтенсивне використання надр на принципово інших засадах. Таким чином, можна стверджувати, що в сенсі адміністративно-правової охорони надра входять до низки найвагоміших об'єктів захисту. Саме

тому аналіз поняття «надра» в його науково-юридичному становленні й динаміці та законодавчому закріпленні залишається об'єктивною необхідністю. Чітке юридичне визначення поняття «надра» дозволить правильно встановити коло відносин, що підпадають під дію законодавства про надра, уникнути чи знешкодити (мінімізувати) загрози виникнення колізій між нормами законодавства про надра та нормами водного, земельного законодавства тощо, а також унеможливить неоднозначне їх тлумачення та застосування в різних значеннях як в науковій роботі, так і в процесі законотворчої, правозастосовної діяльності.

На сьогодні законодавче визначення поняття «надра» подається у ст. 1 Кодексу України про надра – «частина земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння» [10]. Це визначення поширилося і практично набуло ознак усталеного.

Водночас маємо визнати, що чіткого законодавчого визначення, яке б дозволило чітко виокремити наш об'єкт з низки інших за тільки йому притаманними ознаками, фактично немає: наведене в Кодексі України про надра визначення векторно спрямоване на регулювання гірничих відносин, яке й є завданням цього акта [Там же]. Відповідно, цим Кодексом регулюються гірничі відносини, а земельні, лісові та водні відносини – іншими законодавчими актами [Там же]. Відтак, встановлення того основного змісту, що законодавець вклав у поняття «надра», є необхідним для розуміння суті та оцінки повноти заходів правової охорони надр, застосування відповідальності за їх порушення, специфіки державного управління в даній сфері, функцій органів, що здійснюють це управління.

Надра як матеріально-енергетична система за своєю суттю є об'єктом геології. Відтак, юридичне визначення надр безумовно має враховувати їх геологічні ознаки, але не може обмежуватися ними, полишаючи поза правовим полем інші вагомні аспекти. Для встановлення сфери застосування законодавства про надра, на нашу думку, необхідно відмежувати дану галузь

права від інших галузей, дотичних до природних ресурсів, оскільки тут має значення власне юридичне поняття «надра». Для ідентифікації надр у цій площині вони мають бути належним чином визначені та описані. Звідси виникає пряма потреба у визначенні основних ознак, що і дозволяють виділити надра як такі в природному середовищі, а також, відповідно, – у визначенні відносин, що виникають з приводу охорони надр.

Проблематика надр як особливої правової категорії виникла не сьогодні. Це питання було предметом обговорення в юридичній літературі ХХ ст., однак фактичне його розуміння в різні періоди було різним. Так, до 1970-х рр. гірничі правовідносини розглядалися як складова частина земельних, а гірниче право – як частина земельного права, концепція земельного права в широкому сенсі. Особливості, притаманні відносинам з використання надр, майже не досліджувались. Наступне виокремлення з системи земельного права правовідносин, пов'язаних з використанням надр, вод, лісів, сприяло більш глибокому дослідженню характеру та змісту цих відносин, визначенню правового режиму природних об'єктів.

Вагомий внесок у формування й наповнення поняття «надра» зробили в 1960-70-х рр. такі вчені, як М. Е. Коган, Б. А. Лисковец, М. Н. Альбов, А. М. Бибочкін та ін., але цей проблемний вузол й дотепер залишається актуальним і дискусійним. Основною причиною виникнення дискусій у той час була відсутність нормативного закріплення поняття «надра». Упродовж тривалого періоду надра використовувалися загалом для видобутку корисних копалин – інше їх використання носило, як правило, одиничний характер. Цим обумовлено довготривале використання – в юридичній літературі та законодавчому полі – поняття «надра» для характеристики об'єкта права власності в науковій літературі також панувала думка про рівнозначність понять «надра» та «корисні копалини» [9, с. 6]. Визначаючи надра в якості об'єкта державної власності, окремі вчені навіть перераховували окремі види корисних копалин [11, с. 10]. Коли ж йшлося про господарську експлуатацію надр, то малися на увазі – із вживанням відповідних понять – родовища

корисних копалин. Не випадково і в геологічній літературі автори, визначаючи поняття надр, говорили більше про корисні копалини [1, с. 21]. У подальшому ототожнення двох обговорюваних понять стало звичайною справою, вони навіть застосовувалися як синоніми. Саме в такому значенні термін «надра» подано у Великій радянській енциклопедії [3, с. 146].

Разом із тим була досить поширеною й інша точка зору, відповідно до якої корисні копалини розглядалися як складова частина надр – природного середовища, що знаходиться під земною поверхнею [8, с. 111]. Зазначалося, що надрами є не корисні копалини і не матерія (речовина) надр як така, а частина природного середовища, простір під поверхнею землі [7, с. 321]. Під надрами розумілися глибини землі, що простираються від її поверхні до центру; у вузькому ж розумінні вони визначалися як поверхнева частина земної кори, у межах якої можливе видобування корисних копалин [12, с. 3].

Аналізуючи вищезазначене з позиції сьогодення, слід відзначити, що є неправильним давати визначення надрам через ототожнення понять «надра» та «корисні копалини», що в них містяться, або ж шляхом їх перерахунку. Число та діапазон корисності використовуваних корисних копалин невинно зростає. І, хоча, безумовно, найбільший господарський інтерес надра становлять саме в плані видобутку корисних копалин, це не може бути підставою для їх ототожнення.

Подальший розвиток практики надрокористування та законодавства, що регулює правовідносини в цій сфері, обумовив і динамічні зміни точок зору щодо змісту поняття «надра». З початком активного використання надр у цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, розуміння надр як об'єкта правової охорони змінюється. А з появою в Кодексі України про надра нормативного закріплення поняття «надра», всі теоретичні визначення – тією чи іншою мірою – стали його відтворювати. Так, на думку О. П. Шем'якова, надра – це частина природного середовища, що являє собою об'ємно-площинний простір, розташований під поверхнею суші та дном водних об'єктів у межах території України (в тому числі континентального шельфу та

виключної (морської) економічної зони) і містить: корисні копалини, порожні породи, рідкісні мінералогічні, палеонтологічні утворення, підземні води, а також ділянки такого простору, що виступають у вигляді природних та техногенних порожнин, ділянки, що використовуються з метою чи без мети видобування корисних копалин або зовсім не використовуються, а також родовища корисних копалин, що виходять та знаходяться на поверхні землі. Він зазначає, що правове значення поняття «надра» саме і полягає в тому, що правовій охороні підлягають надра в цілому, тобто все те, що охоплюється цим поняттям [13, с. 20]

Основним законодавчим актом, що регулює правовідносини у сфері надрокористування, був і залишається Кодекс України про надра, прийнятий 17 липня 1994 р. Внесене до закону поняття «надра» як частини земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння, набуває принципового значення для певного кола регульованих ним відносин.

Схожі, але дещо ширші визначення надр містяться у законах низки держав близького (Російська Федерація та окремі країни СНД) та далекого (США та ін.) зарубіжжя.

Так, відповідно до ст. 3 Закону Киргизької Республіки «Про надра» надра визначають як частину земної кори, вкупі з вхідними корисними копалинами, що простягається від поверхні або нижнього кордону ґрунтового шару, дна водоймищ та водотоків, до глибин, доступних для геологічного вивчення та промислового освоєння [4, с. 49]. Згідно з Федеральним законом Російської Федерації «Про надра» від 21.02.1992 р. № 2395-1 під надрами розуміється частина земного шару, розташована нижче ґрунтового шару, а за його відсутності – нижче земної поверхні та дна водоймищ й водотоків, і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння. До того ж, досить вдало в законодавстві Російської Федерації зазначається, що в єдиній системі природного середовища надра є найбільш тісно пов'язаним з землею елементом. Зв'язок надр з землею простежується передусім у тому, що

вони є продуктами природи: виступають безпосереднім продовженням земельної території; запаси корисних копалин, що знаходяться в надрах землі, обмежені так само, як обмежена і земна поверхня. Солідарним з російським у визначенні поняття «надра» є і білоруське (Кодекс Республіки Білорусь від 15 грудня 1997 р. № 103-3) законодавство. А відповідно до п. 6 ст. 1 Закону Республіки Казахстан «Про надра та надрокористування» від 27 січня 1996 р. № 2828 надра є частиною земної кори, що розташована нижче ґрунтового шару, а за його відсутності – нижче земної поверхні й дна морів, озер, річок та інших водойм, яка простягається до глибин, доступних для проведення операцій надрокористування з урахуванням науково-технічного прогресу;

Відповідно до законодавства США про природні ресурси, надра – це все, що знаходиться нижче рослинного шару поверхні Землі та ґрунту – єдиної юридичної межі, протягності надр вглиб Землі в ньому не встановлюється [14, с. 772].

Отже, аналіз різних законодавчих дефініцій та наукових уявлень про зміст поняття «надра» дає підстави для висновку про особливий характер індивідуалізації надр як природного об'єкта, обумовлений їх розташуванням у природному середовищі. Визначаючи надра як геометричний простір під землею, ми конкретизуємо понятійний зміст, оперуючи такими категоріями як: межі ґрунтового шару, земної поверхні або дна водоймищ, доступність для геологічного дослідження. І якщо ґрунтовий шар землі, ліс, водні об'єкти можуть бути позначені безпосередньо через окреслення їх кордонів у природі, на місцевості або перерахування їх фізико-хімічних властивостей, то описання ділянок надр подібним чином важко уявити. Встановити просторово в повному об'ємі межі ділянки надр, кордони їх освоєння або іншим чином фізично їх виокремити практично неможливо. Перерахування хімічних елементів, що містяться в надрах, також не дозволить нам однозначно визначити окремі речовини природного середовища як надра.

Таким чином, ідентифікація надр як природного об'єкта, котрий підлягає правовій охороні, здійснюється шляхом окреслення (компонування) складного кваліфікуючого складу, що містить такі ознаки-вказівки на:

- зіткнення (контакт) надр з іншими природними об'єктами;
- доступність надр для геологічного вивчення та освоєння;
- лінію, що позначає межу держави або наданого в користування гірничого відводу.

На думку Г. С. Башмакова, чітке розмежування надр і земної поверхні є необхідним для встановлення сфери дії земельного та гірничого законодавства, компетенції відповідних владних органів [2, с. 12]

Доцільним було б також внесення до змісту терміну «надра» чіткого визначення саме верхньої межі надр. Це має велике значення для того, щоб користувачі землі, водних ресурсів та надр як суб'єкти правовідносин могли б визначитися в частині меж реалізації своїх прав. Ключовим аспектом у цьому питанні, на нашу думку, є критерії законодавчого розмежування (розподілу) надр та земної поверхні.

Слід акцентовано наголосити на тому, що отримання права на користування надрами не дає права використовувати земну поверхню і, навпаки, за винятком родовищ загальнопоширених корисних копалин. На практиці досить часто землекористувач, використовуючи відведену йому земельну ділянку, заглиблюється в товщу землі. У літературі неодноразово висловлювалися думки, що в цьому випадку має місце користування надрами у якості просторово-операційної бази [8, с. 111]. На думку Г. С. Башмакова, надра, незалежно від цілі їх використання, завжди виступають зпочатку операційною базою людської діяльності, і якщо немає використання надр в даній якості, то наявним є не користування надрами, а дещо інші відносини [2, с. 25].

Дійсно, у випадку зведення на землі будь-яких будівель надра використовуються як просторово-операційна база, але опосередковано, для цілей, не пов'язаних з використанням надр. З точки зору права така ситуація

буде виглядати як використання земельної ділянки. Досить поширеним є й використання родовищ корисних копалин як земної поверхні, наприклад, при будівництві. Але виникає досить природне питання «чи має місце в даному випадку використання саме надр?» Відповідь негативна. У даному випадку площа, під якою знаходяться «поклади» корисних копалин, використовується як основа, просторова база, тобто як земля у власному значенні цього слова. Водночас будь-який надрокористувач має необхідність в земельній ділянці для розміщення будівель, механізмів, проникнення під земну поверхню і т. ін. Така земельна ділянка характеризується тим, що вона не використовується відповідно до свого призначення як самостійний природний ресурс і вилучається з господарського обігу. Разом із тим її поверхня, хоча і використовується для розробки надр, власне надрами не є і як така не розглядається.

Тобто зазвичай виникають ускладнення при визначенні: а що ж саме являє собою земна поверхня – власне землю чи ділянку надр? У цій площині спеціальними ознаками-критеріями понятійно-юридичного розмежування і, відповідно, практичного застосування мають визнаватися формат та мета її використання. При розмежуванні верхньої межі надр та земної поверхні слід враховувати цільовий характер використання – надання її для цілей, визначених законом як види надрокористування. Виняток становлять загальнопоширені корисні копалини, що мають особливий правовий режим (Кодекс України про надра передбачає користування надрами для своїх господарських і побутових потреб: відповідно до ст. 23 землевласники та землекористувачі мають право добувати без спеціальних дозволів та гірничого відводу корисні копалини місцевого значення і торф загальною глибиною розробки до двох метрів, підземні води для власних господарсько-побутових потреб, нецентралізованого та централізованого (крім виробництва фасованої питної води) господарсько-питного водопостачання, за умови що продуктивність водозаборів підземних вод не перевищує 300 м³ на добу, та використовувати надра для господарських і побутових потреб).

Таким чином, визначення верхньої межі ділянки надр має здійснюватися з урахуванням порядку та цілей використання земної поверхні. Аналізуючи Кодекс України про надра, можна зробити висновок, що поверхня землі може визнаватися надрами та використовуватися в цій якості тільки в місцях виходу корисних копалин. Це положення має поширюватися і на ті ситуаційні моменти, коли корисні копалини, що виходять на поверхню землі, будуть визнаватися надрами з юридичної точки зору тільки у випадку їх використання у порядку або одним з видів надрокористування, що передбачено Кодексом.

Стик надр з водними об'єктами також має практичне значення. Водний Кодекс України визначає водний об'єкт, як природний або створений штучно елемент довкілля, в якому зосереджуються води (море, річка, озеро, водосховище, ставок, канал, водоносний горизонт) [5]. Згідно зі ст. 4 Водного Кодексу України, до земель водного фонду належать землі, зайняті: морями, річками, озерами, водосховищами, іншими водоймами, болотами, а також островами; прибережними захисними смугами вздовж морів, річок та навколо водойм; гідротехнічними, іншими водогосподарськими спорудами та каналами, а також землі, виділені під смуги відведення для них; береговими смугами водних шляхів. Отже, водний кодекс виділяє землі водного фонду як окремий об'єкт.

При визначенні поняття «надра», на нашу думку, істотним є також питання про підземні води, що в силу своїх фізичних, гідрорежимних та інших якостей знаходяться в постійному стиканні та взаємодії з середовищем надр, де вони розташовані, тому використання підземних вод обов'язково впливає на інші складові частини надр. Аналіз змісту ст. 23 Кодексу України про надра дає підстави для віднесення підземних вод до компонентного складу надр. Підземні води ми розуміємо як надра через їх розташування в природному середовищі, характер їх використання ними. Можна сказати, що сама матерія надр, корисні копалини або пустоти, що містять підземні води, розглядаються законодавством як частина водного об'єкту. Водночас спеціальне застереження ст. 3 цього ж Кодексу визначає, що водні відносини регулюються водним законодавством.

Визначення поняття надр, надане Кодексом України про надра, на нашу думку, потребує також уточнення та усунення невизначеності в частині окреслення нижньої межі надр. Ця межа позначена як «глибина, доступна для геологічного вивчення та освоєння». Таким чином, природне середовище під земною поверхнею, не доступне для цих видів користування, надрами визнаватися не буде, навіть якщо воно є доступною для, скажімо, інших видів користування.

Виникає питання і щодо значення слова «освоєння». У переліку видів користування надрами, передбачених ст. 14 Кодексу України про надра, воно відсутнє. Можливо, це означає, що його слід розуміти як узагальнююче поняття, котре включає в себе всі види користування надрами? Напевно ні, оскільки за суттю воно має на увазі використання, а аналіз Кодексу дає зрозуміти, що мається на увазі видобуток корисних копалин [10, с. 10]. Отже, ним не охоплюється, наприклад, утворення геологічного об'єкта, що особливо охороняється та являє собою такий масив гірничої породи, нижня частина якої буде розташовуватися на глибині, не доступній для геологічного вивчення або освоєння. Тому у визначенні надр мають використовуватися більш конкретні усталені ознаки.

Щодо видів користування, то вони є динамічною категорією, котра із плином часу обов'язково має змінюватися.

Досліджуючи проблему визначення нижньої межі надр, ми приходимо до висновку щодо його розуміння у двох значеннях: у геологічному та юридичному. Зрозумілим є те, що надра у першому значенні не закінчуються на глибині, «доступній для геологічного вивчення та освоєння», а досягають ядра землі. Як об'єкт правової охорони надра обмежені кордонами людської діяльності, тобто користування всіма допустимими законом їх видами. Проте, слід зазначити, що державний фонд надр складають також ділянки надр, не залучені до використання, у тому числі континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони.

Таким чином, проведене дослідження дає підстави для певних висновків. Надра як об'єкт правової охорони являють собою частину природного

середовища, що знаходиться під земною поверхнею, дном водних об'єктів у межах України, обмежених його державними кордонами. Надра відрізняються від земної поверхні, дна водойм видами, метою та порядком їх використання. На наш погляд, нижньою межею надр як природного об'єкту є безпосередньо центр земного сфероїду – ядро землі. Нижню межу надр юридично слід розуміти у двох аспектах:

– як область дії законодавства про надра – потенційно до ядра землі або інших глибин, регулювання надрокористування на яких буде віднесено міжнародним правом до національної юрисдикції;

– як сфера реалізації встановлених законодавством вимог та заходів щодо охорони надр – до глибин, доступних для будь-якого зі встановлених законом видів користування надрами.

Список літератури:

1. *Альбов М. Н.* Рудничная геология / М. Н. Альбов, А. М. Быбочкин. – М. : Надра, 1973. – С. 21.
2. *Баимаков Г. С.* Право пользования недрами в СССР / Г. С. Башмаков. – М. : Наука, 1974. – С. 12, 25.
3. Большая советская энциклопедия. – М., 1952. – Т. 12. – С. 146.
4. Ведомости Верховного Совета Республики Кыргызстан. – 1992. – № 2. – Ст. 49.
5. Водний кодекс України від 06.06.1995 р. // ВВР України. – 1995. – № 24. – Ст. 189.
6. Горная энциклопедия. – М. : Сов. энцикл., 1989. – Т. 4. – С. 10.
7. *Ерофеев Б. В.* Советское земельное право / Б. В. Ерофеев. – М., 1965. – С. 321.
8. *Заславская Л. А.* О понятиях объекта права государственной собственности на недра земли и пользования ими / Л. А. Заславская // Ученые записи ВНИИСЗ. – 1968. – Вып. 16. – С. 111.
9. *Коган М. Е.* Право государственной собственности на недра земли в СССР : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / М. Е. Коган. – М., 1955. – С. 6-7.
10. Кодекс України про надра від 17.07.1994 р. // ВВР України. – 1994. – № 36. – Ст. 340.
11. *Лисковец Б. А.* Правовое регулирование разведок и разработок месторождений полезных ископаемых в СССР / Б. А. Лисковец. – М. : Госюриздат, 1960. – С. 10.
12. Проблемы охраны недр. – М. : Знание, 1985. – С. 3.
13. *Шем'яков О. П.* Правове регулювання використання та охорони надр : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / О. П. Шем'яков. – Х., 2003. – 20 с.
14. Environmental Law. From Resources to Recovery/ Ed. by C. Campbell-Mohl. – ST. PAUL MINN, 1993. – P. 772.

Шульга Е. В. Недра как особая правовая категория и объект административно-правовой охраны.

Обосновано и уточнено определение понятия недр как объекта правовой охраны, а также устанавливаются ее границы.

Ключевые слова: недра, меры охраны недр, полезные ископаемые, природная среда, использование недр.

Shulga E. V. Subsoil as a special legal category and the object of legal protection.

In the article the author grounds and details information about the definition of the concept of subsoil, such as the object of legal protection and assigns it's borders.

Key words: subsoil, arrangements of protection of subsoil, mineral products, natural environment, use of subsoil.

3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

УДК 004:34

В. Г. ІВАНОВ,
д-р техн. наук, проф.;
М. Г. ЛЮБАРСЬКИЙ,
д-р фіз.-мат. наук, проф.;
В. В. КАРАСЮК,
канд. техн. наук, доц.;
Ю. В. ЛОМОНОСОВ,
канд. техн. наук, доц.,
Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»,
м. Харків

ЗАХИСТ АВТОРСЬКИХ ПРАВ МУЛЬТИМЕДІЙНИХ ДАНИХ

Розглянуто питання надійного захисту інформації з використанням сучасних засобів і методів стеганографії. Показано можливість використання для захисту авторських прав аудіо- і відеофайлів за допомогою впровадження в них прихованих об'єктів – цифрових водяних знаків (ЦВЗ).

Ключові слова: мультимедійні дані, захист авторських прав, цифрові водяні знаки.

Сучасна практика повсякденної діяльності людини та суспільства характеризується неухильним зростанням ступеня використання інформації й нових інформаційних технологій. Інформація сьогодні з категорії наукової перетворилася на категорію суспільно-економічну, виступає таким же важливим і необхідним елементом розвитку суспільства, як сировина і енергія. Інформація є стратегічним ресурсом суспільства, що визначає рівень розвитку держави, його економічний потенціал. Наприклад, за деякими даними, обсяг витрат на розвиток інформаційної сфери в США перевищує витрати на розвиток паливно-енергетичного комплексу цієї країни.

Тому інтенсивне зближення інтересів права та інформатики сьогодні є об'єктивним і закономірним процесом, що свідчить про гостру необхідність у взаємному використанні результатів новітніх досягнень, отриманих цими науками. Це виявляється у двох взаємопов'язаних аспектах – прикладному і змістовному, а саме: використанні останніх досягнень в галузі інформаційних

технологій, пристосованих або спеціально розроблених для розвитку і функціонування юридичної науки та практики, з одного боку, і юридичному закріпленні питань, пов'язаних з упровадженням у будь-яку сферу суспільних відносин цих інформаційних технологій, – з іншого.

З розвитком інформаційного суспільства зростають потоки інформації, швидкості її обробки та розповсюдження, у зв'язку з чим виникає гостра потреба у захисті інтересів суб'єктів, що використовують у своїй діяльності інформацію, природа якої не укладається у звичні форми предметів правових відносин. Тому дуже важливо знайти такі правові механізми, які забезпечать правове регулювання нового класу суспільних відносин – інформаційних, що дозволить економічно ефективно розвивати дану галузь людської діяльності з виробництва та використання інформації, а також протистояти різним порушенням і злочинам у цьому середовищі.

Наприклад, відкрити сторінку в Інтернеті або розтиражувати книгу на CD-R набагато простіше, швидше й дешевше, ніж налагодити випуск і збут друкарській продукції. Достатньо лише придбати один примірник твору і сканер для його оцифрування. Проте в результаті вказаних дій автор твору, безумовно, позбавляється винагороди, на яку він міг би розраховувати при звичайному обороті примірників його твору на ринку.

При захисті прав автора сайту виникає проблема ідентифікації мережевих інформаційних ресурсів як об'єкта права: чи є вони різновидом бази даних або програмою для комп'ютера, чи можна віднести сайт до засобів масової інформації, який правовий статус мережевої публікації і так далі. Тому, попри явні переваги електронних засобів запису, передачі та обробки інформації виникає маса технологічних і правових питань, пов'язаних з дотриманням майнових інтересів володарів авторських прав.

Забезпечення надійного захисту інформації від несанкціонованого доступу є однією з якнайдавніших і дотепер не вирішених проблем [2; 5; 6]. Способи і методи утаєння секретних повідомлень відомі з давніх часів, причому дана сфера людської діяльності отримала назву *стеганографія*. Цей

термін походить від грецьких «steganos» (секрет, таємниця) і «graphy» (запис) і, таким чином, означає буквально «тайнопис». Також для захисту інформації з давніх часів інтенсивно використовувалися методи криптографії.

Як відомо, мета криптографії полягає у блокуванні несанкціонованого доступу до інформації шляхом шифрування секретних повідомлень. Стеганографія має інше завдання, її мета – приховати сам факт існування секретного повідомлення. При цьому обидва способи можуть бути поєднані й використані для підвищення ефективності захисту інформації (наприклад, для передачі криптографічних ключів) [1; 3; 4; 7; 8].

Для захисту авторських прав на аудіо- і відеофайли використовується запровадження в них прихованих об'єктів – «Цифрових водяних знаків» (ЦВЗ), що досягається шляхом непомітної для людського ока або вуха зміни файлу.

ЦВЗ можуть містити певний автентичний код, тобто закодовану інформацію про власника або інформацію управління. Найбільш поширеними об'єктами захисту за допомогою ЦВЗ є нерухомі зображення, як правило, логотипи.

На відміну від друкарського водяного знаку, який є чим-небудь видимим (наприклад, логотип), цифровий водяний знак створюється так, щоб бути невидимим, або у випадку з аудіо кліпами – нечутним. Більш того, біти, що представляють водяний знак, повинні бути розкидані всередині файлу так, щоб вони не могли бути ідентифіковані або змінені. Цифровий водяний знак повинен бути стійким, щоб витримувати такі зміни файлу, як масштабування, обертання, компресія з втратами (lossy compression) та ін.

Невидимі ЦВЗ аналізуються спеціальним декодером, який покликаний виносити ухвалу про їх валідність.

У даний час методи комп'ютерної стеганографії розвиваються у двох основних напрямках: використання спеціальних властивостей комп'ютерних форматів; цифрова обробка сигналів, заснована на надмірності аудіо і візуальної інформації. Перший напрям базується на використанні спеціальних властивостей комп'ютерних форматів представлення даних, а не на надмірності

самих даних. Спеціальні властивості форматів вибираються з урахуванням захисту прихованого від безпосереднього прослуховування повідомлення, перегляду або прочитання (наприклад, використовується вільний кластерний простір файлів).

Основним напрямом комп'ютерної стеганографії є використання надмірності аудіо- і візуальної інформації. Цифрова фотографія – це матриця чисел, що представляють інтенсивність світла в певний момент часу. Цифровий звук – це матриця чисел, що представляє інтенсивність звукового сигналу в моменти часу, що проходять послідовно. Усі ці числа не є точними, оскільки не точні пристрої оцифрування аналогових сигналів є шуми квантування. Молодші розряди цифрових відліків містять дуже мало корисної інформації про поточні параметри звуку і візуального образу. Їх заповнення відчутно не впливає на якість сприйняття, що і дає можливість для утаєння додаткової інформації

Наприклад, графічні кольорові файли з схемою змішення RGB кодують кожену точку малюнка трьома байтами. Кожна така точка складається з аддитивних складових: червоного, зеленого, синього. Зміна кожного з трьох найменш значущих біт призводить до зміни менше 1 % інтенсивності даної точки. Це дозволяє приховувати в стандартній графічній картинці об'ємом 800 Кбайт близько 100 Кбайт інформації, що не помітно при перегляді зображення.

Інший приклад. Тільки одна секунда оцифрованого звуку з частотою дискретизації 44100 Гц і рівнем відліку 8 біт у стерео режимі дозволяє приховати за рахунок заміни найменш значущих молодших розрядів на приховуваному повідомлення близько 10 Кбайт інформації. При цьому зміна значень відліків складає менше 1 %. Така зміна практично не виявляється при прослуховуванні файлу більшістю людей

Вбудовування повідомлення в цифровий контейнер (зображення або аудіо-файл) може проводитися за допомогою ключа (одного або декількох). Ключ – псевдовипадкова послідовність (ПСП) біт, породжувана генератором, що задовольняє певним вимогам (криптографічний безпечний генератор). Як

основа для роботи генератора може використовуватися, наприклад, лінійний рекурентний реєстр. Тоді адресатам для забезпечення зв'язку може повідомлятися початкове заповнення цього реєстра. Числа, що породжуються генератором ПСП, можуть визначати позиції відліків, що модифікуються, у разі фіксованого контейнера або інтервали між ними у разі потокового контейнера.

Існує й інша сторона питання. Комп'ютерні технології дозволяють змінити будь-яке зображення до повного невпізнання, й у разі необхідності досвідчені фахівці-фальсифікатори можуть зробити монтаж так, що виявити фальсифікацію буде практично неможливо. У той же час у деяких випадках дуже важливо знати, була здійснена підробка отриманого цифрового зображення чи ні. Мова йде про відбитки пальців, фотографії з місця злочину, результати різного роду експертиз, фотографічні докази дослідницьких експериментів і т. д. Без маркування цифровими водяними знаками тут просто не обійтися. За бажанням за допомогою цифрових водяних знаків можна захистити не тільки зображення, поширювані в Інтернеті, але і взагалі будь-які зображення, зокрема такі офіційні документи, як водійські права, паспорт і т. ін.

Для визначення достовірності отриманої інформації, тобто її аутентифікації, зазвичай використовуються засоби цифрового підпису. Проте вони не зовсім підходять для забезпечення аутентифікації мультимедійної інформації. Річ у тім, що повідомлення, забезпечене електронним цифровим підписом, повинне зберігатися і передаватися абсолютно точно, «біт у біт». Мультимедійна ж інформація може трохи спотворюватися як при зберіганні (за рахунок стиснення), так і при передачі (вплив одиночних або пакетних помилок в каналі зв'язку). При цьому її якість залишається допустимою для користувача, але цифровий підпис працювати не буде. Одержувач не зможе відрізнити істинне, хоча і дещо спотворене повідомлення, від помилкового. Крім того, мультимедійні дані можуть бути перетворені з одного формату в іншій. При цьому традиційні засоби захисту цілісності працювати також не будуть.

Можна сказати, що ЦВЗ здатні захистити саме зміст аудио-, відеоповідомлення, а не його цифрове представлення у вигляді послідовності

біт. Крім того, важливим недоліком цифрового підпису є те, що його легко видалити із завіреного ним повідомлення, після чого приробити до нього новий підпис. Видалення підпису дозволить порушникові відмовитися від авторства або ввести в оману законного одержувача щодо авторства повідомлення.

Для ефективного виявлення підробки зображення може бути використана техніка маркування «водяними знаками», за допомогою якої позначаються невеликі блоки зображення.

Однією з перших технікою, що вживається для виявлення спотворень (модифікації) зображення, була техніка, заснована на впровадженні контрольних сум в найменшій значущий біт (LSB). Уелтон [9; 10] запропонував техніку, в якій використовується залежна від ключа псевдовипадкова послідовність, що переміщується («гуляє») по зображенню. Контрольна сума будується з семи старших бітів і вставляється в LSB вибраних пікселів. Контрольну суму роблять такою, що переміщується («гуляє») для того, щоб запобігти модифікації груп пікселів з тією ж контрольною сумою.

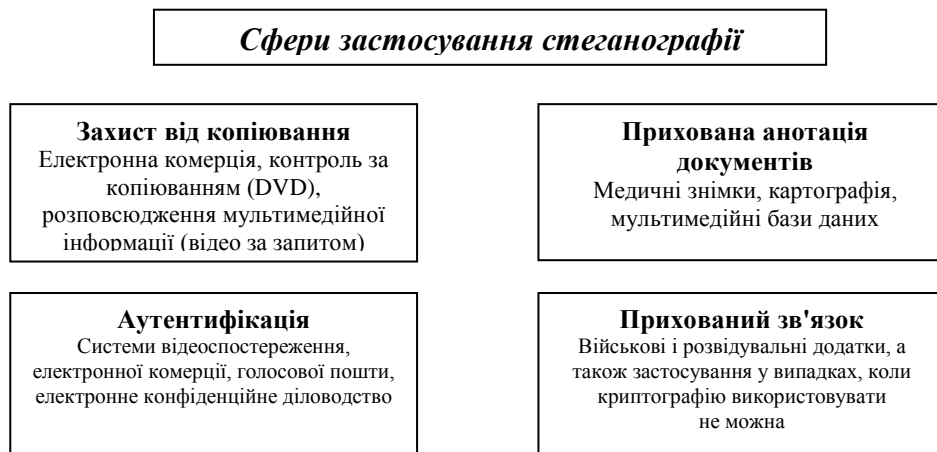

Рисунок. Потенційні сфери застосування стеганографії

Таким чином, як видно з рисунку, застосування ЦВЗ не обмежується застосуваннями безпеки інформації. Основні сфери використання технології ЦВЗ можуть бути об'єднані в чотири групи: захист від копіювання (використання), прихована анотація документів, доказ автентичності інформації й прихований зв'язок. Унаслідок того, що обробка будь-яких зображень у середовищі загальнодоступних графічних пакетів не являє особливої складності, зображення з друкарськими (видимими) водяними знаками ніколи

не приймаються як речовий доказ. Таким чином, друкарський водяний знак не може вважатися юридичним доказом авторського права на зображення, наприклад, у суді. Якщо зображення були помічені тільки друкарськими водяними знаками, то у разі підозри в крадіжці пошук оригіналу в базах даних зображень для визначення власника авторського права – важке і дуже дороге завдання.

У той же час дослідження зображення з цифровим водяним знаком на наявність авторства провести дуже легко. Для цього достатньо запустити спеціальну програму, наприклад, EIKONAmark, і провести ідентифікацію на предмет наявності конкретного ідентифікаційного номера. Програма практично миттєво підтвердить авторство або повідомить про те, що зображення не було ідентифіковане і як таке, що належить конкретному авторові.

Варто відзначити, що підписувати свої графічні роботи сьогодні стало нормою, і відповідними програмами користуються як професіонали, так і аматори. Призначене для цих цілей ПЗ достатньо дешеве і різноманітне. Серед застосувань, що є на ринку, можна знайти і професійні пакети з широкими можливостями з редагування створюваних водяних знаків, і безкоштовні програми – прості та з мінімумом варіантів обробки міток, що вставляються.

Програма Photo WaterMark дозволяє швидко захистити фотографії від незаконного копіювання за рахунок накладення друкарських водяних знаків. Водяний знак можна або створити в середовищі даної програми (як текстовий або мальований об'єкт) і тут же впровадити в одне або декілька зображень, або скористатися раніше створеним водяним знаком, вставивши його як графічний файл. У пакеті зручно організовано операції з корегування водяного знаку – його можна повертати, застосовувати спецефекти, змінювати його прозорість (зокрема до нуля, роблячи водяний знак невидимим), положення і розміри (є можливість автоматичної підгонки розміру і положення водяного знаку, зміни параметрів шрифту і заливки). Додатково можна вказати на зображенні відомості про дату і час, а також про фотоапарат, яким робилися знімки.

На відміну від друкарського, побачити цифровий водяний знак без спеціальної програми, яка може ідентифікувати достовірність зображення, неможливо.

ПЗ даного класу орієнтоване більшою мірою на крупні компанії, часто не має демонстраційних версій і коштує достатньо дорого, тому зупинимося лише на двох пакетах, що мають розраховані на фотографів-професіоналів і навіть на аматорів відносно дешеві версії. З їх основними функціями можна ознайомитися на практиці перед придбанням.

Digimarc – провідна компанія на світовому ринку в галузі розробки спеціалізованого ПЗ для впровадження цифрових водяних знаків. Її додатки для захисту авторського права використовують такі компанії, як Adobe, Hewlett-Packard, Macrovision, Philips, Hitachi, і багато інших. Цифрові водяні знаки, створені за технологією Digimarc, дозволяють користувачам включати в аудіозаписи, зображення, відеофільми і друкарські документи цифровий код, який абсолютно непомітний і в той же час легко ідентифікується.

Провідний пакет від Digimarc – MyPictureMarc – вставляє цифрові водяні знаки за технологією Digimarc (знак ©, персональну інформацію про ваш ID і низку додаткових даних), які повністю підтверджують авторське право на зображення.

Модуль MarcSpider Tracking, що входить до MyPictureMarc Professional, є спеціальним модулем для відстежування зображень з авторськими знаками в усіх публічно відкритих областях Інтернету, де торгують цифровим контентом. Про результати пошуку складається регулярний звіт з інформацією про те, де і коли були знайдені ваші зображення.

Дуже проста в роботі програма EIKONAmark призначена для трансформації ідентифікаційного номера власника авторського права (ID) в невидиму цифрову мітку і вставки її в зображення. Ідентифікаційний номер може бути доповнений логотипом автора, який також буде вставлений як невидима водяна мітка. Як логотип можуть використовуватися тільки бінарні зображення. EIKONAmark дуже зручно застосовувати для захисту авторського

права і визнання авторства цифрових зображень у разі їх незаконного копіювання і використання, оскільки вона без проблем дозволяє визначити наявність або відсутність в зображенні конкретного цифрового водяного знаку.

Існує ще один великий клас технічних засобів захисту авторських прав, які отримали назву Digital Rights Management (DRM) – управління цифровими правами. Це технологія, а точніше, технології, що створюють захист від копіювання мультимедійного контенту і що забезпечують тим самим дотримання авторських прав.

Зазвичай засоби DRM супроводжують твори (файли, диски), що захищаються, а також вбудовуються в засоби відтворення (програми-оболонки для перегляду, кишенькові, DVD-програвачі) і запису (DVD-рекордери, Video Capture cards).

Хоча DRM покликані перешкодити лише неправомірному копіюванню творів, як правило, вони не допускають, або обмежують будь-яке копіювання, зокрема, оскільки неможливо технічними засобами автоматично відрізнити «законне» копіювання від «незаконного»).

Таке обмеження можливостей користувача викликає критику DRM з боку правозахисників, що змусило основного розробника цієї технології компанію Apple практично відмовитися від використання DRM на користь вільного використання цифрового контенту в мережі Інтернет.

Список літератури:

1. *Алиев А. Т.* Вопросы построения криптостеганографических систем. Модель стеганографического канала передачи данных / А. Т. Алиев, А. В. Аграновский // Информационное противодействие угрозам терроризма. – 2006. – № 8. – С. 79–91.
2. *Грибунин В. Г.* Цифровая стеганография / В. Г. Грибунин, И. Н. Оков, И. В. Туринцев. – М. : СОЛОН-Пресс, 2002. – 261 с.
3. *Кошкина Н. В.* Обзор спектральных методов внедрения цифровых водяных знаков в аудиосигналы / Н. В. Кошкина // Проблемы управления и информатики. – 2010. – № 5. – С. 132–144.
4. *Кустов В. Н.* Методы встраивания скрытых сообщений / В. Н. Кустов, А. А. Федчук // Защита информации. Конфидент. – 2002. – № 3. – С. 34–37.
5. *Хорошко В. А.* Введение в компьютерную стеганографию / В. А. Хорошко, М. Е. Шелест. – К. : НАУ, 202. – 140 с.
6. *Хорошко В. О.* Основи комп'ютерної стеганографії : навч. посіб. для студентів і аспірантів / В. О. Хорошко, О. Д. Азаров, М. Є. Шелест, Ю. Є. Яремчик. – Вінниця : Вінницький держ. техн. ун-т, 2003. – 143 с.

7. Швидченко И. В. Анализ криптостеганографических алгоритмов / И. В. Швидченко // Проблемы управления и информатики. – 2007. – № 4. – С. 149–155.
8. Швидченко И. В. Криптостеганографический алгоритм с использованием методов сегментации / И. В. Швидченко // Проблемы управления и информатики. – 2010. – № 5. – С. 145–153.
9. Schyndel R.G. van. A Digital Watermark / R.G. van Schyndel, A. Z. Tirkel, and C. F. Osborne // Proc. of the IEEE Int. Conf. on Image Processing. – Austin, Texas, Nov. 1994. – Vol. 2. – P. 86-90.
10. Walton S. Information Authentication for a Slippery New Age / S. Walton // Ur. Dobbs Journal. – Apr 1995. – Vol. 20. – № 4. – P. 18–26.

Иванов В. Г., Любарский М. Г., Карасюк В. В., Ломоносов Ю. В. Защита авторских прав мультимедийных данных.

Рассмотрены вопросы надежной защиты информации с использованием современных средств и методов стеганографии. Показана возможность использования для защиты авторских прав аудио и видеофайлов при помощи внедрения в них скрытых объектов – цифровых водяных знаков (ЦВЗ).

Ключевые слова: мультимедийные данные, защита авторских прав, цифровые водяные знаки.

Ivanov V.G., Lyubarskiy M.G., Karasyuk V.V., Lomonosov Y.V. Defence of copyrights by multimedia information.

The questions of reliable priv are examined with the use of modern tools and methods of steganography. Possibility of the use for defence of copyrights is rotined audio and videofiles through introduction in them of the hidden objects – digital thread-marks.

Key words: multimedia information, defence of copyrights, digital thread-marks.

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ УЧАСНИКІВ ТОВАРИСТВА З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Проаналізовано правове регулювання загальних зборів учасників як вищого органу управління в товариствах з обмеженою відповідальністю. Досліджено порядок скликання зборів, їхню компетенцію, способи прийняття ними рішень. Визначено перспективи подальшого розвитку загальних зборів учасників таких товариств.

Ключові слова: порядок скликання загальних зборів, їхня компетенція, способи прийняття рішень.

Необхідність дослідження проблеми загальних зборів учасників товариства з обмеженою відповідальністю зумовлена тим, що існуюча правова база не вирішує повною мірою питань, що виникають у процесі функціонування товариств. Це пояснюється не лише швидкоплинним процесом розвитку господарських відносин в Україні, а й недосконалістю чинного законодавства, що стосується даної проблематики.

Дослідивши юридичну літературу у сфері правового регулювання загальних зборів учасників товариства з обмеженою відповідальністю, зауважимо, що вказаній вище проблемі фахівцями приділяється досить значна увага, та це й не дивно, оскільки вона має важливе теоретичне й практичне значення. Наприклад, В. В. Володін зазначає, що найбільш болючими питаннями в діяльності таких товариств були й залишаються скликання, проведення й виконання рішень зборів [1]. О. О. Мельник досить чітко описала стадії організації проведення загальних зборів [3, с. 102]. Значну увагу даній тематиці приділив й О. А. Климчук, хоча і в його роботі автор не знайшов відповіді на низку важливих питань [2].

Існуючий сьогодні в Україні рівень правового регулювання загальних зборів учасників такого товариства вже не задовольняє ні юристів-теоретиків, ні безпосередньо самих його учасників. Зокрема залишаються поза увагою

законодавця питання захисту учасників товариства від спроб інших учасників перешкоджати діяльності загальних зборів. До того ж процедура скликання і проведення останніх донині залишається консервативною, не відповідаючою сучасним реаліям.

Основною метою даного дослідження є вироблення чіткої, зрозумілої позиції щодо порядку скликання і проведення загальних зборів учасників товариства з обмеженою відповідальністю, порядку прийняття ними рішень, створення теоретичних передумов перспектив розвитку таких зборів. З цією метою автор здійснює аналіз чинного законодавства по даній проблематиці, що допоможе, з одного боку, виявити не врегульовані питання, створити теоретичну базу для подальшого вивчення цієї проблеми, а з іншого – усунути колізії між нормами законодавчих актів, покликаних упорядкувати відносини учасників загальних зборів товариства.

Відповідно до ст. 58 Закону України «Про господарські товариства» вищим органом товариства з обмеженою відповідальністю є загальні збори учасників [5]. Цей орган не є виборним. Загальні збори складаються з учасників даного товариства або призначених ними представників. Досить важливим моментом є те, що право на участь у них мають особи, які не досягли вісімнадцяти років. За малолітніх участь у загальних зборах від їх імені беруть особи, які згідно з чинним законодавством представляють їх інтереси. Неповнолітні віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років мають право брати участь у загальних зборах учасників за наявності письмової згоди осіб, які згідно з чинним законодавством представляють їх інтереси. Учасник зборів вправі передати свої повноваження іншому учаснику, або представникові іншого учасника товариства, або третій особі.

Збори учасників за критерієм періодичності їх проведення поділяються на чергові й позачергові. Їх підготовка, скликання і проведення здійснюються за однаковими правилами, встановленими чинним законодавством, статутом чи внутрішніми нормативними актами товариства.

Відповідно до вимог законодавства чергові збори учасників скликаються не рідше двох разів на рік, якщо інше не передбачено статутом товариства. Дати проведення чергових зборів учасників повинні визначатися ними у статуті. При цьому, останнім не може передбачатися проведення чергових зборів рідше одного разу на рік. Це зумовлено в першу чергу необхідністю затвердження зборами результатів діяльності товариства за календарний рік, порядку розподілу прибутків чи збитків, визначення напрямків розвитку товариства тощо.

Позачергові збори учасників скликаються у випадку необхідності. Право скликання таких зборів мають: а) голова товариства. При цьому, підставами для їх проведення можуть служити обставини, зазначені у статуті, неплатоспроможність товариства, а також будь-який інший випадок, якщо цього потребують інтереси товариства в цілому (наприклад, при виникненні загрози значного скорочення статутного капіталу); б) виконавчий орган за його вимогою; в) учасники товариства, які володіють у сукупності понад 20% голосів. Слід звернути увагу на те, що ця норма Закону України «Про господарські товариства» не узгоджується з положеннями ч. 4 ст. 98 Цивільного кодексу України (далі – ЦК), де зазначається, що право вимоги скликання загальних зборів мають учасники, які володіють не менше як 10% голосів [8, с. 33]. Ураховуючи загальний принцип, що застосуванню підлягає норма, яка прийнята пізніше, то правильним буде застосування в даній ситуації норм саме ЦК України. Даної думки дотримуються й автори науково-практичного коментаря ЦК України [7, с. 454];

Факультативним правом скликання позачергових зборів володіє ревізійна комісія за умови, що виникла загроза суттєвим інтересам товариства або виявлені зловживання з боку його посадових осіб. Рішення про це приймається головою товариства на підставі відомостей, наданих ревізійною комісією.

Досить часто загальні збори скликаються з недотриманням установленого законом порядку, що призводить до порушення прав учасників товариств і як наслідок – до визнання рішення таких зборів недійсним. Юрист-теоретик

О. О. Мельник пропонує таку послідовність дій при скликанні чергових загальних зборів: 1) розроблення проекту порядку денного; 2) повідомлення учасників про проведення загальних зборів; 3) подання учасниками пропозицій до порядку денного зборів; 4) прийняття рішення про включення цих пропозицій; 5) розроблення остаточного варіанту порядку денного загальних зборів; 6) повідомлення учасників про зміни в останньому; 7) ознайомлення учасників з документами, пов'язаними з ним [3, с. 102].

Функції по підготовці зборів можуть бути покладені на голову товариства та/або його виконавчий орган. Товариство зобов'язане повідомити його учасників не пізніше ніж за 30 днів до скликання зборів про їх проведення передбаченим статутом способом із зазначенням місця, часу й порядку денного цих зборів. Повідомлення, як правило, надсилається учасникам рекомендованим листом або вручається під розписку. Водночас закон не виключає можливості усного повідомлення учасників про скликання загальних зборів.

Законом України «Про господарські товариства» чітко не встановлюється місце проведення зборів учасників товариства. В основному вони проводяться на території України за місцезнаходженням останнього. Існують, звичайно, винятки, але при цьому місце скликання загальних зборів має бути максимально доступним для всіх учасників.

Як зазначає О. А. Климчук, при визначенні місця проведення зборів необхідно враховувати такі моменти: а) фактичне місцезнаходження юридичної особи (товариства); б) місцезнаходження (проживання) більшості її учасників; в) наявність приміщення для проведення зборів учасників товариства [2, с. 243].

Якщо всі або більшість учасників мешкають у населеному пункті іншому, ніж той, де знаходиться товариство, їх збори можуть бути проведені за їх місцем проживання. Недотримання вищенаведених вимог (скликання зборів у населеному пункті, яке жодним чином не пов'язано з місцем знаходження товариства або його учасників) може розцінюватися як дія, спрямована на усунення певного учасника від участі в загальних зборах, а прийняті на таких

зборах рішення можуть бути визнані судом недійсними за позовом заінтересованої особи.

У день проведення зборів учасники товариства або їх представники, які беруть участь у зборах, реєструються із зазначенням числа голосів, яке має кожен з них. Брати участь у зборах з правом дорадчого голосу можуть також члени виконавчих органів, які не є учасниками товариства. Перелік зареєстрованих (їх представників) мають підписати голова й секретар зборів. Зазначимо, що форма й реквізити переліку зареєстрованих учасників законодавством не визначені, тому на практиці він складається в довільній формі.

Збори учасників вважаються повноважними, якщо на них присутні учасники або їх представники, які володіють в сукупності понад 60% голосів. Якщо на момент початку зборів кворуму немає, збори визнаються такими, що не відбулися, і призначається нова дата їх скликання. За наявності кворуму голова товариства відкриває збори.

У першу чергу учасниками розглядається процедура проведення зборів: черговість голосування з питань, внесених до порядку денного, кількість і тривалість перерв, здійснення звуко- чи відеофіксації проведення зборів та ін.

Після узгодження зазначеної процедури голова товариства оголошує про початок розгляду питань, включених до порядку денного, і надає слово виступаючим. Після виступу всіх учасників та осіб, які виявили бажання взяти участь в обговоренні, відбувається голосування, яке може проводитись або окремо по кожному питанню, внесеному до порядку денного, або загалом. Учасник вправі подати свій голос «за» або «проти», а також може й не брати участі в голосуванні. Для підрахунку голосів і виконання інших функцій, пов'язаних із забезпеченням проведення голосування, як правило, обирається (або призначається головою зборів) лічильна комісія в порядку й у складі, що визначаються внутрішніми документами товариства.

Перебіг зборів і прийняті ним рішення, включаючи результати голосування, оформляються протоколом, який веде секретар. У випадках,

передбачених статутом товариства або затвердженими правилами процедури, допускається прийняття рішення методом опитування. У такому разі проект рішення або питання для голосування надсилається учасникам, а ті, у свою чергу, мають висловити щодо них свою думку в письмовій формі. Протягом 10-ти днів з моменту одержання повідомлення від останнього учасника голосування всі вони повинні бути поінформовані головою товариства про прийняте рішення.

Компетенція (від латин. «competentia» – відповідність, узгодженість, від «competere» – відповідати, взаємно прагнути) – це сукупність юридично встановлених в офіційній формі прав та обов'язків, тобто повноважень конкретного органу або посадової особи, які визначають можливості цього органу або його посадовця приймати обов'язкові до виконання рішення, організувати й контролювати їх виконання, вживати у необхідних випадках заходи відповідальності тощо [9, с. 196].

Наприклад, у ЦК України окреслено питання, що належать до виключної компетенції загальних зборів учасників товариства з обмеженою відповідальністю. Такими зокрема є: 1) визначення основних напрямків діяльності товариства; 2) затвердження його планів і звітів про їх виконання; 3) внесення змін до статуту товариства, зміна розміру його статутного капіталу; 4) створення й відкликання виконавчого органу товариства; 5) визначення форм контролю за діяльністю виконавчого органу, створення та визначення повноважень відповідних контрольних органів; 6) затвердження річних звітів і бухгалтерських балансів; 7) розподіл прибутку і збитків товариства; 8) вирішення питання про придбання останнім частки учасника; 9) виключення учасника з товариства; 10) прийняття рішення про ліквідацію товариства, призначення ліквідаційної комісії, затвердження ліквідаційного балансу [4, с. 221].

Хотілось би зазначити, що даний перелік не є вичерпним і статут товариства чи закон можуть відносити до виключної компетенції загальних зборів вирішення й інших питань.

З питань, не включених до порядку денного загальних зборів товариства, рішення можуть прийматися тільки за згоди всіх присутніх учасників. Проте в постанові Вищого господарського суду України від 17 березня 2009 р. по справі № 45/120 зазначено, що норма про право загальних зборів приймати рішення з питань, не включених до порядку денного, за згодою всіх учасників, присутніх на зборах, може застосовуватися лише в разі дотримання встановленого законодавством України порядку скликання таких зборів з урахуванням того, що учасники обізнані про їх проведення [6]. Ураховуючи вищенаведене, прийняті на загальних зборах рішення з питань, що не були включені до порядку денного, не є законними навіть, при згоді всіх присутніх учасників.

Згідно з положеннями згаданого Закону рішення щодо визначення основних напрямків діяльності товариства й затвердження його планів і звітів про їх виконання, внесення змін до статуту, виключення певного учасника з товариства вважається прийнятим, якщо за нього проголосували учасники, які володіють в сукупності понад 50 % від загальної кількості голосів учасників товариства. У той же час виникає розбіжність з положеннями ст. 98 ЦК України, в якій зазначено, що рішення про відчуження майна товариства на суму, що становить п'ятдесят і більше відсотків майна товариства, і про ліквідацію останнього приймаються більшістю – не менш як $\frac{3}{4}$ голосів [8, с. 33].

З решти питань порядку денного рішення приймаються простою більшістю голосів учасників, присутніх на зборах.

Виходячи з викладеного вище, підкреслимо, що існують достатні підстави зробити наступний висновок. Загальні збори учасників, як вищий орган товариства з обмеженою відповідальністю, потребує особливої уваги з боку як науковців, так і законодавця. Адже ефективність діяльності й нормальний розвиток такого товариства залежать від належного функціонування цих зборів і прийнятих ними рішень. Проте аналіз даної проблематики дозволяє виокремити низку негативних моментів, а саме: 1) суперечливість норм різних законодавчих актів, якими впорядковується діяльність загальних зборів учасників товариства даного виду; 2) доволі

складна та не пристосована до практичних потреб учасників корпоративних відносин процедура їх скликання і проведення; 3) відсутність на практиці контролю з боку учасників за збереженням змісту рішень, що приймаються на цих зборах; 4) недотримання учасниками процедури скликання загальних зборів (інколи має місце проведення їх на робочому місці, шляхом телефонних переговорів, без жодного документального оформлення тощо); 5) брак спеціального закону про такі товариства, необхідність прийняття якого викликана реаліями сьогодення.

Для подолання зазначених негативних чинників пропонується:

1) врегулювати законодавчо питання про чинність рішень зборів із вказівкою на те, з якого моменту їх можна вважати такими, що набули чинності, – з дати прийняття чи з дати державної реєстрації); 2) визначити вичерпний перелік підстав для оскарження рішень зборів; 3) спростити процедуру проведення загальних зборів і зробити її більше наближеною до інтересів учасників, для чого: а) визначити можливість перенесення зборів на іншу дату, якщо, приміром, не були розглянуті всі питання порядку денного; б) передбачити можливість скликання повторних зборів у разі недосягнення кворуму на попередніх; в) запровадити загальні збори в електронному форматі, тобто без фізичної присутності учасників, за допомогою сучасних засобів зв'язку; 4) визначити можливість проведення загальних зборів у товариствах з обмеженою відповідальністю з одним учасником.

Запропоновані кроки, без сумніву, всіх наявних проблем не вирішать, але створять належне підґрунтя для майбутніх досліджень у цій царині.

Список літератури:

1. *Володін В. В.* Кілька думок про загальні збори товариства з обмеженою відповідальністю / *В. В. Володін* [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=418>
2. *Климчук О., Христюк Т.* Корпоративные правоотношения в обществах с ограниченной ответственностью в Украине : практ. пособ. / *О. Климчук, Т. Христюк.* – К. : Алерта, 2010. – 475 с.
3. *Мельник О. О.* Корпоративне право України : навч.-практ. посіб. із зразками документів / *О. О. Мельник.* – К. : ФОП Мельник О.О., 2008. – 368 с.
4. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. – Т. 1 / за ред. *О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, В. В. Луця.* – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 832 с.

5. Про господарські товариства : Закон України від 19.09.1991 р. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=1576-12>
6. Постанова Вищого господарського суду України від 17.03.2009 р. у справі № 45/120 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/3330543>
7. Цивільний кодекс України : наук.-практ. коментар. – Т. 3: Юридична особа / за ред. І. В. Спасибо-Фатеевої. – Х. : Страйк, 2009. – 454 с.
8. Цивільний кодекс України: Офіц. вид. – К. : Атіка, 2004. – 416 с.
9. Юридична енциклопедія : у 6 т. – Т. 3. / за ред. Ю. С. Шемшученка, Ф. Г. Бурчака та ін. – К. : Укр. енцикл., 2001. – 792 с.

Чернобук Я. Л. Общее собрание участников общества с ограниченной ответственностью: теория и практика.

Проанализировано правовое регулирование общего собрания участников как высшего органа управления в обществах с ограниченной ответственностью. Исследуются, в частности, порядок созыва собрания, его компетенция, способы принятия им решений. Определены перспективы дальнейшего развития общего собрания участников таких обществ.

Ключевые слова: порядок созыва общего собрания, его компетенция, способы принятия решений.

Chernobuk Y. L. The general meeting of participants of the limited company: theory and practice.

The legal regulation of the general meeting of participants as the supreme management body in limited companies is analyzed. Such actual problems as the procedure of convocation of the general meeting, their authority, methods of accepting decision by them are individually explored. The author of the article describes the prospects for the further development of general meeting of participants of these companies.

Key words: the procedure of convocation of the general meeting of participants, their authority, the methods of accepting decision by them.

4. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

УДК 346

О. С. ВЕРЕЩАГІНА,
аспірант кафедри господарського права,
Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»,
м. Харків

РЕАЛІЗАЦІЯ АНТИМОНОПОЛЬНО-КОНКУРЕНТНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Досліджено питання щодо стадії реалізації антимонопольно-конкурентної політики, обґрунтовано її використання, з'ясовано зміст, етапи, визначено коло суб'єктів, уповноважених на реалізацію антимонопольно-конкурентної політики, наведено авторське визначення стадії реалізації антимонопольно-конкурентної політики.

Ключові слова: антимонопольно-конкурентна політика, стадія провадження, Антимонопольний комітет України, економічна конкуренція, концентрація.

Чинним законодавством України гарантовано свободу підприємницької діяльності. Втілення зазначеної гарантії в життя потребує запровадження відповідних заходів, які б практично були здатні забезпечити дотримання цього господарського принципу. Серед таких заходів можна виокремити: 1) захист конкуренції в підприємницькій діяльності, 2) недопущення зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірного обмеження конкуренції та недобросовісної конкуренції в цілому, 3) законодавче визначення видів і меж монополії. У цілому всі заходи є своєрідними регуляторами, які дозволяють упорядковувати ті численні відносини, що виникають у зв'язку з господарською діяльністю певних суб'єктів господарювання, а також наявністю вже відомих нам елементів ринкового механізму, зокрема конкуренції та її антиподу – монополізму.

Питання реалізації антимонопольно-конкурентної політик, на жаль, не одержало належного відображення в наукових працях. Тому під час проведення дослідження використовувалися наукові напрацювання вчених, які займалися загальними питаннями конкуренції, зокрема С. С. Валітова, С. Іголкіна, С. О. Білорусова. Мета статті – проаналізувати реалізацію антимонопольно-

конкурентної політики як одну зі стадій її провадження, довести необхідність існування такої стадії для подальшого вдосконалення вітчизняного законодавства.

Будь-яке законодавство, навіть найдосконаліше, є безсилим і відіграватиме роль лише теоретичного доробку, якщо знаходитиметься у стані спокою, тобто не буде практично реалізоване. Це й зумовлює актуальність дослідження саме такої динамічної стадії реалізації антимонопольно-конкурентної політики, як *стадія її реалізації*. Обрання цього терміна не є випадковим, що пов'язано з типовим слововжитком. Перед нами відкривається широкий синонімічний ряд, кожне слово з якого певною мірою може слугувати назвою запропонованої стадії провадження антимонопольно-конкурентної політики. *Реалізація* означає здійснювати, робити реальним, втілювати що-небудь у життя [4, с. 466]. У той же час одним із його синонімів є термін «здійснювати», першим значенням якого є запроваджувати, втілювати в життя, робити що-небудь дійсним, реальним, а другим – виконувати, робити що-небудь. У Законі України «Про захист економічної конкуренції» щодо державної політики у сфері розвитку економічної конкуренції та обмеження монополізму в господарській діяльності вживається термін «здійснювати», а в ст. 3 Закону «Про Антимонопольний комітет України», де йдеться про завдання Антимонопольного комітету України, використовується термін «реалізація» політики [2; 1993. – № 50. – С. 472]. У даному дослідженні для позначення запропонованого терміна будемо використовувати перший із запропонованих варіантів. Такий вибір обумовлено тим, що для визначення слова «реалізація» використовується його ж синонім «здійснювати». І це дає певні підстави припускати наявність більш широкого змісту терміна «реалізація». Визначення зі слововжитком є першим етапом, який дозволяє наблизитися до теоретичного визначення такої стадії провадження антимонопольно-конкурентної політики, як стадія її реалізації.

Не викликає сумнівів твердження, що закріплена на папері політика задля своєї реалізації потребує певних провідників, якими, зазвичай, виступають уповноважені на те особи. Тому наступним етапом у з'ясуванні змісту стадії

реалізації антимонопольно-конкурентної політики є визначення й окреслення кола суб'єктів, уповноважених реалізовувати антимонопольно-конкурентну політику. З огляду на це знову повернемося до Закону України «Про захист економічної конкуренції». Відповідно до ч. 1 ст. 4 цього Закону «державна політика у сфері розвитку економічної конкуренції та обмеження монополізму в господарській діяльності, здійснення заходів щодо демонополізації економіки, фінансової, матеріально-технічної, інформаційної, консультативної та іншої підтримки суб'єктів господарювання, які сприяють розвитку конкуренції, здійснюється органами державної влади, органами місцевого самоврядування та органами адміністративно-господарського управління та контролю» [2; 2002. – № 12 – С. 64] (курсив наш. – О. В.). У положенні, передбаченому в цій частині, міститься інформація лише про найбільш узагальнений перелік таких суб'єктів, чого недостатньо для відмежування суб'єктів, уповноважених на реалізацію антимонопольно-конкурентної політики. Проте вже в частинах 4 та 5 цієї ж статті зазначено, що «державний контроль за додержанням законодавства про захист економічної конкуренції, захист інтересів суб'єктів господарювання та споживачів від його порушень здійснюються органами Антимонопольного комітету України (далі – АМКУ). Органи влади, органи місцевого самоврядування, органи адміністративно-господарського управління та контролю зобов'язані сприяти АМКУ у здійсненні його повноважень у сфері підтримки й захисту економічної конкуренції, обмеження монополізму та контролю за додержанням законодавства про захист економічної конкуренції» [Там же]. Перелік органів влади, органів адміністративно-господарського управління та контролю, органів Антимонопольного комітету України міститься у ст. 1 вже згаданого Закону. До органів влади зокрема належать міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, Верховна Рада Автономної Республіки Крим та органи її виконавчої влади, державні органи, що здійснюють регулювання діяльності суб'єктів природних монополій, ринку цінних паперів, державні органи приватизації, Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення, місцеві органи виконавчої влади. До

переліку органів адміністративно-господарського управління та контролю включено суб'єктів господарювання, об'єднання, інших осіб у частині виконання ними функцій управління або контролю в межах делегованих їм повноважень органів влади чи органів місцевого самоврядування. А до органів АМКУ відносяться: постійно діючі та тимчасові адміністративні колегії АМКУ, державний уповноважений АМКУ, адміністративні колегії його територіальних відділень.

Слід зазначити, що в Законі України «Про захист економічної конкуренції» до органів виконавчої влади, визначених у ст. 1, не віднесено Кабінет Міністрів України (далі – КМУ). Хоча відповідно до Закону «Про Кабінет Міністрів України» до його основних повноважень у сфері економіки та фінансів належить здійснення заходів з демонополізації та антимонопольного регулювання економіки, розвитку конкуренції та ринкової інфраструктури [2; 2011. – № 9. – С. 58]. Окрім того, розділом VI («Розгляд заяв та справ про надання дозволу на узгоджені дії, концентрацію суб'єктів господарювання») і ст. 33 Закону України «Про захист економічної конкуренції» закріплено повноваження КМУ та визначено порядок надання ним дозволу на узгоджені дії, концентрацію суб'єктів господарювання. Безперечно, КМУ є вищим органом у системі саме органів виконавчої влади, але ж і віднести його до міністерств, якими починається перелік органів виконавчої влади у згаданому Законі, неможливо. Цей недолік не чинить значного впливу на весь нормативний акт. Але закріплення в обох законах повноваження КМУ щодо здійснення антимонопольно-конкурентної політики є підставою включити його до переліку органів виконавчої влади, що містяться у ст. 1 Закону.

Спираючись на проведений аналіз, визначившись зі слововжитком та окресливши коло суб'єктів, уповноважених реалізовувати антимонопольно-конкурентну політику, можна сформулювати власне визначення. *Реалізація антимонопольно-конкурентної політики* – це стадія провадження антимонопольно-конкурентної політики, під час якої спеціально уповноважені органи державної влади, органи місцевого самоврядування, органи

адміністративно-господарського управління та контролю, а також органи Антимонопольного комітету України запроваджують державну політику у сфері розвитку економічної конкуренції та обмеження монополізму в господарській діяльності, втілюють у життя сукупність заходів щодо демонополізації економіки, фінансової, матеріально-технічної, інформаційної, консультативної та іншої підтримки суб'єктів господарювання, які сприяють розвитку конкуренції.

З'ясувавши, що являє собою стадія реалізації антимонопольно-конкурентної політики, означимо коло завдань, які за допомогою названої політики передбачається реалізувати на практиці. Державною програмою демонополізації економіки і розвитку конкуренції передбачалися першочергові завдання, розв'язати які необхідно було впродовж конкретно визначеного періоду (1993 – 1995 рр.). Між згаданою Програмою, прийняттям Закону України «Про захист економічної конкуренції» (2001 р.) і сьогоднішнім існує проміжок часу відповідно у 8 і 17 років. Але жодних нових завдань поставлено не було, хоча зміни в економіці України цілком очевидні й вимагають постановки нових завдань. На сьогоднішній день вкрай потрібна аналогічна програма, до якої доцільно було б включити такі завдання:

- 1) збереження керівних принципів антимонопольно-конкурентної політики під час її реалізації;
- 2) забезпечення справедливого і рівного підходу в захисті інтересів як підприємців, так і споживачів;
- 3) дотримання індивідуального підходу в кожній галузі, де відбувається реалізація антимонопольно-конкурентної політики;
- 4) контроль за ефективністю діяльності антимонопольних органів;
- 5) адаптація національного законодавства до вимог міжнародних організацій, до складу яких входить Україна, але з переважним урахуванням національних інтересів;
- 6) виявлення випадків порушення законодавства та вжиття заходів щодо поновлення порушеного становища;

7) посилення контролю у сферах господарювання, які мають стратегічне значення для держави, ефективність функціонування яких є запорукою національної безпеки;

8) проведення роз'яснювальної роботи серед суб'єктів господарювання з метою підвищення авторитету закону;

9) налагодження взаємодії між органами державної влади і суб'єктами господарювання щодо вирішення нагальних питань;

10) подолання подальшої «тінізації» економіки як негативного соціально-економічного явища та ін.

Подібний перелік завдань дещо схожий із планом дій, яким необхідно керуватися при реалізації важливого завдання.

Аналіз чинного законодавства свідчить про те, що реалізація антимонопольно-конкурентної політики покладається на численні органи, які беруть участь у регулюванні суспільно-економічних відносин, інакше кажучи є загальною справою цих органів. З одного боку, така увага свідчить про значущість регульованих відносин, а з іншого – вимагає створення складного механізму, частиною якого і будуть відповідні органи. У цьому плані слушною є думка С. С. Валітова з приводу того, що в межах антимонопольно-конкурентної політики повинен забезпечуватися ефективний зв'язок між органами державної влади з питань конкуренції та органами влади, що здійснюють регулювання в секторах економіки [1, с. 48]. І наголошувати тут слід саме на наявності зв'язку між уповноваженими органами, постійної їх взаємодії, конкретні межі якої повинні визначатися спеціальними нормативними актами. Йдеться про те, що кожний уповноважений орган повинен мати суворо регламентований набір: завдання, сфера діяльності, права та обов'язки, якими і визначатиметься сфера його діяльності. Вважаємо, що чинне законодавство не зовсім відповідає цим вимогам. Наприклад, у ст. 25 Закону України «Про захист економічної конкуренції» зокрема зазначається:

1. Антимонопольний комітет України чи адміністративна колегія Антимонопольного комітету України надають дозвіл на концентрацію у разі,

якщо вона не призводить до монополізації чи суттєвого обмеження конкуренції на всьому ринку чи в значній його частині.

2. Кабінет Міністрів України може дозволити концентрацію, на здійснення якої Антимонопольний комітет України не надав дозволу як на таку, що не відповідає умовам частини першої цієї статті, якщо позитивний ефект для суспільних інтересів зазначеної концентрації переважає негативні наслідки обмеження конкуренції [2; 2002. – № 12 – С. 64].

Складається враження, що своїми діями КМУ ніби підтверджує «неправильність» АМКУ. Хоча, перш ніж надати дозвіл чи відмовити у дозволі на концентрацію, АМКУ повинен проаналізувати доцільність (недоцільність) такої концентрації, її наслідки, які можуть бути як позитивними, так і негативними. А підхід, яким «перекреслюється» рішення органу, уповноваженого на його прийняття і прийняття протилежного за змістом, виглядає дивним. На перший погляд, це виглядає як недовіра до компетентності АМКУ. Здається раціональніше, саме у питанні з концентрацією, говорити про повноваження КМУ щодо контролю, аналізу чи дорадчої діяльності але аж ніяк не перебирати на себе повноважень АМКУ.

З огляду на мету даного дослідження предметом нашої уваги є *діяльність, пов'язана з реалізацією антимонопольно-конкурентної політики*. У загальному розумінні діяльність являє собою працю, дії людей у будь-якій галузі. Досить незвичним на перший погляд терміном «*антимонопольна діяльність*» у спеціальній літературі позначається особлива форма державного регулювання економіки, яка здійснюється у вигляді системи заходів контролюючого та регулюючого характеру, спрямованих на реалізацію конкурентної політики [1, с. 62]. З чим пов'язано обрання саме цього терміна? Адже можна було б застосувати інші варіанти, наприклад, «конкурентна діяльність». Припустимо, що вживання саме такого терміна пов'язано з різноманітністю підходів до розуміння антимонопольно-конкурентної політики. Зокрема деякі вчені вважають, що здійснення заходів антимонопольної політики, передбачених постановою КМУ «Про Державну програму

демонополізації економіки і розвитку конкуренції», створило умови для практичної реалізації положень Конституції. Внаслідок цього на загальнодержавних і регіональних ринках з'явилися десятки тисяч самостійних суб'єктів господарювання, що стало передумовою для подальшого розвитку конкурентного середовища. Державна політика у сфері обмеження монополізму та захисту конкуренції остаточно набула рис політики конкурентної. Указом Президента України від 26 лютого 1999 р. № 219/99 було визначено основні завдання органів АМКУ, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, а також заходи, спрямовані на забезпечення реалізації напрямів конкурентної політики в усіх галузях і сферах економіки. Надалі такі завдання було послідовно визначено Указом Президента України від 19 листопада 2001 р. № 1097/2001 «Про основні напрями конкурентної політики на 2002 – 2004 роки». Антимонопольне законодавство трансформовано в законодавство про захист економічної конкуренції. Прийнятим у лютому 2000 р. Законом України «Про природні монополії» визначено правові, організаційні та економічні засади державного регулювання діяльності суб'єктів природних монополій. У березні 2002 р. набрав чинності Закон України «Про захист економічної конкуренції», який визначає правові засади підтримки і захисту конкуренції [3].

Враховуючи такий момент, як спрямованість на створення оптимального конкурентного середовища діяльності суб'єктів господарювання, забезпечення їх взаємодії на умовах недопущення проявів дискримінації одних суб'єктів іншими, насамперед у сфері монопольного ціноутворення та за рахунок зниження якості продукції, послуг, сприяння зростанню ефективної соціально орієнтованої економіки, нами використовується термін, визначений як *антимонопольно-конкурентна політика*. Саме з цих міркувань діяльність державних органів щодо реалізації засад державної політики у сфері розвитку економічної конкуренції та обмеження монополізму в господарській діяльності, яка сприяє розвитку конкуренції, будемо називати *антимонопольно-конкурентною діяльністю*. До напрямків останньої пропонуємо відносити:

- а) аналіз конкурентного середовища;
- б) контроль за дотриманням законодавства про захист економічної конкуренції;
- в) недопущення та запобігання монополізації товарних ринків;
- г) регулювання діяльності підприємницьких та природних монополій;
- д) захист та заохочення добросовісної конкуренції;

Таким чином, стадія реалізації антимонопольно-конкурентної політики є складним, багаторівневим процесом, який вимагає участі різноманітних органів і суворого дотримання кожним із них визначеної законом компетенції. Проведене дослідження дало можливість говорити про значущість зазначеної стадії, зокрема в рамках застосування антимонопольно-конкурентної політики на практиці. У той же час стан розробленості та урегульованості чинного законодавства свідчить про те, який величезний обсяг роботи ще передбачається виконати в рамках цього напрямку, що пов'язано перш за все з удосконаленням загальнодержавної економічної політики.

Список літератури:

1. *Валітов С. С.* Правове регулювання конкуренції в Україні : навч. посіб. / С. С. Валітов – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 432 с.
2. Відомості Верховної Ради України.
3. *Іголкин С.* Демонізація / С. Иголкин [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://www.amc.gov.ua/amc/control/uk/publish/article%3fshowHidden=1&art_id=47857&cat_id=47047&ctime=1152262767312.
4. Словник української мови / за ред В. О. Винник, В. В. Жайворонок. – К. : Наук. думка, 1977.

***Верещагіна Е. С.* Реализация антимонопольно-конкурентной политики в Украине.**

Рассмотрен вопрос, касающийся стадии реализации антимонопольно-конкурентной политики, обосновано употребление именно этого термина, выяснено содержание указанной стадии, установлен круг субъектов, уполномоченных на реализацию антимонопольно-конкурентной политики, дано авторское определение стадии реализации антимонопольно-конкурентной политики.

Ключевые слова: реализация антимонопольно-конкурентной политики, стадия производства, Антимонопольный комитет Украины, экономическая конкуренция, концентрация.

***Vereshchagin O. S.* The realization of the antimonopoly and competition policy in Ukraine.**

This article investigates the question concerning stage of the realization of the antimonopoly and competition policy, with grounding of this term usage, check up the content of the stage, its

subjects, who are authorized to realize this policy. The results of investigations allow us to formulate our own definition of the stage of the realization of the antimonopoly and competition policy.

Key words: the realization of the antimonopoly and competition policy, stage of the realization, Anti-monopoly committee, economic competition, concentration.

ДО РОЗУМІННЯ ПРОБЛЕМИ ЗАБОРОНИ ЗЛОВЖИВАННЯ ТРУДОВИМИ ПРАВАМИ

Розглянуто проблему заборони зловживання трудовими правами. Визначено правову природу конструкції зловживання правом. Відмічено, що принцип заборони зловживання правом застосовується у контексті визначення меж реалізації права і передбачених законом гарантій.

Ключові слова: заборона зловживання, суб'єктивні права, зловживання правом, правомірний характер, шкода, принцип недопустимості.

Зміна реалізації трудових відносин пов'язана з розвитком ринкових відносин, посиленням правового регулювання праці, поширенням договірному способу встановлення прав і обов'язків змушують замислитися над проблематикою, щодо висвітлення проблемних правових питань зловживання трудовими правами.

Зазначені актуальні питання стосовно зловживання трудовими правами ні в науці, ні в законодавстві не отримали належного розгляду. Це пов'язано з наявністю декількох причин.

По-перше, правовий механізм регулювання трудових відносин на сучасному етапі розвитку ринкової економіки в Україні не дає можливості належно реалізовувати трудові права. По-друге, основи реалізації трудових прав працівників і роботодавців закладено в нормативно-правових актах. По-третє, соціальна функція трудового права асоціюється з правом охорони праці. У сучасних умовах ст. 13 Конституції України передбачає, що неприпустимим є здійснення права з метою заподіяння шкоди людині і суспільству. У свою чергу ст. 3 Конституції визначає, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей. Тобто в сучасних умовах

важливим є розуміння співвідношення між інтересами особи та інтересами суспільства, а також між правами працівників і, відповідно, трудового колективу та інтересами роботодавців. Виходячи з цього, свобода особи, в тому числі працівників і роботодавців, має узгоджуватись із свободою інших людей та трудового колективу з урахуванням вимог суспільства. Поряд з цим у низці статей Конституції передбачена можливість обмеження деяких прав людини і громадянина за наявності певних обставин. Затверджуючи принцип вільної реалізації суб'єктивних прав, що належать громадянам та юридичним особам, чинне законодавство в той же час висуває певні вимоги, яких слід дотримуватись при їх реалізації. Зміст цих вимог неоднаковий, адже він залежить від характеру і призначення конкретних суб'єктивних прав. Суб'єктивне право можна визначити як міру можливої поведінки, що забезпечується державою. Разом із тим реалізація суб'єктивного права особою для задоволення власних інтересів може означати можливість діяти у встановлених законом межах, тобто діяти добросовісно.

Загально-правовий принцип добросовісності суб'єктів правовідносин при реалізації своїх суб'єктивних прав і виконання обов'язків набуває особливого значення в окремих регулюючих правових галузях. Як правило, необхідність оцінки добросовісності виникає в тих відносинах, де особа користується широким колом наданих їй правових можливостей.

До таких галузей можна віднести трудове право, де працівник, незважаючи на своє положення по відношенню до іншої сторони трудового договору – роботодавця, має достатньо великий обсяг суб'єктивних прав, що не дозволяють розглядати його як виключно «слабку» сторону правовідносин. У разі порушення роботодавцем прав працівника останній має можливість успішно захищати їх як у не судовому, так і в судовому порядку.

Однак у дослідників звичайно постає питання про не менш значимий факт правонаділення у трудовій сфері – це можливість неналежної реалізації робітником своїх суб'єктивних прав. Мова йде про проблему зловживання

правом як порушення вимог добросовісності в реалізації належних йому прав. Можна стверджувати, що зловживання правами може бути допущене як роботодавцем, так і працівником.

Проблема зловживання правом має давню історію. Таку точку зору висловив у своїй дисертаційній роботі М. М. Хміль. Автор зазначає, що погляди на неї мінялися впродовж усього історичного розвитку правової думки. У різні епохи й у різних державах здійснення прав з єдиною метою – ущемити чужі інтереси – або прямо забороняється законом, або байдуже до права [13, с. 7]. Питання зловживання правом розглядалося ще в римському праві як окремий індивідуальний випадок, хоча сам термін «зловживання правом» римському праву не був відомий, а норми, що містили загальну заборону несумлінного здійснення прав, були відсутні, своїм зародженням ця правова конструкція зобов'язана саме римському праву. Негативне ставлення до проявів шикани (особливий вид зловживання правом), тобто заборони використання свого права з винятковою метою завдати шкоди без наміру отримати вигоду для себе, зустрічається й у висловлюваннях відомих римських юристів, об'єднаних в епоху Юстиніана в єдиний збірник, що одержав назву «Дигести». В одному з вміщених у ньому уривків зустрічаємо вказівку Цельса на те, що «...не слід робити полегкість злу» [11, с. 14]. Однією з перших наук, що почала досліджувати це питання, стала наука цивільного права, де заборона зловживання правом стала основним принципом цивільного права, оскільки заборона зловживання правом виникла і довгий час розвивалась у сфері регулювання цивільно-правових відносин.

В юридичній науці існують різні точки зору щодо розуміння зловживання правом. Одні вчені розглядають це поняття як правомірну поведінку, що не порушує заборон, і суб'єкт користується належним йому правом. Інші ж, навпаки, вважають зловживання правом протиправною дією, вираженою в заборонених законом формах поведінки, що породжує завдання шкоди будь-якому суб'єкту соціальних відносин. А. Малиновський висловлював думку, що це діяння завжди шкідливе і протиправне, але не

завжди каране [8, с. 70]. І. Покровський сутність зловживання правом визначав як делікт, тобто протиправну поведінку [12, с. 118]. Теоретики права В. Н. Протасов і Ю. А. Васильєв, навпаки, описують дане явище як правомірне, порівнюючи його з аморальними способами здійснення права [2, с. 18–20]. В. П. Грибанов висловлював ідею про те, що зловживання правом є особливим типом цивільного правопорушення і визначав у даному випадку особливий, нестандартний характер протиправності [3, с. 58–68].

На наш погляд, зловживання правом являє собою діяння, засноване на реалізації суб'єктивного права у межах здійснення права, має правомірний характер, але при завданні шкоди виходить за вказані межі й носить протиправний характер, є соціально шкідливим явищем, за якого відповідальність настає у кожному конкретному випадку.

Наприклад, можна погодитися з визначення поняття «зловживання правом» В. Д. Горобцем, який вважає, що зловживання правом являє собою здійснення суб'єктивного права в протиріччі з його призначенням. У результаті зловживання правом завдається шкода правам і законним інтересам громадян, державі та суспільству в цілому [7, с. 118-119].

Але при всій необхідності розгляду проблеми зловживання правом не всі вчені визнали це явище як правове. А. Агарков наполягав на тому, що зловживання правом – не правова категорія, воно здійснюється за межами права [9, с. 18]. Р. Ієрінг заперечував дану правову проблему, мотивуючи це тим, що, по-перше, вона тягне небезпеку для суб'єктивних прав; по-друге, сприяє легкому змішуванню права і моралі; по-третє, тягне за собою можливість великої шкоди для правопорядку [6, с. 131]. С. М. Братусь висловлював побоювання, що легалізація заборони зловживання правом може призвести до порушення законності, необумовленого розширення судового розгляду [1, с. 82].

Б. Н. Чичерін писав: «Людина може користуватися своїми правами добре або погано, в егоїстичних видах або приходячи на допомогу

ближньому, це її особиста справа; інші не в праві у це втручатися. Цього вимагає повага до особи» [10, с. 252].

С. Г. Зайцева зловживання правом вбачає тоді, коли «страждає юридично визнана свобода інших осіб» [4, с. 121]. Ю. А. Васильєв, В. Н. Протасов, М. В. Лушнікова, А. М. Лушніков межу зловживань і не зловживань бачать у використанні прав всупереч їх соціальному призначенню. Однак вважається, що це досить широкі категорії, що посягають на саме існування суб'єктивного права як міри можливої поведінки.

Зловживання правом не відноситься до правопорушення, отже, настання несприятливих наслідків у рамках юридичної відповідальності для сторін трудового договору виключається. Разом із тим законодавець намагається захистити добросовісну сторону від несприятливих наслідків, що настають унаслідок дій сторони, що зловживає правом. Наприклад, з боку працівника зловживання правом виражається в умисних діях, скоюючи які, він впевнений в досягненні позитивних наслідків для себе і негативних для роботодавця. Можна навести такий приклад: працівник впевнений, що при звільненні за прогул його позовні вимоги про поновлення на роботі будуть задоволені, коли він надасть саме в судовому процесі листок непрацездатності, період дії якого збігається з датою його звільнення згідно з виданим роботодавцем наказом. При цьому така впевненість працівника полягає в тому, що йому не відомі нормативно-правові акти, які покладають на нього обов'язок сповіщати роботодавця про наявність у нього листка непрацездатності.

Зловживання правом завжди пов'язане із здійсненням суб'єктивного права без розгляду останнього явища. З суб'єктивного боку, зловживання правом може бути спрямоване на завдання шкоди іншим особам, але з іншого пояснюватися недобросовісним виконанням своєї трудової функції. Суб'єктивна сторона зловживання може виражатися як у формі непрямого умислу або необережності, так і в умисному зловживанні особою своїми

правами. Слід також відмітити, що принцип недопустимості зловживання правом можна охарактеризувати як один із вихідних правових принципів, пов'язаних з презумпцією добросовісності учасників суспільних відносин. В якій би формі не виявлялось зловживання правом, правові наслідки повинні бути однаковими – відмова в судовому захисті належного йому права. Застосування принципу зловживання правом при відсутності його офіційних критеріїв у трудовому праві може призвести до порушення конституційного принципу про право на судовий захист порушених прав.

У теорії та практиці застосування трудового права прийнято неофіційно розрізняти сильну (роботодавець) і слабку (працівник) сторони трудового договору. На практиці правові наслідки такого розподілу, як правило, виражаються в покладанні в судовому процесі на сильну сторону обов'язків представити докази своєї правомірної поведінки в тому чи іншому трудовому конфлікті. Зловживання сильної сторони, що володіє більш широким спектром трудових прав, підтверджується багатьма судовими прикладами.

Зловживання правом у сфері трудових правовідносин – це таке недобросовісне здійснення сторонами трудового договору суб'єктивних прав, за якого уповноважена особа створює видимість законності своєї поведінки, що спрямована на отримання організаційних, майнових та інших благ у поєднанні з обманом іншої сторони трудового договору.

Особливістю трудового права є виникнення і реалізація методу трудових правовідносин на диспозитивних (договірних) та імперативних (нормативних) засадах. З одного боку, права та обов'язки сторін трудових правовідносин виникають із трудового договору, з іншого – на працівника поширюються відповідні права та обов'язки, що закріплені в законах та інших нормативно-правових актах.

В основі механізму здійснення суб'єктивних прав та інтересів працівника і роботодавця лежить принцип співвідношення державного і

договірного регулювання, який повинен забезпечити оптимальну згоду сторін трудових відносин та інтересів держави.

Посилення гнучкості у правовому регулюванні трудових відносин, розширення сфери індивідуально-договірного і колективно-договірного регулювання ставлять на порядок денний питання про загальні особисто-правові межі здійснення трудових прав працівником і роботодавцем. У радянський період в умовах централізованого регулювання трудових відносин при значній ролі імперативного методу дана проблема не стояла настільки гостро. Сьогодні відбувається зростання ролі правових методів регулювання трудових відносин, що передбачає пошук і обґрунтування додаткових критеріїв, які визначають межі реалізації трудових прав та інтересів й відображають особисті засади регулювання. На наш погляд, необхідним у трудових правовідносинах є закріплення принципу заборони зловживання трудовими правами.

Принцип недопустимості зловживання правом хоча і є загально-правовим, але щодо трудових прав до недавнього часу він не застосовувався внаслідок того, що в радянському трудовому праві були виокремлені аналоги даного явища, але в певному обсязі вони не застосовувалися. При аналізі судової практики можна визначити даний принцип щодо здійснення прав як працівником, так і роботодавцем.

Заборона зловживання правом повинна бути визначена як основний всезагальний принцип регулювання трудових правовідносин.

У трудовому праві зловживати можна як індивідуальними, так і колективними правами. Прикладом зловживання правом з боку працівника є приховування інформації, яка при звільненні має вагоме значення. Роботодавець не повинен відповідати за несприятливі наслідки, що настали внаслідок дій з боку працівника. При цьому стає очевидним, що категорію зловживання правом неможна розглядати виключно як наукову, оскільки на практиці при її встановленні виникають труднощі, що полягають у нерозумінні різниці між дисциплінарним проступком і зловживанням правом.

Поряд з такими принципами, як обов'язок сторін трудового договору дотримуватися умов укладення договору та повага і врахування інтересів сторін соціального партнерства, обов'язок виконання умов колективних договорів і угод, принцип заборони зловживання трудовими правами буде сприяти розумінню трудових відносин як відносин компромісу.

При легалізації поняття «заборона зловживання трудовими правами» як загальної заборони постраждала сторона отримає можливість захисту порушеного права в судовому порядку, що в подальшому може служити попередженням зловживанню. Такими способами є самозахист порушених прав, право на оперативні односторонні дії, звернення в органи з вирішення трудових спорів. Крім того, для працівника можливі й інші способи: державний контроль за дотриманням трудового законодавства, захист трудових прав працівників професійними союзами.

Разом із тим сьогодні проблема заборони зловживання правом потребує наукового осмислення з наступним вирішенням на законодавчому рівні. Причинами зловживання трудовими правами може бути не тільки недосконалість діючого трудового законодавства, його протиріччя, проблемність, але й причини, обумовлені гнучкістю у правовому регулюванні трудових відносин. Слід також відмітити загальну тенденцію розширення сфери застосування нетипових форм зайнятості, коли у багатьох випадках укладені договори про працю не вміщуються в традиційну юридичну конструкцію трудового договору.

У порівнянні з трудовим правом в адміністративному праві відсутня необхідність існування юридичної конструкції зловживання правом як самостійного правового явища, зловживання правом розглядається як один із видів правопорушення, що тягне за собою юридичну відповідальність.

Таким чином, у приватних і публічних галузях права в силу диспозитивності правового регулювання виникає необхідність в існуванні такої оціночної межі здійснення права, як заборона зловживання правом.

Принцип заборони зловживання правом застосовується в контексті визначення меж здійснення права і реалізації передбачених законом гарантій. Іншими словами, в трудових правовідносинах захищаються тільки добросовісні учасники трудових відносин, трудові гарантії поширюються тільки на добросовісних суб'єктів, що реалізують свої права у вказаних межах.

Зловживання правом важко піддається формалізації і тяжіє до конкретної ситуації. Попри те, що зловживання можливе і колективними трудовими правами, у більшості випадків все ж ідеться про індивідуальні трудові права. У цьому випадку можна говорити певною мірою про індивідуальні регламентації трудових відносин, оскільки суб'єктам правозастосування надано можливість врегулювання ситуації і наповнення її відповідним змістом.

Отже, в радянській науці трудового права деякі вчені виступали за закріплення в трудовому законодавстві заборони зловживання правом, але не розкривали його змісту [5, с. 87]. У вітчизняному законодавстві слід сформулювати принцип заборони зловживання трудовими правами учасниками трудових і пов'язаних з ними відносин, тобто заборони здійснення цих прав всупереч їх соціальному призначенню, в тому числі з метою нанесення тим самим шкоди іншій стороні правовідносин, та закріпити на законодавчому рівні в Кодексі законів про працю України визначення поняття «зловживання правом».

Список літератури:

1. *Братусь С. Н.* О пределах осуществления гражданских прав (ст. 5 Основ гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик) / С. Н. Братусь // Правоведение. – 1967. – № 3. – С. 82.
2. *Васильев Ю. А.* Взаимодействие права и морали / Ю. А. Васильев // Советское государство и право. – 1966. – № 11. – С. 18–20.
3. *Грибанов В. П.* Осуществление и защита гражданских прав / В. П. Грибанов. – Изд. 2-е, стереотип. – М. : «Статус», 2001. – 441 с. – (Классика российской цивилистики).
4. *Зайцева С. Г.* «Злоупотребление правом» как правовая категория и как элемент нормативной системы законодательства Российской Федерации / С. Г. Зайцева. – Рязань : Поверенный, 2002. – 150 с.

5. *Иванов С. А.* Личность в советском трудовом праве / С. А. Иванов, Р. З. Лившиц. – М. : Просвещение, 1982. – 232 с.
6. *Иеринг Р.* Интерес и право / Р. Иеринг. – Ярославль, 1880. – 171 с.
7. Общая теория государства и права / под. ред. В. В. Лазарева. – М. : Юристъ, 1994. – 235 с.
8. *Малиновский А. А.* Злоупотребление правом: теоретические аспекты / А. А. Малиновский // Журнал рос. права. – 1998. – № 7. – С. 70–75.
9. *Малиновский А. А.* Злоупотребление правом / А. А. Малиновский. – М. : МЗ-Пресс, 2002. – 128 с.
10. *Нерсесянц В. С.* Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства / В. С. Нерсесянц. – М. : Норма, 1999. – 288 с.
11. *Перетерский И. С.* Дигесты Юстиниана. Очерки по истории становления и общая характеристика / И. С. Перетерский. – М. : Гос. изд. юрид. литературы, 1956. – 131 с.
12. *Покровский И. А.* Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – М. : Статут, 1998. – 353 с.
13. *Хміль М. М.* Принцип неприпустимості зловживання правом (теоритико-правові аспекти) : дис. ... канд. юрид. наук / М. М. Хміль. – Х., 2005. – 199 с.

Сидоренко А. С. К пониманию проблемы запрета злоупотребления трудовыми правами.

Рассмотрена проблема запрета злоупотребления трудовыми правами. Определена правовая природа конструкции злоупотребления правом. Отмечено, что принцип запрета злоупотребления правом применяется в контексте определения пределов осуществления права и реализации предусмотренных законом гарантий.

Ключевые слова: запрет злоупотребления, субъективные права, злоупотребление правом, правомерный характер, ущерб, принцип недопустимости.

Sidorenko A. S. By understanding the problems of prohibition of abuse of labor rights.

This article discusses the problem of prohibition of abuse of labor rights. The legal nature of abuse of the right design is defined. It is noted that the principle of prohibition of abuse of the law is applicable in the context of the limits of law and of statutory safeguards.

Key words: prohibition of the abuse, subjective rights, abuse of law, the lawful nature of the damage, the principle of inadmissibility.

5. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

УДК 342.9:5.08

Л. П. КОВАЛЕНКО,
канд. юрид. наук, доцент,
Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»,
м. Харків

СИСТЕМА ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРАВА

Розглянуто поняття та сутність системи інформаційного права. Запропоновано аналіз інформаційно-правових норм Загальної та Особливої частин інформаційного права і декілька їх класифікацій за різними критеріями.

Ключові слова: система інформаційного права, інформаційно-правова норма, Загальна частина інформаційного права, Особлива частина інформаційного права.

Система інформаційного права є вихідною й визначальною, своєрідним кістяком становлення інформаційного права. Водночас вона має формуватися з дотриманням об'єктивних чинників розподілу інформаційних ресурсів та обігу інформації в усіх сферах суспільного життя. Ці первинні чинники мають впливати з їхньої фактичної відокремленості (з урахуванням нормативно-правового регулювання доступу до певних інформаційних ресурсів). Важливим є також врахування статусу суб'єкта доступу та місце запитуваного об'єкта в системі інформаційних ресурсів (або ж їх елементів).

Окремі аспекти системи інформаційного права досліджувалися в роботах таких учених, як О. А. Баранов, І. Б. Жиляєв, А. І. Семенченко, В. М. Брижко, В. С. Цимбалюк та ін. [1; 2].

Безумовно, чинна Конституція України, як базовий нормативно-правовий акт національної правової системи України, серед іншого закладає основу й інформаційного права. Більше того, інформаційно-правове забезпечення права на доступ до інформації та пов'язаних з ним відносин де-факто зумовлює систему інформаційного права, оскільки є своєрідним ядром інформаційного права.

Відповідно інформаційне право, як і більшість інших галузей права, повинно складатися з основних підгалузей, які, у свою чергу, формуються з

інститутів і норм права. Уся окреслена система інформаційного права має охоплювати такі аспекти (поданий нижче перелік не є вичерпним):

- різновиди основного об'єкта інформаційно-правових відносин – інформації;
- появу (генерування/створення) інформації;
- зміну чи припинення існування інформації;
- засоби отримання, розповсюдження, реєстрації та опрацювання інформації;
- способи комунікативної взаємодії суб'єктів інформаційних відносин;
- правові режими доступу до інформаційних ресурсів;
- основні засади та порядок взаємодії державного, суспільного та індивідуального інформаційного середовища;
- порядок законного та безпечного використання інформації;
- чіткі режими правового забезпечення доступу до інформації, що перебуває під спеціальним режимом правової охорони.

Своєрідний полігалузевий характер інформаційного права зумовлений, передусім, тим, що загальна система інститутів та норм права має враховувати динамічний баланс (неподільність і взаємообумовленість) приватноправових і публічноправових засад унормування суспільних відносин інформаційної сфери. Усе це ґрунтується на специфіці об'єкта інформаційних правовідносин – багатогранності та різноплановості самого феномена інформації.

Система інформаційного права має бути виражена через налагоджену систему підприємств, установ, організацій та урівноважену систему інститутів (з урахуванням спеціальних режимів правового регулювання). Усі характерні риси системи інформаційного права мають позитивно впливати на формування системи інформаційних ресурсів з відкритим режимом доступу, а також створення належних і доступних правових механізмів доступу до них, який би міг надаватися всім зацікавленим суб'єктам. Зокрема повинні бути встановлені та налагоджені комунікативні відносини між особою, суспільством і державою у сфері обміну та організації доступу до інформації, а це створить передумови

для інтерактивного зв'язку всіх перелічених суб'єктів між собою (в усіх напрямках).

З часом держава повинна прийти до логічних та інтуїтивно зрозумілих способів взаємодії з особою і суспільством, які б відповідали закріпленим на рівні Конституції України принципам державної політики в інформаційній сфері. На це вже простежується запит з боку певних соціальних утворень громадянського суспільства (політичних партій, громадських організацій тощо). Поступовий рух у цьому напрямку – неминучий, оскільки формат соціальної організації змінюється у бік поступового становлення інформаційного суспільства.

Для вирішення проблем, які виникають у зв'язку з переходом від індустріального до інформаційного суспільства, держава повинна визначити основні цілі та завдання з метою поступового і планомірного формування законодавчої бази з урахуванням національних інтересів у внутрішній і зовнішній політиці.

Важливим завданням держави є забезпечення захисту прав і законних інтересів суб'єктів інформаційних відносин (передусім, захисту прав людини на невтручання в особисте життя). Характерною особливістю інформаційних відносин (певної групи суспільних відносин в інформаційній сфері) є те, що єдиним критерієм виступає об'єкт таких правовідносин. Цим об'єктом і є інформація.

Доктрина загальної теорії держави та права наголошує: виділення певної групи суспільних відносин лише за ознакою їх предмета є не прийнятним, оскільки не дає змогу всебічно та повною мірою виділити суспільні відносини з особливою правовою природою. Тут ми натрапимо на проблему, коли на практиці один і той же об'єкт буде присутній у складі декількох правовідносин із зовсім різною правовою природою. Тобто, може трапитися ситуація, коли об'єкт правовідносин незмінний, а суб'єкти – різні. Також може виникнути ситуація, коли тип правовідносин відрізняється, або ж вони регулюються різними методами тощо.

Щодо практичного значення проблеми об'єкта правовідносин та її різноплановість залежно від галузі права С. С. Алексєєв зазначав, що у тих з них, де у правовідносинах результат дій зобов'язаної особи є невіддільним від самої діяльності і де об'єкт не дістає спеціальної нормативної регламентації, навряд чи необхідно штучно «вимучувати» особливу проблему об'єкта. Безумовно, якщо замислитися над цією проблематикою, то, вочевидь, можна переконатися в тому, що в разі теоретичного аналізу правовідносин у будь-яких із них можна відшукати спеціальний об'єкт. Водночас, якщо результат діяльності зобов'язаного суб'єкта невіддільний від самої діяльності, при характеристиці сутності правовідносин достатньою мірою розкривається і його об'єкт, тобто результат діяльності зобов'язаного суб'єкта.

Відтак, доречним буде зробити спробу звернутися до особливостей нормотворчої діяльності щодо таких об'єктів правового регулювання. Часто під час розробки того чи іншого проекту нормативно-правового акта суб'єкти нормотворення позначають певні поняття, категорії чи визначення, відображаючи їхні дефініції в сутності відповідного нормативно-правового акта. Наприклад, вони вводять у правову систему потрібні для реалізації відповідного акта поняття. Зокрема при використанні тих чи інших правових понять, категорій чи визначень у нормативно-правових актах по-різному може бути окреслене коло суспільних відносин, які є предметом правового регулювання в інформаційній сфері.

У чинному законодавстві України можна відшукати відносно багато значень поняття інформації. Попри те, що основоположною категорією у відносинах в інформаційній сфері (з приводу інформації) є власне «інформація», законодавець використовує й інші категорії, такі як «таємниця», «реклама» тощо.

Саме тому у визначенні системи інформаційного права доцільно враховувати й сутнісні характеристики інформації як об'єкта правовідносин, а також соціокультурну та економічну складові глобального інформаційного суспільства.

Важливим завданням держави на цьому етапі є створення правової підтримки та супроводу належного інформаційного середовища передусім для міжнародного співробітництва на основі загальновизнаних норм і принципів міжнародного публічного права.

Серед першочергових завдань, які стоять на порядку денному, є, зокрема, забезпечення режиму законності у вирішенні питань, що стосуються захисту національних інтересів держави та забезпечення її безпеки (в тому числі у сфері інформаційних відносин). Для досягнення окреслених завдань необхідно надати повністю обґрунтовану концепцію виділення критеріїв для систематизації, класифікації і предмета та об'єкта суспільних відносин в інформаційній сфері. Причому, під об'єктом потрібно розуміти, передусім, інформацію.

Тобто найбільшою проблемою стає розробка конкретних критеріїв для відмежування об'єкта правовідносин. До таких, передусім, потрібно віднести інформацію, що відображена в законодавстві України (у певних чинних нормах права). З іншого боку, об'єктивно існує й інформація, що регулюється правом (створюється, змінюється, передається, використовується). По суті – це два основні види інформації, які мають якісні відмінності. Якщо говорити про перший з них, то внаслідок свого чіткого закріплення та однозначного тлумачення така інформація звільнена від контексту, але певною мірою обтяжена функціональною спрямованістю тих нормативно-правових актів, в яких вона міститься. Інший вид, на відміну від попереднього, не може існувати без контексту, оскільки в ньому допускається свобода сприйняття, розуміння та тлумачення (інформацією в цьому випадку будуть певні ідеї, їхня сутність та можливі значення цих ідей).

У процесі нормотворення та правозастосовної діяльності держави ці два види вираження інформації нерозривно поєднуються і проникають у правосвідомість суб'єктів права. Простіше кажучи, у сфері інформаційних відносин регулятивний вплив держави через правові механізми можливий лише за умови поєднання згаданих видів вираження інформації, а це, у свою чергу, призводить до того, що сутнісне наповнення об'єкта правовідносин змінюється.

Відповідно виникає й новий контекст, якого раніше не було, або існування якого нормотворець не міг передбачити.

Отже, враховуючи всі наведені особливості правового регулювання інформаційних відносин (суспільних відносин в інформаційній сфері), слід підкреслити, що система інформаційного права не є яскраво вираженою. Вона охоплює надто різноманітні групи суспільних відносин, у силу чого такі групи важко однозначно класифікувати.

Одна й та ж інформація може бути об'єктом інформаційних правовідносин як приватноправової, так і публічно-правової сфери. Тому вважати інформацію (об'єкт правового регулювання суспільних відносин в інформаційній сфері) основним критерієм для виділення окремих елементів системи інформаційного права видається некоректним.

На сучасному етапі розвитку інформаційного права чітко визначити межі системи та підприємств, установ, організацій цієї галузі права надзвичайно складно. Одним із чинників, що стоїть на заваді виділення елементів системи інформаційного права, є недостатнє правове регулювання важливих груп інформаційних відносин. Усе це можна спостерігати, оскільки у законодавця з самого початку були практично повністю відсутні:

- цілісна концепція засад інформаційних відносин;
- перспективне прогнозування майбутнього розвитку інформаційних сфер (державної, суспільної та індивідуальної);
- усвідомлення місця та ролі суспільних відносин з приводу інформації серед інших груп суспільних відносин;
- уявлення про неминучу побудову інформаційного суспільства (внаслідок об'єктивного переходу від постіндустріального суспільства);
- визнання інформаційної безпеки держави одним із найбільших пріоритетів державної політики для обстоювання національних інтересів як в середині країни, так і ззовні.

Тобто, на сьогодні можна лише з більшою чи меншою впевненістю говорити про те, що елементами системи інформаційного права є:

- понятійний апарат інформаційного права;
- підсистема принципів інформаційного права;
- правові методи регулювання відносин у інформаційній сфері;
- конституційне регулювання права на інформацію;
- інформація як об'єкт відносин цивілістичного характеру;
- відносини з пошуку, обміну та використання інформації (зокрема у мережі Інтернет);
- інформаційна безпека;
- доступ до відкритої інформації;
- правове положення ЗМІ;
- спеціальні режими правової охорони окремих видів інформації.

Динаміка розвитку суспільства, проникнення інформації практично в усі сфери сучасного життя змусять державу активно розвивати національне інформаційне законодавство, подекуди руйнуючи ті хаотичні взаємопов'язаності окремих нормативно-правових актів, які існують сьогодні. Інформаційне право як галузь системи права являє собою сукупність правових норм, що регулюють діяльність суб'єктів права в інформаційній сфері (інформаційну діяльність). Усередині галузі інформаційного права ці норми групуються в галузі та правові інститути. Нагадаємо, що інститут – це взаємозалежні й взаємообумовлені групи (сукупності) правових норм, що регулюють однорідні інформаційні відносини певної вузької галузі всередині самої галузі (галузі права).

Система інформаційного права існує об'єктивно, тому що відбиває реальні інформаційні відносини, що є предметом даної галузі. Вона одержує вираження в інформаційному законодавстві, в науці інформаційного права та в навчальному процесі, що полегшує вивчення й викладання курсу «інформаційне право».

Організаційно система інформаційного права підрозділяється на дві частини – Загальну й Особливу.

У Загальній частині інформаційного права зосереджують норми, що встановлюють основні поняття, загальні принципи, правові форми та методи

правового регулювання діяльності в інформаційній сфері (інформаційної діяльності). Викладається сутність предмета й методу правового регулювання інформаційних відносин, характеризуються джерела інформаційного права. Дається характеристика системоутворюючих елементів інформаційного права: правове регулювання відносин при здійсненні права на пошук, одержання й використання інформації: при самостійному обороті інформації, обігу документованої інформації, встановленні правового режиму інформаційних технологій і засобів їхнього забезпечення, а також інформаційної безпеки. Формулюються правові проблеми Інтернет як віртуальної інформаційної сфери.

Особлива частина містить у собі окремі інститути інформаційного права, в яких згруповано близькі за значенням сутність та інформаційні правові норми. Існують дві групи інститутів інформаційного права. Інститути, що містять норми, які регулюють інформаційні відносини з приводу обігу відкритої, загальнодоступної інформації (інститут інтелектуальної власності стосовно інформаційних об'єктів, інститут масової інформації, інститути бібліотечної справи та архівної справи), й інститути інформації обмеженого доступу (інститут державної таємниці, інститут комерційної таємниці, інститут таємниці персональних даних). Набір таких інститутів не обмежений, не виключається їх доповнення новими інститутами, наприклад, банківської таємниці, службової таємниці й т. ін.

Отже, система інформаційного права виглядає таким чином:

Загальна частина:

Вступ. Основні поняття та визначення. Предмет і метод інформаційного права. Джерела інформаційного права.

Право на пошук, одержання та використання інформації. Інформація як об'єкт самостійного обігу. Документована інформація як об'єкт інформаційних правовідносин.

Інформаційні технології та засоби їх забезпечення як об'єкти інформаційних правовідносин.

Правові проблеми інформаційної безпеки. Правові проблеми віртуального середовища Інтернет.

Особлива частина:

Правове регулювання відносин при створенні й поширенні масової інформації

Правове регулювання відносин в галузі бібліотечної справи Правове регулювання відносин в галузі архівної справи й архівів

Правове регулювання відносин в галузі державної таємниці

Правове регулювання відносин в галузі комерційної таємниці Правове регулювання відносин в галузі персональних даних.

Розглядаючи питання про місце інформаційного права в системі права, слід зазначити таке. Інформаційне право активно використовує основні положення теорії держави й права, взаємодіє з такими галузями права, як конституційне, адміністративне, фінансове, кримінальне, цивільне, трудове, міжнародне та ін.

Найбільше тісно інформаційне право взаємодіє з конституційним правом. Будучи провідною галуззю українського права, конституційне право закріплює основні права й свободи особи, у тому числі й інформаційні права й свободи (права й свободи в інформаційній сфері), регламентує створення таких найважливіших інформаційних об'єктів, як конституційні закони .

Істотний зв'язок простежується із цивільним правом, насамперед при регулюванні майнових відносин й особистих немайнових відносин із приводу інформації й інформаційних об'єктів в інформаційній сфері.

Інформаційне право також активно використовує методи адміністративного права в першу чергу при регулюванні відносин, що виникають при здійсненні органами державної влади й місцевого самоврядування обов'язків щодо надання громадянам інформації, щодо формування інформаційних ресурсів широкому колу громадян.

З іншого боку, інформаційно-правові норми «проникають» практично в усі галузі права при регулюванні ними відносин, що виникають при створенні,

перетворенні й споживанні інформації. Це відбувається завдяки тому, що інформація є невід'ємною складовою частиною діяльності людини, а отже правові відносини по створенню, перетворенню й споживанню інформації у будь-яких галузях і напрямках діяльності підпадають під закономірності правового регулювання інформаційного права.

Список літератури:

1. Баранов О. А. Українське інформаційне право на початку ХХІ століття / О. А. Баранов, І. Б. Жиляєв, А. І. Семенченко // Інформатизація та відкритість влади як засоби демократизації суспільства. – К. : Либідь, 2003. – 304 с.
2. Брыжко В. М. Е-будущее и информационное право / В. М. Брыжко, В. С. Цимбалюк, А. А. Орехов, О. Н. Гальченко. – К. : Вид. дім «Юрид. книга», 2002. – 491 с.
3. Іванов В. Ф. Інформаційне законодавство: український та зарубіжний досвід / В. Ф. Іванов. – К. : ПЦ «Фоліант», 1999. – 305 с.

Коваленко Л. П. Система інформаційного права.

Рассмотрены понятие, сущность системы информационного права. Предложен анализ информационно-правовых норм Общей и Особенной частей информационного права и несколько их классификаций по разным критериям.

Ключевые слова: система інформаційного права, інформаційно-правовая норма, Общая часть інформаційного права, Особенная часть інформаційного права.

Kovalenko L. P. System of informative right.

A concept, essence of systems of informative right, is examined. Also the analysis of informatively-legal norms by General and Special parts of informative right and a few of classifications on different criteria in the article is offered.

Key words: system of informative right, informatively-legal norm, General part of informative right, Special part of informative right.

МИТНІ ПРАВОВІДНОСИНИ ЩОДО ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ: ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРА ТА ОЗНАКИ

Розглянуто митні правовідносини щодо порядку переміщення лікарських засобів через митний кордон України. Наведено поняття митних правовідносин стосовно лікарських засобів, визначено суб'єкт, об'єкт і зміст зазначених митних правовідносин.

Ключові слова: митні правовідносини, лікарські засоби, суб'єкт митних правовідносин, об'єкт митних правовідносин, зміст митних правовідносин, митний кордон.

На сучасному етапі розбудови незалежної Української держави одним із першочергових завдань є належна реалізація прав і свобод людини та громадянина й реальне втілення в життя конституційного припису (ст. 49), який закріплює право на охорону здоров'я [3]. Забезпечення здоров'я громадян є основною функцією лікарських засобів, які застосовуються громадянами з метою виконання їх конституційного права на медичну допомогу та охорону здоров'я. Зважаючи на те, що від якості, ефективності та доступності ліків залежить у прямому сенсі здоров'я нації, проблема лікарських засобів в Україні ніколи не втрачає своєї актуальності.

На сьогодні Україною налагоджено численні зовнішньоекономічні зв'язки з іншими країнами. Це сприяло конкурентоспроможності вітчизняних лікарських препаратів на світових ринках та розповсюдженню імпортованих лікарських засобів на українському фармацевтичному ринку, що певним чином забезпечує доступність ліків для українських громадян. Зовнішньоекономічні зв'язки з іншими країнами щодо лікарських засобів неможливі без дотримання порядку переміщення лікарських засобів через митний кордон України, від якого залежить ввезення, вивезення та транзит якісних, сертифікованих,

zareєстрованих, з належним терміном придатності ліків тощо, що є особливо актуальним на сьогоднішній день.

Лікарські засоби виключно з позицій цивільного та господарчого права досліджували В. М. Пашков, Л. І. Куц, О. М. Дорошева, Л. М. Дешко, О. Домашенко та ін. Загальні питання митних правовідносин вивчали Ю. М. Дьомін, В. Я. Настюк, Д. В. Приймаченко, В. В. Прокопенко, М. Г. Шульга, К. К. Сандровський, І. В. Тимошенко, А. Д. Єршов, О. Ф. Ноздрачов, О. М. Козирін та ін. Проте митно-правові відносини щодо лікарських засобів лишилися поза увагою вчених-правознавців, що й обумовило мету нашого дослідження.

Українська держава намагається контролювати процеси переміщення лікарських засобів через свої митні кордони з метою попередження їх незаконного ввезення, вивезення та транзиту через кордон. Здійснення подібного контролю передбачає наявність певного механізму його здійснення, що включає об'єкти та суб'єкти цього регулювання та певні правові норми, що регулюють відносини в цій сфері. Суб'єктом в даному випадку виступають відповідні інститути держави, об'єктом – правові відносини, що виникають у зв'язку з переміщенням через митний кордон товарів, зокрема, лікарських засобів [4, с. 6; 14, с. 23].

З основ теорії права відомо, що «зміст будь-якого різновиду соціального регулювання полягає у визначенні на нормативному та індивідуальному рівнях відповідно до цілей регулювання меж дозволеної і забороненої поведінки соціальних суб'єктів, встановленні ідеальних моделей їхніх стосунків у певних життєвих ситуаціях, а також у стимулюванні фактичного дотримання ними даних установлень» [1, с. 208].

Ці ознаки також притаманні й правовому регулюванню щодо порядку переміщення лікарських засобів, яке є особливим видом соціального регулювання і може розглядатися як здійснюваний всією системою юридичних засобів вплив на митно-правові відносини щодо лікарських засобів з метою їх упорядкування. Крім того, правовому регулюванню даного

виду правовідносин притаманна і певна специфіка – воно має низку тільки йому властивих ознак. Серед них є владний характер, тобто в юридичних нормах держава вказує міру можливої та належної поведінки, а також обставини і гарантії їх забезпечення. Наведене свідчить, що саме держава в особі її уповноважених органів встановлює загальні засади (цілі, завдання, межі) й розробляє основні засоби щодо порядку переміщення лікарських засобів через митний кордон України.

Отже, регулювання відносин щодо порядку переміщення лікарських засобів через державний кордон України здійснюється на підставі норм конституційного, цивільного, кримінального, адміністративного, міжнародного, фінансового і митного права. Норми митного права, як і норми інших галузей права, виконують функції регулятора певних суспільних відносин і вирізняються тим, що предметом їх регулювання виступають відносини, які складаються у сфері здійснення митної справи Української держави [8, с. 24].

Існує низка характерних для митних правовідносин ознак. По-перше, митні відносини є організаційними відносинами, оскільки організує їх держава. По-друге, одним із суб'єктів митних правовідносин виступають митні органи, що обумовлює їх державно-владний характер. По-третє, оскільки виникнення, зміна і припинення митних правовідносин регулюється відповідними нормативними актами, які видає компетентний державний орган, ці відносини завжди носять правовий характер [11, с. 17-18].

Митні правовідносини щодо лікарських засобів – це врегульовані нормами митного законодавства суспільні відносини, що виникають із приводу переміщення лікарських засобів через митний кордон держави. Митним правовідносинам щодо лікарських засобів (як різновиду правових відносин) притаманні основні ознаки будь-яких правовідносин. Проте вони мають чимало особливого і специфічного, що зумовлено складністю й неоднорідністю митної справи, як предмета митно-правового регулювання [15, с. 53]. Відмінністю таких правовідносин є їх комплексний характер, неоднорідність різних груп і блоків цих відносин [11, с. 84].

Митні правовідносини щодо лікарських засобів, як і правовідносини взагалі, у своєму складі містять три елементи: суб'єкти учасники правовідносин, об'єкти правовідносин та зміст митних правовідносин.

Суб'єктами митних правовідносин вважаються його реальні учасники. Оскільки митні правовідносини щодо переміщення лікарських засобів через митний кордон України за своєю природою є організаційними відносинами, суб'єктом цих відносин з одного боку завжди виступають митні органи держави, з іншого боку – фізичні і юридичні особи (або їх представники) в процесі здійснення останніми операцій по переміщенню лікарських засобів [13, с. 36].

В юридичній науці прийнято вважати, що об'єктом правовідносин виступає те, на що направлені суб'єктивні права і юридичні обов'язки його учасників, тобто те, заради чого виникають самі правовідносини [13, с. 533]. На думку О. Р. Дашковської, під об'єктом правовідносин розуміють матеріальні або нематеріальні блага, заради отримання, передачі або використання яких виникають права і обов'язки учасників правовідносин [1, с. 343]. Л. М. Марков визначає його як «поведінку людей, а також у зв'язку з діянням людей – матеріальні цінності та нематеріальні блага» [5, с. 20]. Об'єктом митних правовідносин є «порядок, який складається у зв'язку з переміщенням предметів митно-правового регулювання, а об'єктом митних правовідносин немайнового характеру – дії, поведінка сторін у сфері управління митною справою» [2, с. 25]. З наведеного свідчить, що більшість науковців вважають об'єктом митних правовідносин поведінку суб'єктів по здійсненню своїх прав та виконанню обов'язків при переміщенні товарів і транспортних засобів через митний кордон. На наш погляд, думка О. М. Козиріна про те, що об'єктом митних правовідносин виступає порядок, якому підпорядкована відповідна поведінка суб'єктів в митній справі, є найбільш вірогідною.

Порядком переміщення лікарських засобів можна називати специфічну, комплексну і різноманітну діяльність держави, що виявляється у функціонуванні її органів, які безперервно, послідовно, владно і в рамках

законодавства впливають на діяльність у галузі охорони здоров'я шляхом визначення порядку й умов переміщення через митний кордон України лікарських засобів, стягнення митних платежів, митного оформлення, митного контролю та інших заходів із метою її регулювання відповідно до державних інтересів [7, с. 3-4].

Що стосується такого елемента, як зміст правовідносин щодо лікарських засобів, то «слід відрізнити матеріальний та юридичний зміст правовідносин» [2, с. 20]. Під матеріальним змістом розуміють фактичну поведінку суб'єктів правовідносин. Юридичний зміст складають суб'єктивні юридичні права та обов'язки, встановлені нормами митного законодавства. Тобто зміст митних правовідносин щодо лікарських засобів визначає міра можливої поведінки суб'єктів, регламентована нормами митного законодавства.

Мета, заради якої суб'єкти вступають у митні правовідносини, є предметом регулювання митних правовідносин. Вони складають об'єкт відповідної поведінки суб'єктів, отже, їх неможливо розглядати ізольовано від поведінки учасників таких відносин [2, с. 25]. На думку К. К. Сандровського, предмет регулювання визначає «безпосередній зміст правовідносин» [12, с. 37].

Таким чином, можливо зробити висновок про те, що структуру митно-правових відносин щодо лікарських засобів складає як об'єкт (порядок, який встановлюється у зв'язку з переміщенням лікарських засобів через митний кордон), так і предмет регулювання (лікарські засоби).

Діюче митне законодавство визначає загальний порядок переміщення товарів, незалежно від того, з якою метою вони переміщуються через митний кордон України. Не кожен товар може бути предметом митного регулювання, вважає О. М. Козирін. На думку вченого, «товар для того, щоб стати предметом митного регулювання, повинен мати властивість переміщення в просторі». Тобто, для участі в митно-правових відносинах у якості предмета регулювання товар має бути переміщений через митний кордон. Тому предмет зовнішньоторгової угоди з моменту її укладання стає предметом відносин, що

регулюється нормами торгового права, і лише з перетином митного кордону – предметом правового регулювання [2, с. 29].

Чинний Митний кодекс України 2002 р., визначаючи поняття митної справи, не вказує на лікарські засоби як окремий предмет переміщення: «порядок переміщення через митний кордон України товарів і транспортних засобів...» [6, ст. 3]. Лікарські засоби є одним із різновидів товару, оскільки «товар – будь-яка продукція, послуги, роботи, права інтелектуальної власності та інші немайнові права, призначені для продажу (оплатної передачі)» (ст. 1 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16.04.1991 р. № 959-ХІІ) [9]. Оскільки лікарські засоби, відповідно до ст. 5 Закону України «Про лікарські засоби», призначені для продажу і створюються в результаті праці «підприємств, установ, організацій та громадян» [10], їх слід відносити до товару. В п. 39 ст. 1 МК України законодавець наводить, що до товарів відноситься будь-яке рухоме майно [6].

Отже, лікарські засоби, як товар і як рухоме майно, з метою ввезення, вивезення та транзиту можуть бути переміщені через митний кордон України і тому теж вважаються предметом митно-правового регулювання.

З огляду на це можна зробити висновок, що митні правовідносини щодо лікарських засобів – це урегульовані нормами митного законодавства суспільні відносини, що виникають із приводу переміщення лікарських засобів через митний кордон держави, і складаються з трьох елементів: суб'єкти учасники правовідносин, об'єкти правовідносин та зміст митних правовідносин. Лікарські засоби при переміщенні через митний кордон України є предметом митно-правового регулювання.

Список літератури:

1. Загальна теорія держави і права : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2010. – 584 с.
2. *Козырин А. Н.* Таможеное право России : учебн. пос. / А. Н. Козырин. – М. : СПАРК, 1995. – 134 с.
3. Конституція України від 28 червня 1996 р. // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
4. *Кормич Б. А.* Державно-правовий механізм митної політики України : монографія / Б. А. Кормич. – Одеса : Астропринт, 2000. – 180 с.

5. Марков Л. М. Таможенное право СССР / Л. М. Марков. – Иркутск : ИГУ, 1973. – 51 с.
6. Митний кодекс України // ВВР України. – 2002. – № 38. – Ст. 288.
7. Настюк В. Я. Митне право України : навч. посіб. / В. Я. Настюк, М. Г. Шульга. – Х. : НЮАУ, 2001. – 114 с.
8. Настюк В. Я. Норми митного права : теорія і практика застосування : монографія / В. Я. Настюк. – Х. : Факт, 2003. – 215 с.
9. Про зовнішньоекономічну діяльність : Закон України від 16.04.1991 р. № 959-12 // ВВР України. – 1991. – № 29. – С. 377.
10. Про лікарські засоби: Закон України від 04.04.1996 р. № 123/96 // ВВР України. – 1996. – № 22. – Ст. 86.
11. Российское таможенное право : учебник для вузов / под ред. Б. Н. Габричидзе. – М. : ИНФРА М–НОРМА, 1997. – 520 с.
12. Сандровский К. К. Таможенное право в Украине : учебн. пос. / К. К. Сандровский. – К. : Вентури, 2000. – 208 с.
13. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун. – Х. : Еспада, 2009. – 752 с.
14. Шершун А. А. Митне оформлення товарів та транспортних засобів : навч.-метод. посіб. / А. А. Шершун. – К. : Кондор, 2007. – 330 с.
15. Шульга М. Г. Митні правові відносини / М. Г. Шульга // Митна справа. – 2002. – № 2. – С. 53–54.

Шевчук А. М. Таможенные правоотношения по лекарственным средствам: понятие, структура и признаки.

Статья посвящена таможенным правоотношениям относительно порядка перемещения лекарственных средств через таможенную границу Украины. Приведены понятия таможенных правоотношений по лекарственным средствам, определены субъект, объект и содержание указанных таможенных правоотношений.

Ключевые слова: таможенные правоотношения, лекарственные средства, субъект таможенных правоотношений, объект таможенных правоотношений, содержание таможенных правоотношений, таможенная граница.

Shevchuk A. M. Customs relationship to drugs: the notion, structure and signs.

Article is devoted to customs legal relations with respect to movement of drugs across the customs border of Ukraine. We present the concept of customs legal relations on drugs, define subject, object and content of these customs relations.

Key words: customs legal relations, drugs, subject of customs relations, object of customs relations, content of customs relations, the customs border.

ЩОДО ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ НОРМИ І ФІНАНСОВОГО ПРАВОВІДНОШЕННЯ

Проаналізовано специфіку фінансового правовідношення, окреслено особливості співвідношення фінансового правовідношення і фінансово-правової норми як його регулятора.

Ключові слова: фінансове правовідношення, соціальне відносини, фінансово-правова норма.

На всіх етапах розвитку юридичної науки проблеми правовідношення, його співвідношення з нормою права привертала пильну увагу вчених, які працюють не тільки у галузі загальної теорії держави і права, але і в галузевих науках. Окремих питань цієї комплексної проблеми торкалися у своїх працях С. С. Алексєєв [1], М. П. Кучерявенко [3], П. О. Недбайло [7], Р. А. Халфіна [13], Л. С. Явич [14] та ін. При цьому завершеності з багатьох фінансово-правових аспектів даного кола питань немає й досі. Метою статті є спроба визначити специфіку фінансового правовідношення, обумовленого предметом і методом правового регулювання даної сфери суспільних відносин; його взаємодію з фінансово-правовими нормами та їх особливості.

Загальновідомо, що здійснення права є особливим засобом життя юридичної форми суспільних відносин. Правові положення повинні знаходити своє відбиття та реалізацію в суспільних відносинах, діяльності людей та організацій тощо. Л. С. Явич звертає увагу на те, що правові норми є лише абстрактною можливістю дійсної поведінки тих, до кого вони спрямовані. Суб'єктивне право – це різні ступені конкретизації цієї можливості, початковий і необхідний етап її перетворення в дійсність. Здійснення права як процесу, що завершився, знаменує перехід від можливого (належного) до дійсного [14, с.

202]. В юридичній літературі сформувався уява про те, що здійснення права, а власне, правове регулювання відбувається у двох основних формах – за допомогою правовідносин і поза ними. За межами правовідношення правове регулювання пов'язане з реалізацією загальних і абсолютних прав, загальних юридичних обов'язків, об'єм яких точно передбачений тим або іншим джерелом права. Правові відносини є специфічним різновидом суспільних відносин і особливою формою правового регулювання. У них завжди присутній склад сторін, які володіють взаємними правами та обов'язками, об'ємом суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, їх характер тощо.

У сучасній юридичній літературі сформувалася низка визначень поняття правовідносин. Традиційно склалася уява про те, що правовідносини являють собою різновиди суспільних відносин, які за своєю формою виступають як індивідуально-визначений зв'язок уповноважених і зобов'язаних суб'єктів, а за безпосереднім змістом виявляються взаємозв'язком цих осіб, які реалізують свої суб'єктивні права і виконують покладені на них юридичні обов'язки [14, с. 212]. Треба відзначити, що в радянській правовій науці склалися дві основні концепції співвідношення норми права і правовідношення. Згідно першою, найбільш розповсюдженою є те, що правовідношення виступають результатом впливу правової норми на суспільне відношення. За другою концепцією, правовідношення є не результатом, а засобом регулювання суспільних відносин. У цьому випадку саме правовідношення впливає на суспільне відношення, існуючи окремо від нього [11, с. 53]. Наприклад, на думку відомого вченого Р. А. Халфіної, правовідношення є суспільним відношенням, яке врегульовано нормою права, а одним із основних зв'язків, що визначає сутність правовідношення, є зв'язок норми права і правовідношення [13, с. 51]. Л. С. Явич справедливо звертає увагу на те, що коли правове регулювання з самого початку припускає конкретні права та обов'язки, об'єм і характер яких, а також можливість їх придбання залежать від юридичних фактів, тоді мова йде про конкретне правовідношення. Наприклад, смерть фізичної особи одночасно є і підставою для припинення правовідношення по сплаті податків (зборів), і

появою правовідношення щодо сплати податку на майно, яке переходить у порядку спадкування або дарування. Автор звертає увагу на те, що специфіка правовідношення, на відміну від загального характеру зв'язків між загальними правами та обов'язками, полягає в тому, що загальний масштаб поведінки, який міститься в нормі права, конкретизується і за особами, і в змісті повноважень (юридичних обов'язків) залежно від визначених конкретних обставин. А це у свою чергу означає, що реалізація об'єктивного і суб'єктивного права (правового регулювання) в рамках такого особливого зв'язку набуває оптимально специфічний для юридичної сфери характер. До того ж реалізація права поза правовідносинами ще не володіє всією повнотою юридичної спеціалізації та конкретизації, але коли вона зіштовхується з необхідністю охорони з боку держави, то тут неодмінно виникають конкретні правовідношення – оптимальна специфічна форма здійснення права [14, с. 208].

Положення фінансового правовідношення, його місце в механізмі правового регулювання визначається функціями, що ним реалізуються. Фінансове правовідношення – це урегульовані нормами фінансового права суспільні відносини, учасники яких виступають як носії юридичних прав і обов'язків, що реалізують приписи цих норм щодо формування, розподілу і використання фондів грошових коштів, необхідних для функціонування держави і органів місцевого самоврядування. Ю. А. Ровинський наголошує на тому, що в усіх видах фінансових правовідносин їх владно-майновий характер виступає цілком виразно. Значення має лише ступінь прояву в них владного характеру. Характеристика фінансових правовідносин як владно-майнових дозволяє відмежовувати їх від цивільного права, що регулює майнові відносини, від адміністративного права, де зустрічаються також владно-майнові правовідносини [10, с. 138]. Тобто особливістю зазначених правовідносин є те, що вони можуть існувати тільки як особливі правові зв'язки. З одного боку, фінансові правовідносини визначаються об'єктивними фактичними відносинами у сфері фінансової діяльності держави, а з іншого – певним чином оформленими правовими приписами, а саме – фінансово-правовими нормами.

М. М. Марченко вказує на те, що правовідносини служать юридичною формою взаємодії між учасниками економічних, політичних, соціальних та інших суспільних відносин. Будучи урегульовані нормами права, економічні, політичні та інші суспільні відносини аж ніяк не втрачають своєї природи, характеру, своїх первісних властивостей і особливостей. Вони лише набувають новий вид, форму – форму правовідносин [6, с. 637].

Треба відзначити, що саме з появою держави й відповідно права з'являється можливість появи правовідносин. М. П. Кучерявенко акцентує увагу на тому, що механізм правового регулювання не можна зводити лише до аналізу вже виниклих та існуючих правовідносин. На його думку, важливо мати на увазі певний динамічний процес, який дозволяє характеризувати правовідношення як правову норму в дії, в процесі реалізації її приписів. Дію правової норми, – стверджує автор, – не можна зводити до утворення правовідношення, оскільки в деяких випадках вона спрямована (націлена) не тільки на встановлення правовідношення, але і на закріплення обов'язку [3, с. 105–107]. Фінансово-правові норми, впливаючи на поведінку громадян, піддають правовій регламентації певні види суспільних відносин згідно з специфікою предметного регулювання. Фінансові правовідносини стають правовідношеннями тільки після врегулювання їх правом.

Загальновідомо, що специфікою правової норми, однією з її особливостей є те, що обов'язковість її застосування забезпечується примусовою силою держави. Вона визначає необхідність чіткого виділення відносин, врегульованих нормою права. Взаємозв'язок фінансово-правової норми і фінансового правовідношення виявляється в реалізації даної норми. Р. А. Халфіна вважає, що норма є певним правилом поведінки, але як таке воно залишається у сфері повинності. Норма, на думку автора, є результатом суб'єктивного пізнання об'єктивної необхідності та використання цього знання для досягнення визначеної мети [13, с. 53]. Але треба визнати, що норма може реалізовуватися не тільки в правовідношенні. Іноді ті відносини, які втілені до правової форми, не завжди передбачають нормативно-правову регламентацію

абсолютно всіх сторін. Наприклад, держава, закріплюючи загальний правовий припис, надає можливість деталізувати його вже самим учасникам. На перший погляд це вважається неможливим щодо імперативних фінансових правовідносин. Однак така можливість усе ж існує і в фінансово-правовому регулюванні. Перш за все мова може йти про деталізацію загального припису, а саме: особливостей імперативного регулювання державного кредиту. Відносини державного кредиту є невід'ємною складовою фінансової системи держави. Його функціонування обумовлює виникнення публічних боргових зобов'язань, які врегульовані фінансово-правовими нормами. Даний інститут фінансової системи поєднує сукупність комплексу методів, які поєднують імперативне та диспозитивне регулювання. Серед багатьох вчених існує точка зору відносно того, що державний кредит є імперативним за змістом, який може використовувати диспозитивні підстави виникнення цих відносин взагалі. Цим відносинам певної своєрідності надає специфіка методу правового регулювання, який набуває форми договірної, що зовсім не виключає його фінансово-правової природи. Регулювання відносин публічного кредиту здійснюється за рахунок методу державно-владних велінь, імперативних команд, при якому всі умови розміщення та обслуговування боргових зобов'язань позичальником здійснюються при виключенні будь-якої ініціативи кредитора. Тобто державний кредит, залишаючись публічним за природою, не виключає специфічної форми договірних відносин.

Реалізація фінансово-правової норми в фінансовому правовідношенні – є найбільш ефективним засобом впливу права на суспільні відносини. Реалізуючи приписи фінансово-правових норм, фінансові правовідносини досягають певних конкретних цілей в регулюванні суспільних відносин у сфері фінансової діяльності за допомогою закріплення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Фінансове правовідношення являє собою суспільне відношення, яке відповідає фінансово-правовій нормі. Деякі вчені стверджують, що без норм права, при нормальних умовах не можуть виникати відповідні правові відносини. Така загальна закономірність [6, с. 700].

Фінансове правовідношення, регулюючи відношення у сфері фінансової діяльності, виступає і як результат цього регулювання, що здійснюється через систему законодавства, яке містить відповідні норми. Учасники фінансових правовідносин узгоджують свої конкретні дії з абстрактними правами і обов'язками, які закріплені відповідною законодавчою нормою. При цьому норми, які встановлюють основні начала в правовому регулюванні фінансової діяльності, реалізуються найчастіше не безпосередньо в правовідношенні, а через акти, що деталізують ці принципові положення. Перш за все це норми, які регулюють поняття бюджету, бюджетного процесу, податкового обов'язку тощо.

Для встановлення конкретних форм реалізації правової норми в правовідносинах має значення різниця цілей. Так, можуть застосовуватися правові засоби, які спрямовані на реалізацію норми в правовідношенні, стимулювання поведінки, а також засоби, які обмежують можливості зловживання правами, що передбачені законом [13, с. 65]. Норма, яка містить модель поведінки, може бути строго визначеною або може надавати учасникам можливість приймати в певних межах рішення. У фінансовому праві більшість норм виступають як зобов'язуючі (імперативні), які не надають учасникам можливості регулювати свої відносини інакше, ніж передбачено нормою.

Фінансово-правові норми спрямовані, перш за все, на організацію відповідним чином дій учасників відносин. Вони вказують на належну поведінку, дії, які повинні бути саме з позиції державної волі у сфері фінансової діяльності держави. Згідно з цим відбувається наділення правами та обов'язками суб'єктів фінансових правовідносин, при якому фінансово-правові норми, що надають одним особам права, встановлюють кореспондуючі обов'язки для інших осіб. У даному випадку відбувається складний регулюючий вплив фінансово-правових норм на суспільні відносини. Норма не просто вказує на певну поведінку, а особливим чином організує її, покладаючи обов'язки та надаючи права у сфері фінансової діяльності, встановлюючи відповідальність.

Треба відзначити, що норми фінансового права спрямовані на регулювання фактичних суспільних відносин, але цей процес вони здійснюють через фінансові правовідносини, що відіграють роль проміжної ланки між фінансово-правовою нормою і суспільними відносинами, які виділені як об'єкт правового впливу. Фінансово-правова норма не тільки закріплює певні інтереси учасників відносин та відображає компроміси в їх зіткненні, але й об'єктивно передбачає заходи щодо їх реалізації. Традиційно виділяють чотири засоби (форми) реалізації норм права: виконання, застосування, використання та дотримання. Наприклад, реалізацією норм бюджетного права є процес практичного втілення в життя вимог, правил, моделей поведінки учасників суспільних відносин, що містяться в бюджетно-правовій нормі.

У теорії права маються необхідні загальні умови, які визначають можливість перетворення веління норми в конкретні акти поведінки. Перш за все, фінансово-правова норма повинна закріплювати таку поведінку, яка дійсно є оптимальною в даних умовах. Р. А. Халфіна підкреслювала, що встановлення такої моделі, вирішення питання про те, якою повинна бути поведінка учасників для найбільш суспільної ефективності їх діяльності, може бути прийнята на підставі досягнень різних природничих і суспільних наук. Встановлення поведінки, яка є оптимальною з точки зору економічної й технічної, ще не створює моделі поведінки. Лише в обмеженому колі випадків рішення, яке прийняте на підставі даних економічних і природничих наук, може стати моделлю поведінки, що безпосередньо закріплюється в правовій нормі. Згідно з Податковим кодексом України одним з обов'язків платників податків є обов'язок щодо ведення бухгалтерського обліку, складання звітності про фінансово-господарську діяльність, забезпечення її збереження в строки, установлені законом; надання до контролюючих органів у порядку, встановленому податковим та митним законодавством, декларації, бухгалтерської звітності та інших документів, пов'язаних з обчисленням і сплатою податків та зборів [4; 2011. – № 13-14, № 15-16, № 17. – Ст. 16]. Загальновідомо, що основним завданням бухгалтерського обліку є формування

повної та достовірної інформації про господарські процеси і результати діяльності підприємства. Ця інформація є не тільки обліковою для самого підприємства, але і необхідною для їх контрагентів та контролюючих органів. За допомогою податкового обліку відбувається визначення розміру суми податку, що надходить до бюджетів. У зв'язку з чим і відбувається обчислення та облік. По-друге, фінансово-правові норми, які встановлюють модель поведінки у сфері фінансової діяльності держави, повинні бути узгоджені з усією сукупністю чинних норм, що регулюють взаємопов'язані відносини. Так, відносини внутрішніх фінансів підприємств, у сфері внутрішньої діяльності банків, органів страхування товарно-грошові відносини регулюються відповідно нормами цивільного, господарського права. Але існує й фінансово-правовий аспект регулювання даних відносин, а саме щодо функції мобілізації грошових коштів, необхідних для виконання завдань і функцій держави.

Хоча норми і мають стимулююче значення, але протиріччя між стимулами, що створені різними нормами, перешкоджають повній реалізації норми, яка заснована на правильному економічному й технічному рішенні. По-третє, реалізація фінансово-правової норми повинна бути забезпечена можливістю застосування відповідної санкції у разі її порушення. Р. А. Халфіна звертала увагу на те, що можливість примусу до здійснення норми є специфічною ознакою правової норми [13, с. 70]. Для реалізації фінансово-правової норми в правовідношенні істотне значення має відповідність санкцій характеру відносин, що регулюються. У сфері фінансового права санкція може бути заохочувальною (сприятливі наслідки) або каральною (несприятливі умови) – ті заходи, що настають у випадку належного дотримання або порушення встановленого даною нормою правила. У випадку, коли владний припис не передбачає відповідну санкцію, забезпечити її ефективне дотримання суб'єктами права, як правило, складно.

Виходячи з вищевикладеного, можна констатувати, що мова йде про дві форми реалізації права в аспекті його впливу на суспільні відносини за допомогою правовідносин так і поза ними. З точки зору тих дій, завдяки яким у

житті суспільства реалізуються юридичні норми, передбачені нею права і обов'язки, виділяють декілька засобів здійснення права: 1) виконання правових заборон; 2) використання суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків; 3) застосування норм права, що передбачають власне втручання держави в процес реалізації юридичних установлень [14, с. 228]. Тобто створення фінансово-правових норм не є самоціллю та орієнтовано, перш за все, на їх застосування. Відзначимо, що однією з найважливіших форм реалізації норм права взагалі є їх застосування. Термін «застосування» означає «дати вживання чому-небудь, здійснити на практиці якимось чином» [12, с. 793]. Людство завжди цікавило не просто оперування правом, а й справедливість його застосування. Уже в античному світі з'являються ідеї природного права, яке має втілювати в собі найвищу справедливість, а тому позитивне право не повинно йому суперечити. Основні права та свободи людини є невідчужуваними й належать кожному від народження. Інакше кажучи, ці права їй ніхто не дарує, тому відібрати їх можна тільки за положенням закону. Згідно зі ст. 21 Конституції України всі люди є вільні й рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними й непорушними [2; 1996. – № 30. – Ст. 141].

Правознавці по-різному характеризують, визначають правове поняття «застосування права». Наприклад, А. Б. Венгеров тлумачить його як владно правову діяльність органів держави (інших уповноважених нею органів), а також їх посадових осіб, які наділені спеціальними повноваженнями по організації й забезпеченню соціальної впорядкованості, стабільності життя суспільства, по припиненню порушень у цій сфері [2, с. 450]. На думку П. О. Недбайла, застосування правових норм – це процес, що охоплює стадії як видання актів, які викликають виникаючі правовідносини, так і фактичних, фізичних і матеріально-технічних дій суб'єктів останніх, в результаті чого створюється становище, відповідаючи приписам цих норм. Іншими словами, застосування правових норм передбачає діяльність державних органів, їх посадовців і громадян [7, с. 164-165]. О. О. Кутафін підкреслює, що

застосування правових норм становить собою діяльність органів держави або їх посадовців, які використовуючи свої повноваження, видають акти індивідуального значення на підставі норм права, вирішуючи в такий спосіб конкретні питання життя суспільства. На відміну від інших форм реалізації правових норм, в яких беруть участь різні суб'єкти права (фізичні та юридичні особи), правозастосовна діяльність, переконує вчений, може здійснюватися тільки уповноваженими на те державними органами та їх посадовими особами [5, с. 119]. В. С. Основін, навпаки, вважає, що застосування правових норм включає в себе їх дотримання й виконання, а застосовувати їх можуть і суспільні організації, й окремі громадяни [8, с. 101-102].

На нашу думку, під застосуванням норм фінансового права слід розуміти вирішення на їх підставі індивідуально-конкретних справ уповноваженими на те державними органами, їх посадовцями й суспільними організаціями. Відзначимо, що оперування нормами фінансового права – це обов'язок і право лише спеціально на те уповноважених органів та їх посадових осіб, до яких належать органи загальної та спеціальної компетенції (Державна казначейська служба, фінансова інспекція, органи державної податкової служби, митні та ін.), різні представницькі й виконавчі органи, фінансові органи та їх посадові особи. Органи державної влади та їх посадовці відповідно до своєї компетенції мають обов'язки і права по застосуванню не тільки норм фінансового права, але й норм інших галузей права – адміністративного, конституційного.

Формування певного механізму застосування правової норми передбачає виділення кола учасників даних відносин, рід і вид об'єктів суб'єктивних прав, місце і час виникнення і реалізації прав і обов'язків у конкретних учасників відносин. Ю. К. Толстой зазначав, що в основі формування передумов виникнення правовідносин знаходяться певні підстави, а саме: 1) сама правова норма, яка надає суспільному відношенню характер і форму правовідношення; 2) виділення учасників правовідносин з безумовним закріпленням положень, які характеризують їх як суб'єктів права; 3) виділення юридичних фактів, з наявністю або відсутністю яких пов'язується виникнення,

зміна і припинення правовідношення. Остання підстава надає конкретний характер правовідношенню та надає йому певну видову форму. Також автор виділяє декілька стадій впливу на поведінку людей і специфічні засоби, за допомогою яких це здійснюється [11, с. 102]. Наприклад, перша стадія пов'язана з визначенням кола учасників відносин. На цьому етапі фінансово-правова норма визначає правосуб'єктність зобов'язаних учасників фінансових правовідносин, компетенцію владних суб'єктів. Друга стадія пов'язана з конкретизацією загальних приписів, що сформовані на попередньому етапі, до певних життєвих обставин, юридичних фактів, які визначають настання правових приписів. Фінансове правовідношення при цьому може виникати як з правомірної дії, так і з правопорушення. Третя стадія безпосередньо пов'язана з самим правовідношенням, коли правова норма безпосередньо впливає на поведінку людей. Правова норма, забезпечуючи і закріплюючи реалізацію тих чи інших інтересів, делегує уповноваженій особі міру належної поведінки. Треба відзначити, що фінансово-правова норма перш за все закріплює права владних суб'єктів вимагати певної поведінки від юридичних і фізичних осіб, пов'язаної з виконанням покладеного на них фінансового обов'язку.

Список літератури:

1. *Алексеев С. С.* Общая теория права : учебник / С. С. Алексеев. – М. : Проспект, 2009. – 576 с.
2. *Венгеров А. Б.* Теория государства и права : учебник / А. Б. Венгеров. – М. : Нов. Юрист, 1998. – 624 с.
3. *Кучерявенко Н. П.* Курс налогового права : в 6 т. – Т. II: Введение в теорию налогового права / Н. П. Кучерявенко. – Х. : Легас, 2004. – 600 с.
4. Конституція України // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
5. *Кутафин О. Е.* Предмет конституционного права / О. Е. Кутафин. – М. : Юристъ, 2001. – 444 с.
6. *Марченко М. Н.* Проблемы теории государства и права : учебник / М. Н. Марченко. – М. : Проспект, 2008. – 768 с.
7. *Недбайло П. Е.* Советские социалистические правовые нормы / П. Е. Недбайло. – Львов : Изд-во Львов. ун-та, 1959. – 169 с.
8. *Основин В. С.* Нормы советского государственного права / В. С. Основин. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1963. – 108 с.
9. Податковий кодекс України // ВВР України. – 2011. – № 13-14, № 15-16, № 17. – Ст. 112.
10. *Ровинский Е. А.* Основные вопросы теории советского финансового права / Е. А. Ровинский. – М. : Госюридлитиздат, 1960. – 191 с.
11. *Толстой Ю. К.* К теории правоотношения / Ю. К. Толстой. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1954. – 186 с.

12. Ушаков Д. Н. Большой толковый словарь современного русского языка / Д. Н. Ушаков. – Можайск : Буколика, 2008. – 1246 с.
13. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении / Р. О. Халфина. – М. : Юрид. лит., 1974. – 351 с.
14. Явич Л. С. Общая теория права / Л. С. Явич. – Л. : Изд-во ЛГУ им. А. А. Жданова, 1976. – 285 с.

Россихина Г. В. Соотношение финансово-правовой нормы и финансового правоотношения.

Проанализирована специфика финансового правоотношения, обозначены особенности соотношения финансового правоотношения и финансово-правовой нормы как его регулятора.

Ключевые слова: финансовое правоотношение, социальные отношения, финансово-правовая норма.

Rosshina G. V. Correlation of financially-legal law and financial legal relationship.

The specific of financial legal relationship is analysed, the features of correlation of financial legal relationship and financially-legal norm are marked as his regulator.

Key words: financial legal relationship, social relations, financially-legal norm.

ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ, ЩО ВИНИКАЮТЬ ПРИ БУДІВНИЦТВІ ЖИТЛА

Проаналізовано коло проблем, пов'язаних із будівництвом житла, та шляхи їх вирішення. Вказано на недосконалість законодавчого регулювання відносин, що складаються з управителем майна при будівництві багатоквартирного житлового будинку та особливості його правового становища.

Ключові слова: будівництво житла, право власності, квартира, багатоквартирний житловий будинок

Житлові проблеми українців накопичувалися десятиріччями, а вирішувалися в різні етапи українського буття по-різному – від очікування підходу черги на квартиру до придбання її у власність. Проблема набуття права власності на житло останнім часом загострилася внаслідок світової економічної кризи, яка відбилася й на наданні кредитів населенню, і на будівництві житла. Важко однозначно оцінити й зміни українського законодавства, яке відмовилося від моделі дольової участі у будівництві й перейшло до залучення коштів громадян у фонди фінансування будівництва (далі – ФФБ) та фонди операцій з нерухомістю (далі – ФОН).

Механізм залучення коштів надто складний і коштовний, що пояснюється його спрямованістю на підвищений ступінь безпеки для тих, хто їх вкладатиме у будівництво, як правило, ще не розпочате. Безумовно, що в цьому разі існуватимуть різноманітні об'єктивні та суб'єктивні ризики як для забудовника, так і для особи, яка прагне набути житло у новому будинку. Це може бути насамперед неможливість для особи подальшого вкладання коштів у будівництво, що гальмуватиме цей процес і відіб'ється не лише на тих, хто не взмозі фінансувати будівництво, а й на інших особах. Врешті-решт це може призвести й до зупинення будівництва і коливатиме фінансовий стан забудовника майже до його банкрутства, як це мало місце на практиці.

Для запобігання таких негативних наслідків була запропонована система правових зв'язків, які, на думку розробників цієї ідеї, мали б забезпечити стан того кола осіб, які опиняються втягнутими у процес будівництва багатоквартирного житлового будинку. Суб'єктами цих зв'язків, крім забудовника та інвесторів (осіб, які мають намір отримати квартири в будинку, що зводиться), є підрядник, банк, яким надаються кредитні кошти та який, як правило, виступає управителем майна, страхова компанія. Між ними укладається низка договорів, які покликані запобігти не тільки неналежному виконанню зобов'язань одним або декількома суб'єктами, а й не допустити призупинення виконання зобов'язань з будівництва перед іншими особами, які добросовісно виконують свої зобов'язання.

Аналіз законодавства, яким регулюються зазначені відносини (насамперед це Закон України «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю» [1]) доводить, що ключову роль у них відіграє фінансова установа – управитель фонду фінансування будівництва.

Навколо фігури управителя, який є епіцентром цих відносин, формуються різноманітні правові зв'язки, про які йтиметься нижче, укладається чимало договорів. Але постає питання про те, наскільки ефективною видається така схема і наскільки вона може забезпечити належне виконання зобов'язань, гарантувати проти порушення прав та наскільки вона є прогресивною, в тому числі задля гармонізації ризику з витратами.

Схема взаємодії учасників відносин переконливо свідчить про те, що всупереч меті підвищити гарантії надійності належного виконання зобов'язань, отримання квартир або в певних випадках – безпроблемного повернення коштів інвесторам, відсутні дієві засоби, які б забезпечували досягнення цієї мети. Головний докір при цьому можна висунути стосовно функцій управителя, який не несе ніяких наслідків за невиконання забудовником своїх зобов'язань [2]. Тобто та ланка, яка введена до правовідносин між інвестором та забудовником, не спрацьовує належним чином [3]. Спробуємо розібратися в тому, що цьому заважає.

Передусім слід розглянути ті договори, які мають бути укладені при будівництві багатоквартирного житлового будинку. Виходячи з функції управителя (ФФБ), яким є фінансова установа, саме вона покликана управляти цим будівництвом. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю» управитель здійснює управління майном, отриманим у довірчу власність за договором управління майном.

Цим досягається відсторонення замовника від безпосередньої участі в акумулюванні коштів населення та їх використання на будівництво, що принципово відрізняє цю модель від моделі дольової участі в будівництві. Центр ваги переноситься від замовника на управителя, в якого зосереджені суттєві права, завдяки чому очікується безперебійне будівництво житлового будинку і своєчасне виконання забудовником своїх зобов'язань перед інвесторами. Цими правами є наступні:

а) акумулювання коштів, отриманих від інвесторів на підставі укладених з ними договорів;

б) право довірчої власності як на інвестовані в будівництво кошти, так і на збудований житловий будинок зі всіма його складовими; а під час будування – на те майно, яке виникає в процесі будівництва (статті 6 і 9 Закону України «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю»);

в) права за договором із забудовником, в якому управитель виступає замовником;

г) право вчиняти правочини з нерухомістю та здійснювати інші дії з управління ФОН на власний розсуд з метою отримання максимального доходу в інтересах власників сертифікатів ФОН;

д) права, що надаються управителю за договорами, якими забезпечується належне виконання зобов'язань за вище переліченими договорами – іпотеки, доручення, відступлення права вимоги забудовником.

Зіставляючи той комплекс прав, який надано Законом управителю, можна впевнено стверджувати, що його правове становище в цих правових зв'язках особливе. Він має безумовні переваги, аніж інші учасники правовідносин. Ймовірно, це бачилося на користь інвесторам, а можливо й стало результатом впливу банківської системи на відносини у сфері будівництва. У будь-якому разі очевидно, що управитель набуває такого об'єму прав, що його функції стають схожими з контрольними повноваженнями публічного органу.

Цей висновок можна зробити, виходячи з такого.

По-перше, управитель йменується довірчим власником. Попри те, що ЦК України [4] хоча і ввело таке право, але фактично не врегулювало його (ч. 2 ст. 316), спеціальний закон у сфері будівництва житла оперує цим поняттям, не розмежовуючи функції управителя, який є довірчим власником і який таким власником не є (ч. 2 ст. 1029, ч. 5 ст. 1033 ЦК України). Враховуючи непристосованість українського законодавства до введення конструкції права довірчої власності [5 – 9] та відсутність чітких меж між правами управителя-довірчого власника та управителя, який такими правами не наділений [10], у будь-якому разі управитель користується таким станом законодавчого регулювання на свою користь, зосереджуючи в себе права, які надають питомої ваги його персоні.

По-друге, на ім'я управителя забудовником видається безвідклична довіреність на право делегування третім особам функцій забудовника у разі порушення останнім умов договору з управителем (ст. 10 Закону «Про фінансово-кредитні механізми та управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю»). Ситуація з регулюванням безвідкличної довіреності схожа зі станом регулювання довірчої власності – про таку довіреність лише згадується у ч. 1 ст. 249 ЦК без надання достатнього обсягу її регулювання. Той факт, що законом (а не договором!) встановлюється, що управителеві видається безвідклична довіреність, надає йому не просто впевненості у тому, що він може за наявності відповідних причин безперешкодно здійснити певні дії, спрямовані на охорону прав інвесторів, а в тому, що чимало в цьому питанні

залежатиме від його суб'єктивного ставлення до оцінки ситуації. Право управителя, довіреність якого не можна відкликати, робить ще міцнішими його права як довірчого власника і підсилює його вплив на права інших учасників правовідносин.

Сутність видачі безвідкличної довіреності полягає в тому, щоб наділити управителя правом делегувати третім особам функції забудовника у разі порушення забудовником умов договору. Важливо зазначити, що законодавець визначає як умову, яка слугує підставою для таких дій управителя, порушення з боку забудовника. Більше того, не саме порушення, а можливість такого, тобто має місце своєрідний квазіделікт. Про останній, напевно, йтися не може хоча б тому, що мають місце договірні відносини, а тому регулювання, що міститься у гл. 81 ЦК, в цьому разі не прийнятне.

Утім навіть у регулюванні недоговірних відносин зі створення загрози майну особи йдеться про вжиття невідкладних заходів щодо усунення загрози. При цьому те, чи була ця загроза реальною і чи були ці заходи адекватними цій загрозі, у разі спору вирішує суд. Якщо ж розглядати загрозу невиконання зобов'язання, то її наявність і реальність не тільки визначає суб'єктивно управитель, а й заздалегідь наділяється міцним арсеналом можливостей реалізувати свої права уникнути правопорушення. Це немовби й позитивно, але враховуючи, що реалізація цих прав залежить лише від враження та відчуття самого управителя, виходить, що об'єктивний критерій у цьому випадку залишається осторонь.

Постає й питання про те, чи є підстави вважати, що управитель може передати функції забудовника іншій особі, діючи за довіреністю, якщо він відчує, що забудовник не виконає своїх обов'язків? Адже законом передбачена вимога управителя до забудовника відступити свої права, але при цьому не ясно, чи вправі управитель передати функції забудовника, якщо останній не виконає вимогу управителя, чи висунення такої вимоги не є обов'язковим. Відповідь на це питання не може бути надана, спираючись на Закон України «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві

житла та операціях з нерухомістю», оскільки факту порушення ще не було, а отже й умови для дій за довіреністю ще не настало.

По-третє, управителем укладається договір доручення з забудовником, за яким у разі порушення останнім умов договору управителю доручається виконувати функції забудовника, в тому числі шляхом передоручення цих функцій іншим особам. Отже, за цим договором управителеві надається право виконувати функції забудовника, тобто фактично забудовник цим усувається з правовідносин. Цим досягається те, що навіть при невиконанні забудовником свого обов'язку відступити свої права управителю, він ці права здійснювати не матиме можливості.

По-четверте, управитель, будучи фінансовою установою, кредитує будівництво житла, для чого можливо укладення кредитного договору як з замовником, так і з інвесторами (установниками ФФБ). Одночасно для забезпечення виконання цих договорів, а також договору із замовником, укладається договір іпотеки (ч. 7 ст. 5 Закону України «Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати»).

У цих договорах управитель буде іпотекодержателем, а забудовник або, відповідно, інвестор – іпотекодавцем. Предметом іпотеки за договором із забудовником будуть майнові права на житловий будинок, що будується, а предметом іпотеки за договором з установником управління – майнові права на майбутню квартиру. Оскільки предметом іпотеки виступають майнові права, то у випадку невиконання стороною зобов'язання й звернення стягнення на предмет договору, вони мають бути відступлені управителеві. Тому одночасно з договором іпотеки укладається договір відступлення прав.

Безсумнівно, що управитель зв'язує замовника та інвесторів кредитними та іпотечними зобов'язаннями, за якими йому як кредитору належить чимало прав. Відтак, говорити про те, що управитель діятиме в інтересах інвестора та замовника за договором управління навряд чи вірно. Напевно, він діятиме в першу чергу у своїх інтересах, які полягають у своєчасному виконанні

замовником своїх зобов'язань стосовно побудуванню будинку, а інвесторів – своєчасного погашення кредитів.

По-н'яте, суто від управителя залежить набуття інвестором права власності на квартири. Відповідно до ч. 3 ст. 19 Закону України «Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом і іпотечними сертифікатами» після проведення довірителем остаточних розрахунків з управителем ФФБ він отримує в управителя ФФБ довідку за встановленою формою, яка є документом, що підтверджує право довірителя на отримання у власність закріпленого за ним об'єкта інвестування.

Погоджуючись з тим, що для набуття інвестором права власності на квартиру ним мають бути виконані всі зобов'язання, тим не менш, напевно управитель як фігура, яка покликана допомагати інвестору в його намаганні отримати квартиру у власність, не має обмежуватися лише контролем за інвестором, а й надавати йому комплекс послуг для належного оформлення прав та реального набуття правочинності власника квартири. Останнє припускає й усунення труднощів при підключенні багатоквартирного житлового будинку до комунікацій, укладенні відповідних договорів з комунальними службами тощо.

Слід погодитися з думкою І. М. Кучеренка [2] про те, що по суті управитель ФФБ виконує функції посередника між забудовником та інвестором (довірителем). За великим рахунком унаслідок запропонованої в Законі схеми (яка усуває всі інші можливості для моделювання правовідносин між забудовником та громадянами, які бажають профінансувати будівництво за власні кошти) отримали вигоду (а) банки, (б) страхові компанії, (в) фінансові установи, які на цьому ринку здійснюватимуть відповідну діяльність. Громадяни ж, які вступають до такої системи правовідносин, крім додаткових (і вельми значних) витрат не отримують ні додаткових гарантій, ні додаткових прав.

Виходить, що управитель повною мірою наділений широким колом прав за численними договорами, але ці права бачаться виключно наданими йому на

користь. Тому з'являється небезпека того, щоб управитель не скористався своїми правами, зловживаючи ними. Це реальна небезпека, оскільки якщо в договірних відносинах спостерігається крен у бік однієї сторони, що порушує принцип їхньої рівності й цим самим скривлює цивільні правовідносини. Свавільно ж управителя протиставити нічого не можна, оскільки закон не захищає відповідним чином слабких сторін договорів – замовника та інвестора.

Складається непроста ситуація: наділяючи управителя широким колом прав задля їх використання в інтересах інвесторів, а також для забезпечення належного виконання зобов'язань замовником, закон відкрив лазівку для безконтрольних дій самого управителя, не збалансовуючи контроль за ними з боку іншої сторони договірних відносин. Зазначені недоліки законодавчого регулювання відносин з будівництва багатопверхових житлових будинків мають бути усунені.

Список літератури:

1. Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю : Закон України від 19.06.2003 р. № 978-IV // ВВР України. – 2003. – № 52. – Ст. 377.
2. *Кучеренко І. М.* До питання гарантування фінансовими установами інтересів інвесторів у житловому будівництві / І. М. Кучеренко // Університетські наукові записки. – 2006. – № 2. – С. 102–106.
3. *Спасибо-Фатеева І. В.* Система способів забезпечення виконання зобов'язань при фінансуванні будівництва житла / І. В. Спасибо-Фатеева // Мала енциклопедія нотаріуса (МЕН). – 2006. – № 6. – С. 76–80.
4. Цивільний кодекс України // ВВР України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
5. *Сліпченко С. О.* Інститут права довірчої власності і його дія в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / С. О. Сліпченко ; Ун-т внутр. справ. – Х., 1997. – 20 с.
6. *Харченко Г. Г.* Право довірчої власності в системі відносин власності / Г. Г. Харченко // Право України. – 2005. – № 8. – С. 32–35.
7. *Майданик Р. А.* Проблеми довірчих відносин в цивільному праві / Р. А. Майданик. – К. : ВПЦ «Київський ун-т», 2002. – С. 147.
8. *Слюсаревський М. М.* Теоретичні проблеми договірної управління чужим майном в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / М. М. Слюсаревський ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 1999. – 20 с.
9. *Венедиктова І. В.* Договір управління майном : лекція : у 2 ч. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2004. – С. 5–7.
10. Цивільний кодекс України : науково-практичний коментар / за ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. – К. : Істина, 2004 р. – С. 646.

Сурженко О. А. Некоторые проблемы, возникающие при строительстве жилья.

В статье анализируется круг проблем, связанных со строительством жилья и пути их разрешения. Указывается на несовершенство законодательного регулирования отношений, возникающих с участием управителя имущества при строительстве многоквартирного жилого дома и особенности его правового положения.

Ключевые слова: строительство жилья, право собственности, квартира, многоквартирный жилой дом

Surgenko O. A. Some problems, which appeared with housing.

The article analyzes the range of problems associated with housing and ways to resolve them. Points to the shortcomings of legal regulation of such relations. The author examines features of legal status Apartment building Governing.

Key words: housing, property, apartment, apartment house.

5. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 343.534

О. Е. РАДУТНИЙ,

канд. юрид. наук,
доцент кафедри кримінального права,
Національний університет
«Юридична академія України і
мені Ярослава Мудрого»,
м. Харків

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ – КРОК ДО ЗАКРІПЛЕННЯ ВІРТУАЛЬНОСТІ ЖИТТЄВОГО ПРОСТОРУ

Проблему кримінальної відповідальності юридичної особи розглянуто з точки зору зміщення акценту уваги суспільства в цілому та окремих його представників на віртуальні способи життєдіяльності (реклама, комп'ютерні ігри, соціальні мережі спілкування тощо). Відповідальність умовного утворення, яким є юридична особа, запропоновано розглядати тільки як додатковий (факультативний) аспект кримінально-правової політики. Обов'язковою умовою запропоновано вважати преюдицію у вигляді кримінальної відповідальності фізичної особи (представника підприємства, організації, установи) після набрання щодо неї обвинувальним вироком суду законної сили.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, юридична особа, віртуальний простір.

Сьогодні в юридичних колах багато і завзято дискутується питання щодо можливості запровадження кримінальної відповідальності для юридичних осіб, що зумовлює підвищену актуальність теоретичних досліджень з цього приводу.

Позиції, як і завжди, поділилися навпіл. Прихильники (С. Г. Келіна, А. В. Наумов, А. С. Нікіфоров, Р. И. Михеєв, А. Г. Корчагін, Е. Ю. Антонова та ін.) розглядають кримінальну відповідальність юридичної особи як прогресивний крок у боротьбі зі злочинністю. Представники протилежної й найбільш численної групи (Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, Н. Ф. Кузнєцова, Н. Н. Полянський, Л. Д. Єрмакова, Т. В. Кондрашова, М. І. Панов, В. Я. Тацій, Л. К. Савюк та ін.) висловлюють сумнів або цілком заперечують необхідність подібного рішення.

Аналіз сучасного законодавства іноземних країн дозволяє зробити висновок, що інститут відповідальності юридичних осіб знаходить своє закріплення в різних правових системах, зокрема в англосаксонській правовій

родині (системі загального права). Наприклад, у Великобританії діяння визнається здійсненим корпорацією, якщо воно вчинено безпосередньо або за допомогою фізичних осіб, що її репрезентують [4, с. 15–20]. У США питання залучення до відповідальності юридичних осіб регламентовані як у федеральному кримінальному законодавстві, так і в законах штатів. Наприклад, у ст. 2.07 Зразкового Кримінального кодексу США 1962 р. передбачається відповідальність корпорацій, об'єднань і осіб, що діють або зобов'язаних діяти в їхніх інтересах [1, с. 60–65]. Кримінальне законодавство окремих штатів, зокрема Нью-Йорк та Огайо, також передбачає можливість притягнення будь-якої організації до відповідальності.

Окремі країни романо-германської правової родини (континентальної системи права) також йдуть подібним шляхом. Зокрема, відповідно до положень ст. 121-2 КК Франції юридична особа, за винятком держави, може бути визнана суб'єктом злочину [6, с. 81]. Схоже положення містить й КК Німеччини 1871 р. у редакції 1975 р. та КК Голландії 1886 р. у редакції 1976 р. [5, с. 5]. Юридичні особи можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності в Данії, Норвегії, Фінляндії, Литві, Румунії, Молдові, Індії та Японії, у країнах мусульманської (Йорданія, Ліван, Сирія) та соціалістичної (Китайська Народна Республіка) правових систем.

До того ж, міжнародне співтовариство рекомендує всім державам підсилювати відповідальність юридичних осіб за цілий ряд протиправних діянь. Зокрема такі рекомендації викладено в Міжнародній конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму від 9 грудня 1999 р., Конвенції Ради Європи про кримінальну відповідальність за корупцію від 27 січня 1999 р., Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р., Конвенції ООН проти корупції від 31 жовтня 2003 р.

Спроби нормативно закріпити на законодавчому рівні кримінальну відповідальність юридичних осіб вже мають місце і в Україні. Зокрема Законом України «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень» від 11 червня 2009 р. № 1507-VI [2; 2009, № 45, ст. 692], що

мав бути введений в дію з 01.01.2011 р., але втратив чинність на підставі Закону від 21.12.2010 р. № 2808-VI [2; 2011, № 25, ст. 188], відповідно до Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції [2; 2007, № 49, ст. 496], Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією (ETS 173) [2; 2007, № 47-48, ст. 498] та Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції» від 11.06.2009 р. 1506-VI [2; 2009, № 45, ст. 691] (втратив чинність на підставі Закону від 21.12.2010 р. № 2808-VI [2; 2011, № 25, ст. 188]) було передбачено кримінальну відповідальність юридичної особи за ознаками злочинів, що передбачені ст. 209, частинами першою або другою статей 235⁴, 235⁵, статтями 364, 365, 368, 369 і 376 КК України.

Цим законом передбачалась можливість застосування до юридичної особи покарання у вигляді штрафу, конфіскації майна, заборони займатися певним видом діяльності або ліквідації.

Отже, чинним законодавством України не передбачено кримінальної відповідальності юридичної особи, але не виключається можливість появи нових подібних нормативних актів, які копіюватимуть правотворчі розробки інших держав без відповідної адаптації до вітчизняної кримінально-правової доктрини. Це може привнести в нашу правову систему норми та принципи, які для неї можуть стати загрозливими та блокуючими. Такий стан некерованої правотворчості може бути викликаний як прагненням міжнародної інтеграції, так і спробами скоріше звітуватись за отримані гранти. За будь-яких підстав це викликає необхідність детальної проробки проблеми та, можливо, нових поглядів на неї.

Заперечення проти кримінальної відповідальності юридичної особи, перш за все, спираються на принцип монізму у визначенні суб'єкта злочину: ним може бути тільки фізична особа. Додержання пов'язаних з ним приписів особистої та винної відповідальності усуває можливість сховатися за колективну або іншу розпорошену відповідальність, або за відповідальність віртуальної особи, якою насправді і є юридична.

Між тим слід зауважити, що однією з тенденцій розвитку сучасного суспільства та окремої особистості в ньому є поступове проникнення у

віртуальну сферу. Віртуальними (латин. *virtus* – потенційний, можливий) розуміють вигадані, уявні (можливо, для деяких певних цілей) об'єкти, категорії, ставлення, дії тощо, які не є присутніми в даний момент в реальному світі, а створені лише грою уяви людської думки, або імітовані (симульовані) за допомогою інших об'єктів [3].

Захоплення матеріальним світом, що з XIX ст. мало прояв у бурхливому розвитку різноманітних пристроїв і технологій, поступово починає обирати протилежний напрямок.

На період життя однієї окремо взятої людини ще ніколи не припадало стільки інформації, винаходів, кардинальних змін оточуючого світу, побуту та свідомості, як зараз. На очах практично одного покоління змінилося ставлення до пересування у просторі на поверхні землі (парова, гідравлічна та електрична тяга) та у повітрі (аероплани, дирижаблі, літаки, гелікоптери тощо). Одні й ті самі люди стали свідками здатності передавати текст і зображення на значну відстань, у повсякдення інших увійшли дротовий та бездротовий зв'язок так, нібито завжди там були. Невдовзі в кожній оселі з'являться такі розумні пристрої, про які ще вчора не наслідувались мріяти відчайдушні фантасти.

Але за всім цим нагромадженням технологій вже помітні паростки іншого процесу. За допомогою як раз цих найсучасніших засобів людство знов повертається до значної презентації свого перебування в нематеріальному просторі.

Такі високонаукові утворення як Інтернет, нанотехнології, віртуальне середовище (комп'ютерні ігри, соціальні мережі Facebook, Вконтакті тощо) і, навіть, реклама (купують не товари, а спосіб життя) поступово переміщують центр уваги багатьох людей у віртуальний простір.

Нове покоління не може собі уявити, як їх батьки жили без стільникового зв'язку та поступово надає перевагу спілкуванню в комп'ютерних мережах, втрачаючи навички безпосередньої взаємодії. Окремі завзяті прихильники віртуальних ігор зневажають деякими фізіологічними потребами свого фізичного тіла (сон, їжа тощо), проживаючи життя з своїми справжніми

емоціями у вигаданому середовищі. Увага поступово зосереджується на розвитку свого віртуального образу, яким він є представленим на просторах мережі Інтернет, як би в матеріальному просторі (гармонія власного тіла, навчання, праця, спорт тощо) все досягнуто або не варте зусиль.

Уникаючи оцінки цього процесу (він, насправді, має й певні позитивні риси), слід зауважити, що не звертати увагу на нього означатиме відгородження від стрімкого, динамічного та, інколи, неочікуваного багатобарвного життя.

Під цим кутом зору питання кримінальної відповідальності юридичної особи може бути розглянуто як феномен переходу досліджуваного виду юридичної відповідальності та пов'язаного з нею покарання у віртуальний простір.

Кримінальну відповідальність такого умовного утворення, яким є юридична особа, до тих пір, поки ми не перестали відходити в off-line від своїх комп'ютерів та телевізійних приймачів, слід розглядати виключно як додатковий аспект досягнення справедливості та відновлення стану захищеності. Вона має відбуватися тільки за умови преюдиції у вигляді кримінальної відповідальності конкретної фізичної особи (посадовця, службової особи, або іншого уповноваженого представника юридичної особи). Тобто, якщо за конкретний злочин буде притягнуто до кримінальної відповідальності конкретну фізичну особу, яка репрезентує юридичну особу, та обвинувальний вирок щодо неї набрав законної сили, тільки тоді можливо порушувати питання про притягнення певної юридичної особи до кримінальної відповідальності. Але не навпаки.

За такого підходу можливо було б, не змінюючи основні принципи, що закріплені в Загальній частині КК України, передбачити в Особливій частині окремий розділ, який би виконував додаткову (факультативну) функцію по відношенню до інших.

Підвести підсумок можливо таким чином. З'являються первісні ознаки того, що захоплення матеріальним світом переходе у свою протилежність й людство поступово прагне сконцентрувати увагу на перебуванні у віртуальному

просторі. Оскільки юридична особа фактично є умовним утворенням, то пропозиція передбачити для неї на законодавчому рівні кримінальну відповідальність за своїм змістом є прагненням перевести цей вид юридичної відповідальності в симульоване середовище. Якщо це матиме місце, то кримінальна відповідальність юридичної особи має виконувати тільки додаткову (факультативну) функцію по відношенню до злочинів, що передбачені в Особливій частині КК України. Кримінальна відповідальність юридичної особи може наставати тільки за умови преюдиції відповідальності фізичної особи та після набрання обвинувальним вироком щодо неї законної сили.

Список літератури:

1. *Бакатин Д. В.* Закон США о коррупционной деятельности за рубежом. Некоторые вопросы применения и толкования / Д. В. Бакатин, Т. К. Ковалева. – М., 2001. – 186 с.
2. Відомості Верховної Ради України.
3. Вікіпедія – вільна енциклопедія. – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/Віртуальність>.
4. *Егорова Н.* Уголовная ответственность юридических лиц за коррупционные преступления / Н. Егорова // Уголовное право. – 2003. – № 2. – С. 15–20.
5. *Крупко Д. І.* Відповідальність за хабарництво за кримінальним правом Німеччини, Швейцарії та України (порівняльно-правове дослідження) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук // Д. І. Крупко. – К., 2005. – 39 с.
6. *Крылова Н. Е.* Основные черты нового уголовного кодекса Франции / Н. Е. Крылова. – М., 1996. – 210 с.

***Радутный А. Э.* Уголовная ответственность юридического лица – шаг к закреплению виртуальности пространства жизни.**

Проблема уголовной ответственности юридического лица рассмотрена с точки зрения смещения акцента внимания общества в целом и отдельных его представителей на виртуальные способы жизнедеятельности (реклама, компьютерные игры, социальные сети общения и т.п.). Ответственность условного образования, которым является юридическое лицо, предложено рассматривать только как дополнительный (факультативный) аспект уголовно-правовой политики. Обязательным условием предложено считать преюдицию в виде уголовной ответственности физического лица (представителя предприятия, организации, учреждения) после вступления в законную силу в отношении него обвинительного приговора.

Ключевые слова: уголовная ответственность, юридическое лицо, виртуальное пространство

***Radutniy A. E.* Criminal liability of the entity as a step to consolidate the virtual space life.**

The problem of criminal responsibility of organization examined in terms of moving the focus of attention of society as a whole and its individual members to virtual ways of life (eg. advertising, computer games, social networking, communication, etc.) Responsibility of the conditional formation, which a legal person is, proposed be considered only as an additional (optional) aspect of penal policy. Mandatory condition proposed as prejudgment in the form of

criminal liability of an individual (representative of enterprise, organization, institution) after the entry into force in respect of his conviction.

Key words: criminal liability, legal entity, a virtual space.

ПРОБЛЕМИ ВИНИКНЕННЯ ДОБРОСОВІСНИХ ПОМИЛОК ПІД ЧАС СПРИЙНЯТТЯ СВІДКАМИ ПОДІЇ ВБИВСТВ

Проаналізовано актуальні проблеми розслідування убивств, зокрема особливості виникнення добросовісних помилок під час формування показань свідків. Досліджено механізм виникнення таких помилок у показаннях допитуваних під час сприйняття події вбивств. Визначено особливості сприйняття предметів, тварин, людей; часу, послідовності подій, руху предметів, їх швидкості, прискорення, напрямку, а також специфічність сприйняття неповнолітніми і дорослими, вплив психологічного стану свідка на момент сприйняття та після цього.

Ключові слова: добросовісні помилки у показаннях, формування показань свідків, розслідування вбивств.

У ст. 27 Конституції України наголошується: «Кожна людина має невід’ємне право на життя. Ніхто на може бути свавільно позбавлений життя. Обов’язок держави – захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров’я інших людей від протиправних посягань». Тому питання розслідування вбивств в теорії криміналістики завжди посідали особливе місце.

Проблемні питання розслідування вбивств розглядаються у працях багатьох науковців [3; 4; 11; 23]. Разом із тим на сьогодні в теорії криміналістики відсутні ґрунтовні наукові дослідження проблем виникнення добросовісних помилок у показаннях свідків під час сприйняття ними такої події злочину, як вбивство.

На сьогодні актуальним постає питання визначення закономірностей виникнення добросовісних помилок у свідків під час сприйняття події вбивств, що в подальшому надасть змогу вчасно виявити та усунути такі помилки.

Процес формування показань являє собою складний механізм, який традиційно поділяють на три стадії (етапи): сприйняття, запам’ятовування і відтворення [13, с. 204; 30, с. 55]. Існують й інші думки щодо стадійності цього процесу. Досить поширеною є точка зору, згідно з якою виділяють чотири

стадії: сприйняття, запам'ятовування, відтворення та передача інформації слідчому [25, с. 67–112; 18, с. 56–72; 15, с. 286]. Проте Г. Г. Доспулов взагалі виокремлює два етапи: допроцесуальний і процесуальний [9, с. 23–50]. На нашу думку, дана класифікація етапів формування показань є спірною. Автор звертає увагу на те, що процес формування показань відбувається не лише до порушення кримінальної справи, а й під час досудового слідства, але така класифікація не відбиває самого процесу формування показань, відповідних стадій (етапів) змін, що відбуваються з інформацією. Отже, найбільш прийнятною ми вважаємо традиційну класифікацію стадій формування показань: сприйняття, запам'ятовування та відтворення інформації. Перша стадія є найбільш інформативною та значущою для подальшого процесу розслідування, в межах якої розглянемо особливості формування добросовісних помилок у свідків під час сприйняття такого злочину, як вбивство.

У психологічній літературі наголошується на тому, що сприйняття складається з відчуттів, але не зводиться до них. У ньому беруть участь також уявлення, тобто образи, що викликані пам'яттю минулого досвіду. У минулому свідки могли бачити багато предметів подібних тому, що сприймається, з різних боків, при неоднаковому освітленні, на різній відстані. Однак усі ці уявлення з'являються у їх пам'яті під час сприйняття конкретного предмета, включаються у процес сприйняття. Також сприйняття складається і з мислення. Під час сприйняття свідок не механічно, подібно фотознімку, відбиває предмет, а ділить його на складові. Даний аналіз існує завжди одночасно з синтезом, оскільки виокремлені частини об'єднуються в цілісний образ. Завдяки процесу мислення під час сприйняття свідок виокремлює та об'єднує в цілісний образ частини предмета, який сприймається, що мають суттєве значення. Процес сприйняття, таким чином, пов'язаний з розумінням сутності та значення предмета, що сприймається, його взаємозв'язків з іншими предметами [22, с. 136-137].

Під час сприйняття вбивств можуть мати місце зорові ілюзії, які виникають при безпосередньому сприйнятті тих предметів, що дійсно існують,

але просторові властивості яких сприймаються неправильно [22, с. 151-152]. Найбільш характерними з них є: а) переоцінка вертикальних ліній, тобто коли з двох ліній однакового розміру вертикальна завжди сприймається більшою в порівнянні з горизонтальною; б) неправильне сприйняття розміру предмета (об'єкта). Ці ілюзії пояснюються загальним законом сприйняття, за яким сприйняття цілого обумовлює сприйняття його частин, а також діє закон контрасту, згідно з яким розмір предмета сприймається більшим або меншим залежно від розміру оточуючих предметів. Наприклад, предмет здаватиметься більшим за свій дійсний розмір на фоні дрібних предметів; в) ілюзії геометричної перспективи або ілюзії контрасту; г) перенесення властивостей цілої фігури на її окремі частини [26, с. 165; 16, с. 119-120]. Такого роду ілюзії пояснюються законом сприйняття, за яким розмір предметів оцінюється не за дійсними розмірами, які відображуються на сітчатці ока, а відповідно до оцінки відстані, на якій ці предмети знаходяться. Наприклад, висока людина поряд з низькою здається ще вищою, ніж вона є насправді; однакові предмети здаються різного розміру, якщо вони сприймаються завідомо віддаленими один від одного, при цьому предмет, розташований ближче, здається меншим, а віддалений – більшим за свій дійсний розмір; д) перекручення форми предметів. Цей вид ілюзії пояснюється законом сприйняття, відповідно до якого різко виражені особливості фону впливають на сприйняття розташованих на ньому предметів [22, с. 151-152]; ілюзії віддаленості. Наприклад, на воді предмети здаються ближчими, ніж їх дійсна віддаленість; добре освітлені предмети, а також предмети білого, червоного, жовтого кольору, в поєднанні з темним фоном, сприймаються ближче, ніж є у дійсності [15, с. 288].

Більшість ілюзій виникає не через недосконалість зору, а внаслідок помилкового судження про побачене, тобто під час осмислення зорового образу [2, с. 38]. Серед закономірностей виникнення зорових ілюзій у літературі виділяють такі, що: 1) з'являються унаслідок особливих умов, за яких відбувається спостереження; 2) виникають через помилкову думку про побачене, а перекручення має місце через неправильне осмислення зорового

образу; 3) деякі ілюзії обумовлені оптичною недосконалістю ока, а також через деякі дефекти (короткозорість, дальтонізм тощо) [5, с. 49-50].

Окремого розгляду потребують особливості виникнення добросовісних помилок під час сприйняття зовнішності злочинця, його фізичних, вікових, національних особливостей. Вік свідка впливає на сприйняття та оцінку ознак зовнішності іншої особи. Наприклад, неповнолітні будь-яку дорослу людину вважають високою; осіб, що значно їх старше (на 20-25 років), називають старими. І навпаки, особи похилого віку зменшують вік осіб, що молодша за них. У показаннях осіб похилого віку особи 30-40 років іменуються «молоді люди». При сприйнятті групи осіб приблизно одного віку окремі члени групи як би прирівнюються до середнього віку групи. Однак дія ілюзії прирівнювання має свої межі, після яких починає діяти ілюзія контрасту. Особа середніх років у групі осіб похилого віку буде сприйматися молодше власного віку. Оцінка та опис ознак іншої людини обумовлені й іншими індивідуальними особливостями свідків. Наприклад, особи невисокого зросту схильні перебільшувати зріст інших осіб і навпаки [8, с. 102-103]. Значна кількість помилок стосується опису фасонів та конструкцій одягу, його кольору та фактури матеріалу [Там же, с. 107].

Крім зорових ілюзій, на цій стадії, менш дослідженими є слухові ілюзії. Тим часом значення слухових ілюзій та інших перекручених уявлень набагато вище. Пояснюється це тим, що зір рідше підводить нас, ніж інші органи чуття, оскільки краще контролюється розумом і практичною діяльністю [6, с. 35-36]. Механізм формування добросовісних помилок під час слухового сприйняття залежить від закономірностей сприйняття звуків. Так, психологічними параметрами слуху є висота, гучність і частота, які взаємопов'язані та взаємозалежні під час слухового сприйняття. Отже, чим тихіший звук, тим складніше встановити відмінність його від інших звуків, що наближені до нього за частотою [28, с. 546]. Під час встановлення віддаленості джерела звуку важливою ознакою є інтенсивність, або гучність, звукової хвилі. Чим гучніше звук, тим ближчим здається його джерело. Якщо одночасно чути два звуки, то

більш гучніший сприймається менш віддаленим. Якщо гучність звуку поступово змінюється, то змінюється й сприйняття його віддаленості [28, с. 546].

Основними чинниками, які можуть спричинити виникнення добросовісних помилок під час слухового сприйняття, є: 1) слух свідка (в межах норми чи послаблений); 2) характер та сила звуку (розмова, постріл, крик, шепіт тощо); 3) відстань, на якій звук сприймався; 4) об'єктивні умови, що впливали на чутність (сила та напрямок вітру, дощ, туман, рельєф місцевості тощо); 5) психофізіологічний стан свідка у момент сприйняття (алкогольне сп'яніння, хвилювання, глибока зосередженість тощо) [8, с. 66].

Достовірність сприйняття події злочину залежить від здатності органів чуття свідка змінювати свої характеристики, пристосовуючись до умов, що постійно міняються. Дана здібність називається адаптацією відчуттів. Наприклад, під час переходу зі світлого приміщення в темне і навпаки чутливість ока до різних подразників змінюється у десятки разів. Повна зорова адаптація може вимагати до 40 хвилин, при цьому іноді зникає та знову з'являється відчуття кольору: під час адаптації у темряві кольоровий зір зникає, все сприймається у чорно-білій гамі; під час адаптації до світла особа спочатку починає сприймати яскраво-блакитні кольори, а потім помаранчево-червоні. При цьому дещо змінюється чуттєвість. Перебування в абсолютній темряві підвищує чутливість до світла за 40 хвилин у 20 тис. разів [19, с. 142].

Добросовісні помилки під час сприйняття свідками вбивств особи злочинця можуть стосуватися їх фізіологічних знак, ходи, голосу та мови, міміки та жестів, а також ці помилки можливі під час сприйняття зображень осіб [7, с. 25–36]. Добросовісні помилки під час сприйняття форми предметів можуть мати дві спрямованості: щодо абсолютних розмірів (висоти, ширини, довжини) чи їх пропорцій [Там же, с. 40]. Сприйняття осіб та предметів відбувається по-різному. Прості, добре знайомі об'єкти сприймаються відразу. В інших, більш складних випадках процес сприйняття предметів має детальний, осмислений характер (сукцесивне впізнання), коли свідок запам'ятовує

характерні ознаки предметів, людей, наприклад, окремі разючі прикмети, дефекти обличчя тощо [20, с. 105].

Певні закономірності можна відстежити й під час сприйняття свідками часу вбивств. Наприклад, у психології відомі три основні способи сприйняття часу: хронометричний, хроногностичний та хронологічний [8, с. 62]. При хронометричному способі сприйняття часу виникає менше добросовісних помилок, оскільки він полягає у сприйнятті часу за допомогою спеціальних засобів (годинника). При хроногностичному способі тривалість часу визначається на підставі власного життєвого та професійного досвіду, а при хронологічному час події свідок встановлює, порівнюючи, зіставляючи його з іншими, відомими йому подіями (коли вони відбувалися, він добре знає).

Отже, сприйняття часу психологи поділяють на: а) сприйняття часової тривалості; б) сприйняття часової послідовності. Механізм сприйняття часу залежить від таких законів: 1) заповненого часового відрізка: чим більш заповненим є відрізок часу, тим більш тривалішим він сприймається; 2) емоційно детермінованої оцінки часу: час, заповнений подіями з позитивними емоціями, скорочується, а насичений негативними переживаннями – збільшується [21, с. 250-251].

На сприйняття послідовності подій впливають такі чинники: перцептивна установка суб'єкта, яка полягає у готовності його до сприйняття подій; об'єктивна впорядкованість подій, що полягає у природній організації стимулів; упорядкованість подій самим суб'єктом з використанням певної послідовності подій, які мають значущі для суб'єкта ознаки [20, с. 107].

Також на сприйняття часу впливають деякі медикаменти, які позначаються передусім на ритміці нашого організму. Хінін та алкоголь «змушують» час протікати повільніше, кофеїн, навпаки, прискорює його. Марихуана та гашиш мають непостійний вплив на сприйняття часу, тобто можуть викликати як прискорення, так і уповільнення суб'єктивного часу. Будь-який вплив, що прискорює процеси в організмі, прискорює і плинність часу, а фізіологічні депресанти уповільнюють його. Короткою за часом здається

промова осмисленого речення, ніж набір без змістовних складів, які промовляються такий же час. Часовий інтервал, заповнений інтенсивною діяльністю, здається більш тривалим, систематично переоцінюються (у тривалості) часові інтервали, не заповнені значущими для особи подіями. Існують значні розбіжності в індивідуальних здатностях осіб оцінювати час. Експерименти довели, що один і той же час може пройти для десятирічної дитини у п'ять разів швидше, ніж для 60-річної людини. У одного й того ж піддослідного сприйняття часу істотно змінюється залежно від душевного та фізичного стану. Тривалість меншого за 5 хвилин часу при пригадуванні здається довшою, а більш тривалий проміжок пригадується як зменшений [19, с. 145]. Інтервал сприймається більш коротким, якщо перший постріл був більш гучним. І навпаки, він сприймається більш тривалим, якщо другий постріл був потужніше першого [20, с. 105].

Певними закономірностями характеризується також процес сприйняття простору. Наприклад, активну роль під час такого сприйняття у поєднанні зі зоровими аналізаторами відіграють слухові, тактильні, кінестетичні аналізатори. Суттєве значення для сприйняття простору мають: положення суб'єкта щодо об'єкта, який сприймає, умови сприйняття, вплив сторонніх подразників. Наприклад, розташування свідка у площі осі транспорту, що рухається порівняно з положенням свідка перпендикулярно напрямку його руху, за рівних інших умов призведе до більшого перекручення просторового сприйняття об'єктів, що рухаються [20, с. 107].

Рух сприймається на підставі або безпосередньо, або шляхом опосередкованого умовиводу, коли швидкість руху при певних перцептивних здібностях людини сприйматися не може, а щодо її параметрів робиться висновок за результатами руху об'єкта. У даному випадку фіксується не сама швидкість, а результат руху і за ним дається оцінка швидкості. У подібних випадках свідки, які добросовісно помиляються, роблять висновки щодо швидкості автомашини за результатами аварії, динамічною обстановкою, у якій вона відбулася. Трупи, кров, деформований транспорт, виск гальм, потужні

удари можуть значно перекрутити сприйняття швидкості, повністю підпорядкувати її оцінку помилковим умовиводам [20, с. 109].

Різні моменти сприйняття можуть зливатися в один уявний образ, який помилково вважатиметься сприйняттям одного предмета чи явища. В уявний образ, таким чином, може бути включено те, що у дійсності не пов'язано взагалі або пов'язано інакше. Так утворюються фантастичні уявлення, фантастичні образи [12, с. 26]. Цікавою є ілюстрація такого змісту. У відділок міліції надійшла заява від *К.* про те, що невідомий чоловік кожен вечір приходив до озера з хлопчиками та, купаючись з ними, їх потопив. На підтвердження повідомленого заявник описував місце, де начебто був вчинений злочин, та додавав, що трупи дітей можна бачити у воді. Слідчий, прибувши на місце, що було вказано заявником, у присутності *К.* та понятих приступив до огляду. Були виявлені дві коряги, за формою схожі на тіло дитини. У подальшому з'ясувалося, що *К.*, спостерігаючи похід невідомого чоловіка та купання його з хлопчиками, із цікавості пішов до місця купання і тут, у воді, біля берега побачив ці коряги. Спостерігаючи лише момент приходу до озера чоловіка та хлопчиків, *К.* дійшов висновку, що є свідком злочину. Особлива форма коряг і підозри, що виникли, перетворили вимисел у закінчену форму сприйняття [Там же].

Нерідко у справах про вбивства виникає необхідність у допиті неповнолітніх свідків вбивства. Тому окремого розгляду потребує механізм формування показань і особливості виникнення помилок на стадії сприйняття у неповнолітніх. З одного боку, неповнолітнім властиві такі якості, як підвищена орієнтовно-дослідницька діяльність, спрямованість уваги на екстраординарні події, безпосередність, щирість, правдивість порівняно з дорослими [24, с. 78]. З іншого – вони мають менший об'єм сприйняття та довготривалої пам'яті. Проте вони менш точно відображають просторові якості об'єктів: їх розмір, віддаленість, конфігурацію, кольорові відтінки; частіше за дорослих помиляються у визначенні часових періодів, плутають послідовність подій [10, с. 569].

Неповнолітні свідки фізіологічні ознаки зовнішності (елементи обличчя, волосся та зачіски) запам'ятовують правильно та швидко, то функціональні (міміку, жести, ходу, голос чи мову) – майже не сприймають. Для дітей до 14-15 років велике значення має одяг, взуття та інші предмети, у старшому віці ці ознаки перестають бути істотними, а отже, сприймаються та запам'ятовуються фрагментарно [1, с. 66-67]. Серед кольорів вони краще розрізняють червоний, жовтий, зелений та синій, гірше – помаранчевий та блакитний, найбільшу складність під час сприйняття викликає фіолетовий [24, с. 88; 14, с. 12]. Складно дитиною сприймається простір. Лише у дев'ять – десять років діти починають оцінювати простір у належних одиницях виміру, хоча таке сприйняття містить велику кількість помилок, характеризується нестійкістю та суттєвим зменшенням розміру предметів і відстаней до них [29, с. 12-13].

Часто неповнолітні помиляються щодо віку особи, яку спостерігають, вони змішують поняття «молодий» та «старий». Зокрема, для дитини 35 – 40 річна людина зазвичай є «старою» чи, принаймні, «похилого віку» [24, с. 89; 14, с. 14-15]. Такі особливості сприйняття зазначеної категорії свідків, вимагають від слідчого їх критичної оцінки і досконалого вивчення, перевірки за допомогою інших доказів по справі.

Велика кількість добросовісних помилок, які можуть мати місце на першій стадії формування показань у різній категорії свідків (неповнолітніх чи дорослих), може стати причиною помилкового висновку щодо недостовірності показань взагалі, а як наслідок – недовірливого ставлення до їх змісту. Саме цим висновкам перешкоджає така властивість сприйняття, як константність – відносна стійкість розміру, форми та кольору предметів під час змін умов їх сприйняття [17, с. 212-213]. Отже, якщо предмет, який сприймається на певній відстані, віддалити, то відображення його на сітчатці зменшиться як у довжину, так і у ширину, а це означає, що й зменшиться його площа, але в той же час образ сприйняття збереже розмір, властивий даному предмету [21, с. 233]. Завдяки константності оточуючі предмети сприймаються як відносно постійні за формою, кольором, розміром тощо. До того ж постійність названих

характерних рис зберігається, незалежно від ракурсу або нахилу, освітленості або віддаленості [27, с. 330].

Зазначені особливості зорового та слухового сприйняття, при сприйнятті предметів та людей; часу, послідовності подій або руху предметів, їх швидкості, прискорення чи напрямку, особливості сприйняття неповнолітніх та дорослих, вплив на сприйняття психологічних станів свідка у момент сприйняття вбивства і після нього дають змогу слідчому вчасно виявити добросовісні помилки у показаннях допитуваного і застосувати тактичні комбінації, спрямовані на актуалізацію забутого або на нейтралізацію перекручень у показаннях допитуваного.

Список літератури:

1. *Алексеев А. М.* Психологические особенности показаний очевидцев / А. М. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1972. – 104 с.
2. *Артамонов И. И.* Советская криминалистика / И. И. Артамонов, Н. И. Порубов. – Мн. : Вышэйш. шк., 1977. – 208 с.
3. *Борисенко І. В.* Методика розслідування вбивств з розчленуванням трупа : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / І. В. Борисенко. – Х., 1999. – 19 с.
4. *Буллуков О. Ю.* Методика розслідування вбивств при відсутності трупа : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О. Ю. Буллуков. – Х., 1999. – 19 с.
5. *Васильев В. Л.* Юридическая психология / В. Л. Васильев. – М. : Юрид. лит., 1991. – 464 с.
6. *Гаврилова Н. И.* Ошибки в свидетельских показаниях (происхождение, выявление, устранение) / Н. И. Гаврилова. – М. : ВНИИПП, 1983. – 136 с.
7. *Гапанович Н. Н.* Опознание в судопроизводстве (процессуальные и психологические проблемы) / Н. Н. Гапанович. – Мн. : БГУ, 1975. – 176 с.
8. *Глазырин Ф. В.* Психология следственных действий / Ф. В. Глазырин. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1983. – 136 с.
9. *Доспулов Г. Г.* Психология допроса на предварительном следствии / Г. Г. Доспулов. – М. : Юрид. лит., 1976. – 112 с.
10. *Еникеев М. И.* Общая, социальная и юридическая психология / М. И. Еникеев. – СПб. : Питер, 2003. – 752 с.
11. *Коновалова В. О.* Вбивство: мистецтво розслідування / В. О. Коновалова. – К. : Факт, 2001. – 311 с.
12. *Коновалова В. Е.* Допрос: тактика и психология / В. Е. Коновалова. – Х. : СПД ФЛ Вапнярчук Н. Н., 2006. – 176 с.
13. *Коновалова В. О.* Юридична психологія / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – К. : Ін Юре, 2004. – 424 с.
14. *Коченов М. М., Осипова Н. Р.* Психология допроса малолетних свидетелей / М. М. Коченов, Н. Р. Осипова. – М. : ВНИИПП, 1984. – 32 с.
15. *Криминалистика* / под ред. А. Н. Васильева. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – 496 с.
16. *Лебедев И. Б.* Основы психологии для сотрудников правоохранительных органов / И. Б. Лебедев, В. Ф. Родин, В. Л. Цветков. – М. : Щит-М, 2005. – 442 с.
17. *Максименко С. Д.* Общая психология / С. Д. Максименко. – М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 2004. – 528 с.

18. *Порубов Н. И.* Научные основы допроса на предварительном следствии / Н. И. Порубов. – Мн. : Вышейш. шк., 1978. – 176 с.
19. *Радугин А. А.* Психология / А. А. Радугин. – М. : Центр, 2001. – 400 с.
20. *Романов В. В.* Юридическая психология / В. В. Романов. – М. : Юристъ, 2002. – 488 с.
21. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2005. – 713 с.
22. *Рудик П. А.* Психология / П. А. Рудик. – М. : УЧПЕДГИЗ. – 1955. – 226 с.
23. *Синчук В. Л.* Розслідування вбивств: шляхи вдосконалення / В. Л. Синчук. – Х. : Харків юридичний, 2005. – 288 с.
24. *Скичко О. Ю.* Тактико-психологические основы допроса несовершеннолетних свидетелей и потерпевших на предварительном следствии / О. Ю. Скичко. – М. : Юрлиинформ, 2006. – 184 с.
25. *Смыслов В. И.* Свидетель в советском уголовном процессе / В. И. Смыслов. – М. : Высш. шк., 1973. – 160 с.
26. *Соколов А. Н.* Восприятие // Психология / А. Н. Соколов ; под ред. А. А. Смирнова, А. Н. Леонтьева, С. Л. Рубинштейна [и др.]. – М. : УЧПЕДГИЗ, 1956 – С. 165–367.
27. *Филатов Ф. Р.* Основы психологии / Ф. Р. Филатов. – М. : Дашков и К ; Ростов н/Д : Наука-Пресс, 2007. – 656 с.
28. *Шиффман Х. Р.* Ощущение и восприятие / Х. Р. Шиффман. – СПб. : Питер, 2003. – 928 с.
29. *Яковлева Н. М.* Развитие пространственных представлений в процессе усвоения мер длины у учащихся 1-2 классов : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. «Педагогические науки» / Н. М. Яковлева. – Л., 1955. – 19 с.
30. *Якуб М. Л.* Показания свидетелей и потерпевших (оценка показаний свидетелей и потерпевших на предварительном следствии и в суде I-й инстанции) / М. Л. Якуб. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1968. – 128 с.

Колесник И. А. Проблемы возникновения добросовестных ошибок в процессе восприятия свидетелями события убийств.

Проанализированы актуальные проблемы расследования убийств, в частности особенности возникновения добросовестных ошибок при формировании показаний свидетелей. Исследован механизм возникновения таких ошибок в показаниях допрашиваемых во время восприятия события убийства. Определены особенности восприятия предметов, животных, людей; времени, последовательности событий, движения предметов, их скорости, ускорения, направления, а также специфичность восприятия несовершеннолетними и взрослыми, влияние психологического состояния свидетеля на момент восприятия и после него.

Ключевые слова: добросовестные ошибки в показаниях, формирование показаний свидетелей, расследование убийств.

Kolesnik I. A. The problems good faith errors occurring in the process of murders perception by witnesses.

The problems of murders investigation and the peculiarities of good faith errors occurring in forming of witness testimonies have been analyzed in the article. The source of such errors appearance in the testimonies of questioned people who witnessed murders has been studied. The peculiarities of perception of objects, animals, people, time, sequence of events, objects movements, their speed, acceleration, direction have been researched.

Key words: good faith errors in testimonies, forming of witness testimonies, investigation of murders.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОПОРУШЕНЬ, УЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ, З ПОЗИЦІЇ СУДОВОЇ ФАРМАЦІЇ

Наведено результати судово-фармацевтичного дослідження правопорушень, скоєних неповнолітніми. Визначено вік, з якого вони починають скоювати злочини, а також види і ступінь їх тяжкості. Запропоновано дворівневу систему заходів попередження адитивної залежності й злочинності серед неповнолітніх.

Ключові слова: судова фармація, правопорушення, неповнолітні, адитивна залежність.

Зловживання психоактивними речовинами (ПАР) на сьогоднішній день є однією з найактуальніших проблем суспільства, оскільки стосується здоров'я найбільш працездатної частини населення України. На цьому наголошувалося на нараді керівників правоохоронних органів та інших державних органів з питань протидії злочинності й посилення боротьби з наркоманією, що відбулася під головуванням Президента України В. Ф. Януковича 1 липня 2010 р. У країні має місце стійка тенденція до зростання кількості осіб, що вживають наркотичні засоби не за призначенням лікаря. У цілому в державі на медичному обліку перебуває близько 170 тис. осіб, що мають адиктивні та інші психоневрологічні розлади здоров'я внаслідок зловживання ПАР, серед них близько 50 тис. – це неповнолітні, які мешкають у всіх регіонах України. Водночас, як засвідчує вивчення відповідних інтернет-форумів, центр розповсюдження ПАР перемістився на територію розважальних молодіжних нічних клубів. Заступник Глави Адміністрації Президента України Г. Васильєв наголошував, що перед правоохоронними органами постає завдання переорієнтуватися щодо проведення оперативно-розшукових заходів з виявлення і припинення правопорушень саме в цьому середовищі [Див: 6; 9; 10; 13].

Попередні судово-фармацевтичні дослідження свідчать, що зловживання ПАР серед неповнолітніх призводить не лише до формування адиктивної залежності, а й до розвитку психоневрологічних розладів здоров'я, що в подальшому спричиняє становлення залежної особи на злочинний шлях: близько 5 – 7 % усіх правопорушень учиняються неповнолітніми особами, нерідко у стані алкогольного, токсикологічного, наркотичного сп'яніння або з метою отримання коштів для придбання ПАР різних класифікаційно-правових груп [17]. Слід зазначити, що діти, які перенесли у ранньому дитинстві такі захворювання, як ГРВІ, грип, струс головного мозку, забиття, захворювання легенів, застосовуючи лікарські засоби (ЛЗ), не завжди виконують вказівки, що наводяться в інструкціях. Вони нерідко завищують максимальні разові дози, що приводить до розвитку лікарської залежності. Викликає занепокоєння той факт, що з віком неповнолітнього, який зловживає ПАР або має психоневрологічні розлади здоров'я, збільшується ступінь тяжкості учиненого ним правопорушення. Крім того, спостерігається вчинення правопорушень групами неповнолітніх [16].

Співробітниками кафедри фармацевтичного права Інституту підвищення кваліфікації спеціалістів фармації проведено судово-фармацевтичне дослідження методом анкетування щодо: а) встановлення віку неповнолітніх, з якого вони починають учиняти злочини; б) виявлення видів злочинів та ступеня їх тяжкості; в) визначення динаміки скоєння злочинів, що учиняються неповнолітніми. Анкетування проводилось серед представників правоохоронних органів м. Харкова та Харківської області. Усього в судово-фармацевтичному дослідженні взяли участь 189 респондентів, серед яких були старші слідчі (29,00 %), слідчі (48,00) та помічники слідчих (23,00 %).

Для встановлення віку неповнолітніх, що учиняють правопорушення різного ступеня тяжкості, було обрано вікову періодизацію неповнолітніх за Гундобіним: особи до 7 років (дошкільний вік), 7–11 років (молодший шкільний вік), 12–16 і 16–18 років (старший шкільний вік). Результати анкетування наведено на рис. 1.

Вік вчинення правопорушень серед неповнолітніх

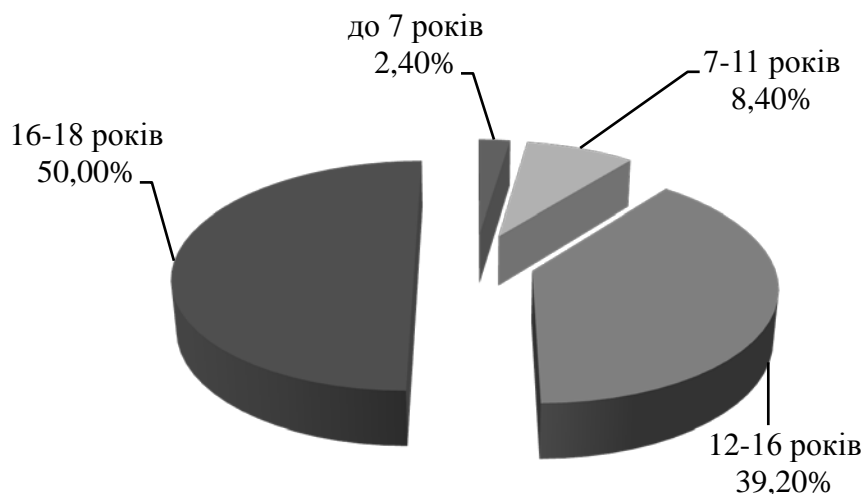

Рис. 1. Характеристика віку вчинення неповнолітніми правопорушень

Як видно з рис. 1, найчастіше неповнолітні учиняють правопорушення у віці 16–18 років (відзначило 50,00 % респондентів), а також у віці 12–16 років (39,20 %). Проте майже 3,00 % респондентів зазначили, що неповнолітні учиняють правопорушення у віці до 7 років. Слід зауважити, що з віком кількість правопорушень, учинених неповнолітніми, збільшується, а їх частота складає близько 30–40 %.

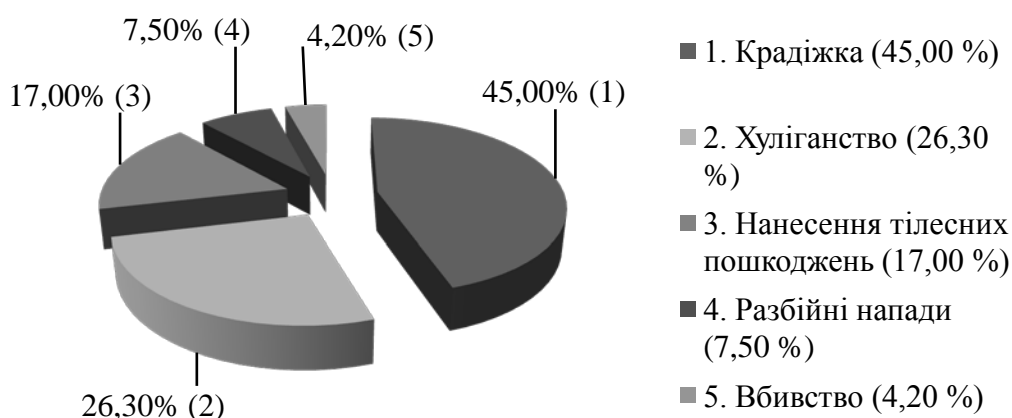

Рис. 2. Характеристика видів правопорушень, учинених неповнолітніми

У ході судово-фармацевтичного дослідження було встановлено види правопорушень, що учиняються неповнолітніми: крадіжки, хуліганство, нанесення тілесних ушкоджень, розбійні напади, вбивство (рис. 2).

За результатами дослідження неповнолітні найчастіше учиняють такі правопорушення, як крадіжки (45,00 % респондентів) та хуліганство (26,30 % респондентів). Найменше неповнолітні учиняють вбивства (4,20 %).

Встановлено, що найчастіше з метою отримання ПАР неповнолітні учиняють близько 10 правопорушень на місяць різного ступеня тяжкості (рис. 3). Проте понад 10,00 % респондентів відмітили, що неповнолітніми учиняються більше 20 правопорушень на місяць. Такий розбіг поглядів пояснюється тим, що респонденти вказують дані не тільки по м. Харкову, а й по різних районах Харківської області.

Рис. 3. Середньомісячна кількість правопорушень, учинених неповнолітніми з метою отримання психоактивних речовин

Таким чином, з метою попередження вчинення правопорушень серед неповнолітніх, які є споживачами ПАР різних класифікаційно-правових груп або мають інші психоневрологічні захворювання, необхідно: а) проводити роз'яснювальні заходи щодо попередження про відповідальність за учинення

неповнолітніми правопорушень; б) залучати співробітників правоохоронних органів та спеціалістів фармації до участі у проведенні виховних годин в рамках навчальної програми загальноосвітніх закладів; в) доносити інформацію до неповнолітніх щодо шкідливого впливу ПАР та наслідки їх зловживання; г) створити службу пробації та медіації на базі закладів МВС; д) проводити соціальну, виховну та реабілітаційну роботу серед неповнолітніх, які входять до групи ризику, щодо зловживання ПАР та учинення правопорушень.

Даній проблемі буде присвячено VIII Міжнародну науково-практичну конференцію «Фармацевтичне право як складова частина національної безпеки: від поліцейської хімії до фармацевтичного законодавства, соціальної, доказової і судової фармації». Вона стане майданчиком для обміну даними та вироблення заходів щодо посилення державної програми попередження протидії незаконному розповсюдженню ПАР різних класифікаційно-правових груп.

На нашу думку, система заходів з попередження розвитку адиктивних розладів здоров'я внаслідок вживання ПАР різних класифікаційно-правових груп і правопорушень серед неповнолітніх повинна складатися з декількох рівнів (рис. 4). До цих заходів необхідно залучати всіх осіб, що впливають на формування адиктивної залежності від ПАР, а саме: вчителів, спеціалістів фармації та медицини, співробітників правоохоронних органів.

Розроблені заходи попередження розвитку адиктивної залежності від ПАР та правопорушень серед неповнолітніх являють собою дворівневу систему. Перший рівень включає в себе перелік заходів соціального попередження, розвитку адиктивної залежності від ПАР серед неповнолітніх, до проведення яких необхідно залучати батьків, вчителів, спеціалістів фармації та медицини.

Другий рівень системи заходів має на меті судово-фармацевтичне попередження наркозлочинності серед неповнолітніх, до проведення яких залучаються співробітники правоохоронних органів. Його можна умовно поділити на декілька частин: судово-фармацевтичне випередження; судово-фармацевтичне обмеження; судово-фармацевтичне усунення; судово-

фармацевтичний захист. У результаті поділу другий рівень системи заходів попередження матиме такий вигляд (рис. 5).

Рис. 4. Дворівнева система заходів попередження розвитку адиктивної залежності та правопорушень серед неповнолітніх

Рис. 5. Складові другого рівня системи заходів попередження розвитку адиктивної залежності та наркозлочинності серед неповнолітніх

Таким чином, у ході судово-фармацевтичного дослідження встановлено таке: 1) виявлено факти, що неповнолітні починають учиняти правопорушення у віці до 7 років. Проблемою є те, що вони зловживають ПАР і мають психоневрологічні розлади здоров'я; 2) неповнолітніми учиняються такі правопорушення, як крадіжки, хуліганство, нанесення тілесних ушкоджень, розбійні напади, вбивство; 3) найчастіше неповнолітніми учиняються крадіжки та хуліганство; 4) з віком неповнолітнього частота учинених правопорушень зростає. Проте серед правопорушень, учинених неповнолітніми, зустрічаються і

такі: вбивство, розбійні напади, нанесення тілесних ушкоджень. Відмічено, що серед усіх зареєстрованих правопорушень близько 30–40 % учинено неповнолітніми; 5) частота учинення правопорушень неповнолітніми в середньому за місяць дорівнює 10 (58,40 %).

Список літератури:

1. Бондаренко В. Д. Єдність суспільства – запорука для формування державного суверенітету в Україні / В. Д. Бондаренко // Укр. вісн. психоневрології. – 2010. – Т. 18. – Вип. 2 (додаток). – С. 18-19.

2. *Галацан О. В.* Міжнародна стратегія в галузі охорони здоров'я – «двадцять одне завдання на XXI століття» / О. В. Галацан // Укр. вісн. психоневрології. – 2010. – Т. 18. – Вип. 2 (додаток). – С. 27.

3. *Гудзенко О. П.* Міністерство охорони здоров'я України сприяє подальшому розвитку медичного та фармацевтичного права / О. П. Гудзенко // Укр. вісн. психоневрології. – 2010. – Т. 18. – Вип. 2 (додаток). – С. 21-22.

4. Кримінальний Кодекс України // Фармацевтичне право і доказова фармація в системі правовідносин держава – закон – виробник – оптовик – менеджер – лікар – пацієнт – провізор – ліки – контролюючі та правоохоронні органи : матеріали IV наук.-практ. конф. (16 листоп. 2007 р., м. Харків) / за ред. В. О. Шаповалової, В. П. Черних, В. В. Шаповалова, В. М. Ковалонко, В. В. Шаповалова (мол.) // Ліки України. – 2007. – № 112. – С. 214–275.

5. *Курьжева О. А.* Судебная фармація: злоупотребление несовершеннолетними лекарствами с психоактивными свойствами / О. А. Курьжева // Фармацевтичне право, судова фармація та доказова фармація в удосконаленні системи національної безпеки у медико-фармацевтичному кластері Єврорегіону «Слобожанщина»: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (19-20 листоп. 2010 р., м. Харків) / за ред. В. В. Шаповалова, В. В. Шаповалова (мол.), В. О. Шаповалової // Укр. вісн. психоневрології. – 2009. – Т. 17. – Вип. 2 (додаток). – С. 51–52.

6. Лекарственные средства в неврологии, психиатрии и наркологии / под ред. В. А. Шаповаловой, П. В. Волошина, А. В. Стефанова и др. – Х. : Факт, 2003. – 784 с.

7. *Лісконог Г. М.* Поява нових наркотичних засобів у нелегальному обігу потребує посилення оперативної майстерності служби БНОН і підвищення рівня підготовки провізорів-криміналістів / Г. М. Лісконог // Укр. вісн. психоневрології. – 2010. – Т. 18. – Вип. 2 (додаток). – С. 23.

8. *Манжос І. О.* Предмет злочинного посягання в системі криміналістичної характеристики крадіжок, учинених неповнолітніми / І. О. Манжос // Проблеми законності : акад. зб. наук. пр. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2010. – Вип. 109. – С. 259–265.

9. *Мачулін В. Ф.* Поширення міжнародного співробітництва ВАКу України у галузі атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації / В. Ф. Мачулін // Укр. вісн. психоневрології. – 2010. – Т. 18. – Вип. 2 (додаток). – С. 18.

10. Прес-служба Президента України Віктора Януковича. Геннадій Васильєв: Питання щодо посилення боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів перебуває на особистому контролі Президента України // Офіц. сайт Президента України [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>

11. Судова фармація, доказова фармація та фармацевтичне законодавство як складові фармацевтичного права у програмі реалізації державної політики у сфері боротьби із злочинністю та порушеннями правил обігу психоактивних речовин на 2001–2017 рр. : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (19-20 листопада 2010 р., м. Харків) / за ред. В. В. Шаповалова, В. В. Шаповалова (мол.), В. О. Шаповалової // Укр. вісн. психоневрології. – 2010. – Т. 18. – Вип. 2 (додаток). – С. 10–15.

12. Тацій В. Я. Імплементация запропонованих євро комісією принципів нової архітектури у міжрегіональному співробітництві як необхідна умова зниження рівня наркотизації населення в Україні / В. Я. Тацій // Укр. вісн. психоневрології. – 2010. – Т. 18. – Вип. 2 (додаток). – С. 20-21.

13. Тюрин Г. Є. Щодо підвищення ефективності роботи правоохоронних органів, спрямованої на боротьбу і профілактику злочинності / Г. Є. Тюрин // Укр. вісн. психоневрології. – 2010. – Т. 18. – вип. 2 (додаток). – С. 21.

14. Фариннік В. І. Зростання реєстрації злочинів - це індикатор довіри населення до міліції України / В. І. Фариннік // Укр. вісн. психоневрології. – 2010. – Т. 18. – Вип. 2 (додаток). – С. 19-20.

15. Фармацевтическое право в безопасному самолікуванні: лікарські засоби, які відпускаються без рецепта лікаря / под ред. В. В. Шаповалова. – Х.: Скорпіон, 2010. – 1200 с.

16. Фармацевтичне право в наркології / за ред. В. А. Шаповалової, І. К. Сосіна, В. В. Шаповалова. – Х. : Факт, 2004. – 800 с.

17. Фармацевтичне право у гінекології / за ред. В. О. Шаповалової, В. В. Шаповалова, О. Є. Вирви. – Х. : Факт, 2004. – С. 7–15.

18. Шаповалов В. В. Судово-фармацевтичне дослідження наркозлочинності серед неповнолітніх під час проведення досудового слідства / В. В. Шаповалов, В. О. Шаповалова, О. О. Курижева // Юрид. журн. – 2010. – № 5. – С. 51–53.

19. Шаповалов В. В. Судово-фармацевтичний аналіз щодо попередження розповсюдження адиктивної залежності серед неповнолітніх як складової населення України / В. В. Шаповалов, В. О. Шаповалова, О. О. Курижева // Укр. журн. клін. та лаб. медицини. – 2010. – № 2. – С. 160–163.

20. Шепітько В. Ю. Органи досудового слідства: проблеми криміналістичного забезпечення їх діяльності в сучасних умовах / В. Ю. Шепітько // Укр. вісн. психоневрології. – 2010. – Т. 18. – Вип. 2 (додаток). – С. 22-23.

Шаповалов В. В., Шаповалова В. А., Курьжева О. А. Характеристика правонарушений, совершенных несовершеннолетними, с позиции судебной фармации.

Приведены результаты судебно-фармацевтического исследования правонарушений, совершаемых несовершеннолетними. Определены возраст, с которого они начинают совершать преступления, виды и степень их тяжести. Предложена двухуровневая система мер предупреждения адиктивной зависимости и преступности среди несовершеннолетних.

Ключевые слова: судебная фармация, правонарушения, несовершеннолетние, адиктивная зависимость.

Shapovalov V. V., Shapovalova V. A., Kuryzheva O. A. Description of offences from the point of forensic pharmacy committed by juveniles.

The results of the forensic investigation of pharmaceutical offenses committed by juveniles. Studied the age at which juveniles commit crimes, the types and severity. Developed a two-tier system of preventive measures adiktivnoy dependence and juvenile delinquency.

Key words: forensic pharmacy, an offense, juveniles, addiction dependence.

ПОНЯТТЯ ПРИНЦИПУ ПУБЛІЧНОСТІ ТА ЙОГО НОРМАТИВНИЙ ЗМІСТ

Розглянуто основні підходи до розуміння принципу публічності. Проаналізовано нормативний зміст принципу публічності в умовах змагальної форми кримінального процесу. Надано авторське визначення принципу публічності.

Ключові слова: публічність, кримінальне судочинство, принцип кримінального процесу.

Питання, пов'язані з поняттям принципів кримінального процесу, їх нормативним змістом і системою, є традиційно дискусійними в науці кримінального процесу. Відповіді на них мають не лише суто теоретичне, але й важливе практичне значення, що зумовлює їх актуальність з огляду на прийняття нового Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК).

Проблема поняття принципу публічності або окремі питання, пов'язані з його змістом, досліджувалися в роботах таких вчених, як С. А. Альперт, Ф. Н. Багаутдінов, А. С. Барабаш, І. М. Гальперін, Ю. М. Грошевой, С. Л. Дерев'янкін, Т. М. Добровольська, В. С. Зеленецький, Л. М. Лобойко, В. Т. Маляренко, М. М. Михеєнко, І. Л. Петрухін, А. Л. Ривлін, С. М. Стахівський, М. С. Строгович, І. В. Тиричев, Д. В. Філін, А. В. Федулов, Г. П. Хімічева, А. Л. Ципкін, М. О. Чельцов, М. Є. Шумило, А. М. Юсубов та ін.

У науці кримінального процесу існує декілька основних підходів до визначення принципу публічності: визнання публічності принципом кримінального процесу [25, с. 49]; розуміння публічності не як принципу, а категорії, яка значно більше й вагоміше, ніж принцип [6, с. 8]. На думку А. С. Барабаша, публічність – саме та засада, яка повинна бути притаманна кримінальному процесу. Ось чому органи державної влади мають з'ясувати картину минулого в повному обсязі, виявити й захистити законні інтереси всіх

осіб, які беруть участь у кримінальному процесі, та на підставі балансу інтересів прийняти соціально значуще рішення [6, с. 93]. Представники третьої точки зору не визнають публічність принципом кримінального процесу, оскільки він не отримав свого нормативного закріплення в КПК [13, с. 27].

Навіть серед тих авторів, які визнають за публічністю статус принципу, немає єдності поглядів на його поняття та нормативний зміст. До змісту принципу публічності науковці включають: «поєднання ініціативи та активності в процесуальній діяльності посадових осіб і державних органів» [14, с. 69]; «посадовий обов'язок уповноважених суб'єктів порушувати кримінальне переслідування, здійснювати розслідування і вирішення кримінальної справи» [29, с. 81]; «обов'язок посадових осіб і державних органів дослідити всі обставини справи й забезпечувати охорону прав і законних інтересів осіб, які беруть участь у справі» [10, с. 116]; «вимоги, які зобов'язують посадових осіб і органи, які ведуть кримінальний процес, вчиняти на свій розсуд процесуальні дії в межах своєї компетенції» [30, с. 54-55]; «обов'язок суду та органів кримінального переслідування використовувати свої владні повноваження, обов'язок виявляти ініціативу у своїй діяльності» [9, с. 9]; вимогу «активної правозастосовчої діяльності» [28, с. 70]; «відповідальність посадових осіб і державних органів, які ведуть процес, за хід та результати процесуальної діяльності» [22, с. 8] та ін.

У цьому аспекті доречною уявляється думка М. Т. Аширбекової, що «всі ці положення можуть бути віднесені до принципу публічності, проте це досить «панорамний» підхід» [3, с. 27].

Будь-який принцип має свій нормативний зміст, тобто знаходить своє вираження в нормі чи сукупності норм (процесуальних інститутах), які й відображають його особливості. «Принципи зазвичай застосовуються лише опосередковано – через інші приписи (норми поведінки), в сукупності з якими принципи набувають усі структурні якості правових норм» [7, с. 41]. Отже, розглянемо нормативне вираження принципу публічності, яке й визначає суть та особливості кримінального процесу як правозастосовчої діяльності.

Найбільш традиційним і загальноновживаним є підхід, відповідно до якого публічність ототожнюють з офіційністю і визначають як обов'язок суду, прокурора, слідчого та органу дізнання в межах своєї компетенції порушити кримінальну справу в кожному випадку виявлення ознак злочину, вжити всіх передбачених законом заходів зі встановлення події злочину, осіб, винних у вчиненні злочину, і до їх покарання (ст. 4 КПК). Л. В. Карабут дійшла висновку, що «публічність ширше офіційності» [17, с. 6], проте в її роботі знову йдеться про додаткові елементи принципу, а не про його нормативний зміст.

Уявляється, що публічність в умовах переходу до змагальної форми кримінального процесу дійсно ширше офіційності й крім вимоги процесуальної посадової активності та ініціативності органів державної влади та їх посадових осіб визначає диференціацію кримінально-процесуальної форми, в поєднанні з іншими принципами визначає перелік, підстави, умови та порядок застосування заходів кримінально-процесуального примусу як засобів забезпечення кримінально-процесуальної діяльності, а також статус суб'єктів, уповноважених вести кримінальний процес, забезпечує дотримання прав і законних інтересів осіб, які беруть участь у справі.

Вимога активності та ініціативності є тим загальним елементом, що виокремлюється всіма вченими, які визнають публічність принципом кримінального процесу. Однак ідеться не про будь-які активність та ініціативність, а лише про активність та ініціативність як вимоги, що висувається до правозастосовчої діяльності суб'єктів, які ведуть кримінальний процес. Ці вимоги пов'язані з провадженням у конкретній кримінальній справі й здійснюються у формі, встановленій законом. Процесуальна активність та ініціативність суб'єктів, що ведуть кримінальний процес, забезпечується наявністю організаційно-владних повноважень, процесуальних обов'язків, а також дискреційних повноважень.

Питання дискреційних повноважень суду є одним із найбільш дискусійних у теорії права. У науці конституційного права дискреційні

повноваження (від фр. «Discretionnaire» – «залежить від особистого розсуду») визначаються як повноваження, зумовлені власним розсудом суб'єкта правовідносин. Дискреційна влада при цьому – «надання органу або посадовій особі повноважень діяти на власний розсуд у рамках закону» [8, с. 167]. У зарубіжній літературі явище дискреції доволі досліджене і, як правило, прямо пов'язується з тим або іншим ступенем розсуду правозастосувачів, передусім – суддів. Відомий американський учений Р. Дворкін виділяє слабку і сильну дискреції. Слабка застосовується за наявності ситуативної юридичної норми, сильна має місце тоді, коли особа, що приймає рішення, «не пов'язана конкретними юридичними нормами, встановленими для вирішення правового питання» [16, с. 75]. У вітчизняній теорії права під дискрецією розуміли «умотивований вибір правомочного суб'єкта для виконання управлінських та інших завдань» [26, с. 203], «надання вибору (можливості, ступеня волі) з пошуку та ухвалення найбільш корисного, доцільного, на думку суб'єкта права, рішення, вчинення або не вчинення тієї або іншої дії» [15, с. 51-52], «законні повноваження, що дозволяють посадовій особі діяти за власним розсудом» [5, с. 124]. Деякі автори висували пропозиції щодо визнання дискреційності принципом кримінального судочинства [2, с. 10] або ж взагалі відмовлялися від визнання наявності в органу дізнання, слідчого, прокурора та суду дискреційних повноважень, тобто повноважень вчиняти певні дії та приймати рішення на власний розсуд» [17, с. 7].

Як уявляється, наявність дискреційних повноважень у особи, яка проводить дізнання, слідчого, прокурора та суду є проявом принципу публічності. Особливо значну роль вони відіграють в умовах переходу до змагальної форми кримінального процесу. Адже наявність сторін захисту та обвинувачення, надання їм рівних прав у поданні доказів не звільняє суд від обов'язку прийняти законне й обґрунтоване рішення шляхом всебічного, об'єктивного та повного дослідження матеріалів справи. Влучною є думка Ю. М. Грошевого, що «суд несе тягар доказування стосовно кримінально-правових і кримінально-процесуальних констатацій, які містяться в судовому

рішенні, і вправі, з огляду на публічно-правовий обов'язок, з власної ініціативи збирати докази в наступних випадках: коли це прямо випливає із закону (приміром, обов'язковість призначення експертизи); якщо це необхідно для встановлення невинуватості або меншої винуватості особи; коли це потрібно для уточнення доказів, наданих сторонами; якщо це треба для достовірного формування знання з питань, що підлягають вирішенню у вироку, причому ці правомочності мають реалізуватися в межах дослідження доказів, наданих сторонами; за умови, коли надійшло клопотання сторони про неможливість або складність для неї самої отримати той чи інший доказ» [11, с. 344-345]. Виконання цього обов'язку можливе лише за умови прийняття рішення на власний розсуд: суд, враховуючи позиції сторін, дає їм належну оцінку в мотивувальній частині вироку і приймає рішення, виходячи з усієї сукупності доказів.

Розвиток змагальних засад у кримінальному процесі зумовив висунення пропозицій щодо введення інституту «адвокатського розслідування» «паралельного розслідування чи слідства», «пізнавально-розшукової діяльності адвоката», «розшукової діяльності захисника» на позначення діяльності адвоката з проведення слідчих дій з метою самостійного збирання доказів у справі.

Основні відмінності серед цих інститутів полягають у тому, що паралельне розслідування має замінити досудове слідство або протистояти йому, тобто адвокат набуває права здійснювати всі слідчі дії та заходи, передбачені КПК. Альтернативне розслідування передбачає можливість проведення слідчих дій або адвокатом, або органами досудового слідства. Поняття «пізнавально-розшукової діяльності адвоката», «розшукової діяльності захисника», як зазначає Є. Г. Мартинчик, є непроцесуальними, тому рідко використовуються в науці кримінального процесу [20, с. 19]. Натомість він пропонує запровадження інституту адвокатського розслідування, визначаючи при цьому його поняття, підстави проведення, суб'єктів та межі їх

повноважень, предмет, функцію, мету, а також принципи адвокатського розслідування [19].

Не вдаючись у детальне обговорення запропонованих нововведень, відзначимо лише таке: 1) впровадження цього інституту в кримінальний процес України суперечить його публічній природі, є порушенням принципу публічності; 2) для того, щоб застосовувати кримінально-процесуальні норми, а в нашому випадку – проводити слідчі дії, адвокат має бути наділений владно-розпорядчими повноваженнями. Крім того, проведення слідчих дій, а тим паче адвокатського розслідування пов'язано із застосуванням заходів процесуального примусу, що також вимагає наявності у суб'єкта владних повноважень; 3) посилення окремих авторів на положення п. 13 ч. 2 статей 66 і 48 КПК України уявляється сумнівним, оскільки в ч. 2 ст. 66 таке джерело доказів, як «акти адвоката» не зазначено, а вживання в п. 13 ч. 2 ст. 48 КПК України конструкції «збирання відомостей про факти, які можуть бути використані як доказ» прямо вказує на можливість отримання такої інформації непроцесуальним шляхом з наступним залученням її як доказів у справі.

Отже, інститут адвокатського розслідування – це передчасний елемент для вітчизняної правової системи навіть в умовах гуманізації кримінального судочинства та запровадження змагального кримінального процесу.

Вимоги принципу публічності та імперативного методу правового регулювання визначають особливості кримінально-процесуальної форми. Вона визначає встановлені законом умови, порядок (процедури) і послідовність кримінально-процесуальної діяльності та правовідносин у сфері кримінального судочинства.

Особливості кримінально-процесуальної форми регламентується нормами КПК, будь-які випадки спрощення цього порядку або ускладнення (диференціація), виокремлення стадій прямо закріплено в законі й має на меті відповідність принципам кримінального процесу та сприяння досягненню завдань кримінального судочинства. На кожній стадії кримінального процесу нормативний зміст принципу публічності має певні особливості, що

виявляється в повноваженнях суб'єктів, які ведуть кримінальний процес, та правах інших учасників процесу, що у свою чергу зумовлює певні відмінності кримінально-процесуальної форми. Якщо принцип публічності визначає особливості будь-яких публічно-правових відносин, в тому числі й сутність кримінального процесу, то кримінально-процесуальна форма визначає порядок та особливості втілення цієї сутності на практиці. Разом із тим, усвідомлюючи, що в деяких випадках «порушення кримінального переслідування всупереч волі потерпілого може спричинити інтересам цієї особи таку істотну шкоду, що такі дії в жодному разі не можна назвати виправданими, законодавець, відступаючи від принципу публічності, передбачає категорії кримінальних справ, порушення яких ставиться в залежність від розсуду потерпілого» [12, с. 20] (справи приватного і приватно-публічного обвинувачення. – Д. Г.).

Вважаємо, що саме кримінально-процесуальна форма закріплює співвідношення приватних і публічних інтересів у кримінальному процесі. Наприклад, у справах публічного обвинувачення найбільш повною мірою захищаються публічні інтереси; справи приватно-публічного обвинувачення порушуються за умови наявності заяви потерпілого, що свідчить про певну роль приватних інтересів під час їх провадження; провадження у справах приватного обвинувачення, за невеликим виключенням, цілком залежить від волі й розсуду потерпілого. Необґрунтоване розширення останньої категорії справ навіть за умови подальшої демократизації й гуманізації кримінального судочинства суперечить публічності кримінального процесу. Як зазначає П. А. Альбрехт, «не можна чинити так, ніби кримінальний процес – це місце спілкування серед рівних, вільне від держави... Приватизація ця, запропонована нормативно-кримінальній системі юстиції як деформалізація, означає в результаті свавілля і демонтаж державно-правових принципів» [1, с. 93-94].

Характерною ознакою кримінального процесу як правозастосовчої діяльності є можливість застосування уповноваженими суб'єктами заходів кримінально-процесуального примусу, що зумовлюється наявністю у цих

суб'єктів владно-організаційних повноважень. Застосування цього інституту кримінального процесу до осіб, які беруть участь у справі, тягне за собою обмеження їх прав і законних інтересів, тобто відбувається взаємодія приватних і публічних інтересів, а їх збалансування забезпечує досягнення завдань кримінального судочинства в цілому.

Важливу роль принцип публічності відіграє також у забезпеченні здійснення правозахисної функції суб'єктами, які ведуть кримінальний процес. Разом із тим у правовій літературі зустрічаються й інші точки зору. Деякі науковці намагаються включити правозахисний вид діяльності слідчого у зміст функції розслідування справи [23, с. 44], інші – до функції захисту [21 с. 18]. Існує думка, що захист обвинуваченого і підсудного, які є також складовою поняття «захист прав громадян», не входить до обов'язку слідчого, оскільки слідчий, який об'єктивно, повно і всебічно розслідує кримінальну справу, збираючи як обвинувальні, так і виправдувальні докази, виконує не функцію захисту, а здійснює свої безпосередні обов'язки» [18, с. 32].

Як справедливо зазначає Ф. Н. Багаутдінов, «охорона, захист прав і законних інтересів особистості ... є публічно-правовим обов'язком держави, її органів і посадових осіб» [4, с. 194]. Інакше кажучи, захист прав учасників передбачає не їх пасивне дотримання, а обов'язок здійснювати активну діяльність, спрямовану на їх захист та відновлення у випадку порушення. Крім того, аналіз практики Європейського суду з прав людини свідчить, що з метою захисту прав, передбачених Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, Суд значну увагу приділяє обов'язкам держави та її посадових осіб у сфері здійснення правозахисної діяльності, а саме обов'язку: а) проводити ефективне і своєчасне розслідування, б) пояснити причини відмови в порушенні кримінальної справи, в) відшкодування матеріальної й моральної шкоди тощо.

Виконання ж посадовими особами процесуальних обов'язків являє собою «активну діяльність кримінального судочинства, пов'язану з реалізацією норм

права» [24, с. 120-121]. Ця діяльність є безпосереднім проявом публічної природи кримінального процесу в цілому і принципу публічності зокрема.

Саме для кримінального процесу характерно, що владне начало обслуговує не тільки державні інтереси, але й інтереси окремого громадянина. Наявність владних повноважень і можливість застосування примусу дає змогу органам, що ведуть кримінальний процес, здійснювати захист прав усіх учасників кримінального судочинства.

Тому вбачається, що публічність – це принцип кримінального процесу, яким визначаються вимоги цілеспрямованої процесуальної активності та ініціативності суб'єктів, уповноважених на ведення кримінального процесу, спрямованій на виявлення злочинів та осіб, які їх вчинили, кримінальне переслідування таких осіб, прийняття загальнообов'язкових кримінально-процесуальних рішень за власним розсудом та захист прав і законних інтересів осіб, які беруть участь у справі, з метою досягнення завдань кримінального судочинства.

Список літератури:

1. *Альбрехт П.-А.* Забытая свобода : принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности / Альбрехт Петер-Алексин ; [пер. с нем. и предисл. Г. Г. Мошака]. – Одесса : Астопринт, 2006. – 159 с.
2. *Апостолова Н. Н.* Целесообразность (дискреционность) в российском уголовном судопроизводстве : автореф. дисс. ...д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Н. Н. Апостолова. – М., 2010. – 62 с.
3. *Аширбекова М. Т.* Принцип публичности и процессуальный режим производства по уголовному делу / М. Т. Аширбекова. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 240 с.
4. *Багаутдинов Ф. Н.* Обеспечение публичных и личных интересов при расследовании преступлений / Ф. Н. Багаутдинов. – М. : Юрлитинформ, 2004. – 544 с.
5. *Баглай М. В.* Малая энциклопедия конституционного права / М. В. Баглай, В. А. Туманов. – М. : БЕК, 1998. – 516 с.
6. *Барабаш А. С.* Природа российского уголовного процесса, цели уголовно-процессуальной деятельности и их становление / А. С. Барабаш. – СПб. : Изд. Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. – 254 с.
7. *Божьев В. П.* Уголовно-процессуальные правоотношения / В. П. Божьев – М. : Юрид. лит., 1975. – 175 с.
8. Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских. – М. : Инфра-М., 1997 – 790 с.
9. *Бояринцев В. Н.* Соотношение публичности и диспозитивности в советском судебном праве / автореф. дисс. ...канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. Н. Бояринцев ; Академия наук СССР. Ин-т государства и права. – М. : 1988. – 18 с.
10. *Гальперин И. М.* О принципе публичности (официальности) в советском уголовном процессе / И. М. Гальперин // Правоведение. – 1960. – № 2. – С. 106 – 119.

11. *Грошевой Ю. М.* Роль суда в змагальному кримінальному процесі / Ю. М. Грошевой // Проблемы законности : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 100. – С. 337–345.
12. *Дикарев И. С.* Возбуждение уголовных дел частного и частно-публичного обвинения о преступлениях, совершенных лицами, данные о которых неизвестны / И. С. Дикарев // Мировой судья. – 2010. – № 1 – С. 20–24.
13. *Дилбандян С. А.* Публичность: определение и значение в уголовном судопроизводстве России и Армении / С. А. Дилбандян // Российский следователь. – 2010. – № 10. – С. 27–30.
14. *Добровольская Т. Н.* Принципы советского уголовного процесса (вопросы теории и практики) / Т. Н. Добровольская – М. : Юрид. лит., 1971. – 200 с.
15. *Дубовицкий В. Н.* Законность и усмотрение в советском государственном усмотрении / В. Н. Дубовицкий ; [ред. А. Е. Лунёв]. – Минск : Наука и техника, 1984. – С. 51–52.
16. *Євсєєв О. П.* Процедури в конституційному праві України : монографія / О. П. Євсєєв.– Х. : ФІНН, 2010. – 180 с.
17. *Карабут Л. В.* Принцип публічності у кримінальному процесі України : автореф. дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.09 / Л. В. Карабут. – Луганськ, 2008. – 20 с.
18. *Конин В. К.* К вопросу о функциях следователя в уголовном судопроизводстве / В. К. Конин // Российский судья. – 2009. – № 4. – С. 31–32.
19. *Мартыничук Е. Г.* Адвокатское расследование в уголовном процессе. Теоретико-методологические основы доктрины адвокатского расследования / Е. Г. Мартыничук. – М. : Юрист. – 2009. – 258 с.
20. *Мартыничук Е. Г.* Адвокатское расследование: понятие, природа, особенности, сущность / Е. Г. Мартыничук // Адвокатская практика. – 2004. – № 1. – С. 16–21.
21. *Мартыничук Е. Г.* Охрана прав и законных интересов личности в уголовном судопроизводстве / Е. Г. Мартыничук, В. П. Радьков, В. Е. Юрченко. – Кишинев : Штиинца, 1982. – 188 с.
22. *Масленникова Л. Н.* Публичное и диспозитивное начала в уголовном судопроизводстве России : автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Л. Н. Масленникова ; МВД России. Академия управления. – М., 2000. – 44 с.
23. *Мельников Н. В.* Прокурорская власть и личность. Правовые средства обеспечения конституционных прав и свобод граждан России / Н. В. Мельников. – М. : Юристь, 2003. – С. 44.
24. *Общественные и личные интересы в уголовном судопроизводстве : монография / О. Я. Баев, З. Ф. Коврига, Л. Д. Кокорев, Д. П. Котов [и др.] ; научн. ред. Л. Д. Кокорев. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – 159 с.*
25. *Советский уголовный процесс / под общей ред. М. И. Бажанова, Ю. М. Грошевого. – К. : Вища шк., 1983. – 568 с.*
26. *Тихомиров Ю. А.* Административное право и процесс : полный курс / Ю. А. Тихомиров. – М. : Изд-во Тихомирова М. Ю., 2005. – 698 с.
27. *Уголовно-процессуальное право Российской Федерации : учебник / отв. ред. П. А. Лупинская. – 2-е изд. перераб. и доп. – М. : Норма, Инфра-Ф, 2010. – 1088 с.*
28. *Уголовный процесс / под ред. И. Л. Петрухина. – М. : ПБОЮЛ Грачев С. М., 2001. – 520 с.*
29. *Чельцов М. А.* Советский уголовный процесс / М. А. Чельцов. – М. : Госюриздат, 1951. – 511 с.
30. *Шундииков В. Д.* Принцип непосредственности при рассмотрении и расследовании уголовного дела / В. Д. Шундииков. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1974. – 157 с.

Говорун Д. М. Определение принципа публичности и его нормативное содержание.

Рассмотрены основные подходы к пониманию принципа публичности. Проанализировано нормативное содержание принципа публичности в условиях состязательной формы уголовного процесса. Дается авторское определение принципа публичности.

Ключевые слова: публичность, уголовное судопроизводство, принцип уголовного процесса.

Govorun D. M. Determination of a principle of publicity and its normative content.

The article considers the basic approaches to understanding of a principle of publicity. The normative content of a principle of publicity in the conditions of the competitive form of criminal procedure is analyzed. Author's determination of a principle of publicity is made.

Key words: publicity, criminal proceedings, a principle of criminal procedure.

7. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12 + 34.124.4

В. О. ЗАХАРОВА,
здобувач кафедри філософії,
Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»
м. Харків

ПАРАДИГМАЛЬНЕ ОНОВЛЕННЯ ПРИРОДООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ЯК ЧИННИК ЗМІСТОВНОГО ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЕКОПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ

Обґрунтовано необхідність парадигмального оновлення природоохоронної діяльності, зокрема адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, як чинник змістовного формування системи екоправового виховання, а також розглядаються основні проблеми на шляху до євроінтеграції України в сфері захисту довкілля.

Ключові слова: законодавче забезпечення, євроінтеграція, екоправове виховання, екософія права.

В останні роки в Україні помітно зріс практичний і науковий, в тому числі загальнотеоретичний, інтерес до права Європейського Союзу. До предметного кола вітчизняних наукових розвідок входять різні аспекти правового поля ЄС, значне місце серед них посідають дослідження шляхів євроінтеграції у сфері охорони навколишнього природного середовища [3; 4; 8; 11].

Це обумовлено тим, що євроінтеграція є основним зовнішньополітичним пріоритетом України, вона визначена стрижнем стратегії її економічного та соціального розвитку, а в напрямку підвищення екологічних стандартів Європейський Союз став визнаною рушійною силою у великому європейському регіоні та орієнтиром для сусідніх країн. Європейська спільнота також зацікавлена в поширенні природоохоронних стандартів і заходів на сусідні терени, адже забруднення природи не має меж. Це одна з причин розширення природоохоронної співпраці ЄС з державами-сусідами.

Як невід’ємна частина Європи Україна об’єктивно має орієнтуватися на діючу в ЄС модель екологічних відносин та їх правового забезпечення.

Розширення ЄС на схід континенту, його безпосереднє наближення до кордонів України створює додаткові передумови для активізації участі нашої країни в цих процесах.

На сучасному етапі розвитку Україна знаходиться в досить складній і дещо парадоксальній ситуації: з одного боку, їй доводиться дотримуватися положень міжнародних угод із забезпечення екологічних вимог, а з іншого – не припиняти темпів індустріального виробництва заради економічного зростання. Як свідчить досвід нових членів ЄС, маючи за орієнтир європейський вимір екологічної політики, в нашої держави є значні шанси гармонізувати в майбутньому екологічну та економічну складові свого розвитку.

Екологічна політика ЄС, будучи законодавчо зорієнтованою ще з початку 1970-х рр., від середини 1990-х виділилася в один із пріоритетних напрямів діяльності Співтовариства [2, с. 500–518].

В установчих документах ЄС впродовж останніх десятиліть чітко простежується динаміка введення екологічного імперативу абсолютно до всіх сфер життя. Договір про Європейський Союз від 7 лютого 1992 р. визначив метою Європейського Співтовариства досягнення збалансованого і сталого розвитку у сфері навколишнього середовища [15].

Амстердамський договір 1997 р. закріпив у тексті Договору про ЄС принцип екологічної орієнтованості в діяльності Співтовариства. Це означало інтеграцію цілей та принципів екологічної політики ЄС до структури програмних цілей усієї його політики (загальний ринок, транспорт, сільське господарство, регіональна політика). Відповідно до цього принципу екологічної орієнтованості будь-яка діяльність організації повинна була здійснюватися з урахуванням потреб захисту навколишнього середовища [11].

Основи для співпраці між Україною і Європейським Союзом у сфері охорони довкілля було закладено ще 1994 р. відповідно до Угоди про партнерство і співробітництво між ЄС та його державами-членами і Україною [12].

Необхідність тісної співпраці з європейською спільнотою у сфері охорони навколишнього середовища обумовлена не тільки визначеними нею

екологічними імперативами її стратегії, але й потребами самої України у подоланні того стану, який можна охарактеризувати як кризовий, що формувався протягом тривалого періоду через нехтування об'єктивними законами розвитку і відтворення її природно-ресурсного комплексу [8, с. 12].

Задля реалізації цілей і завдань, які встановлюються рамковими законами, відповідними національними програмами та концепціями, а також ратифікованими міжнародно-правовими договорами в царині екологічної безпеки, в Україні прийнято цілу низку законодавчих актів, а в останні часи спостерігається загальна тенденція поступового перенесення розробки таких норм і положень з рівня підзаконних актів на законодавчий рівень [6]. У цьому сенсі українському законодавству з питань охорони навколишнього середовища притаманне постійне оновлення в порядку адаптації до норм європейського екологічного законодавства. За результатами комплексного дослідження, проведеного спеціально уповноваженим органом виконавчої влади – Державним департаментом з питань адаптації законодавства України до законодавства ЄС, рівень адаптації законодавства України до *acquis communautaire* станом на 2008 р. було визначено в цілому як середній. Та хоча екологічне законодавство України на сьогоднішній день є досить розгалуженим і постійно поповнюється, особливої уваги потребує вдосконалення правового регулювання охорони атмосферного повітря, водних ресурсів, а також поводження з відходами. У вітчизняному законодавстві залишаються неврахованими деякі базові принципи системи екологічного управління ЄС, зокрема, принцип перестороги, принцип корпоративного екологічного управління, принцип інтегрованого підходу та принцип комплексного міжсередовищного підходу у формуванні політики у сфері охорони довкілля.

Також слід зазначити, що в ЄС заходи у сфері охорони довкілля поширюються на ширше коло об'єктів охорони та джерел забруднення. Отже, подальша адаптація законодавства України до *acquis communautaire* повинна відбуватися шляхом поступового розширення кола об'єктів охорони та джерел забруднення [6].

Разом із тим врахування європейських стандартів природоохоронного законотворення у вітчизняному законодавстві поки що, на жаль, не означає їх повного і адекватного впровадження в реальне життя. На нашу думку, декларативність певних нормативних положень та ігнорування законодавчих приписів багато в чому є результатом низького рівня екологічної правосвідомості населення та управлінської еліти, який, у свою чергу, важко підвищити через відсутність сталої науково обґрунтованої єдиної концепції екоправового виховання в країні. Адже приписи закону завжди виконуються конкретними людьми і від їх волі та свідомості залежить автентичність практичних дій закріпленим нормам.

Вважаємо, що труднощі у процесі адаптації вітчизняного правового поля до правового простору ЄС виникають значною мірою через наднизький рівень екологічної правосвідомості суспільства, насамперед його політичного і економічного менеджменту, на який, в свою чергу впливає відсутність сталої, організаційно й законодавчо забезпеченої концепції правового виховання населення в цілому та екоправового виховання зокрема і як наслідок:

- 1) нехтування євростандартами екологічно ощадливого виробництва;
- 2) нерозвиненість системи заохочень і стимулів для впровадження підприємцями екотехнологій;
- 3) декларативна підтримка громадських екологічних ініціатив, а здебільшого їх ігнорування;
- 4) слабе фінансування природоохоронних програм, а то й використання запланованих щодо них коштів на інші витрати та, нарешті,
- 5) стабільне зростання сумною кримінальної статистики у цій царині.

Цей перелік негараздів у площині здійснення природоохоронної діяльності можна було б і продовжити.

Найбільшу тривогу викликає той факт, що на фоні збільшення кількості протиправних дій у сфері охорони довкілля з боку пересічних громадян частішають випадки злочинної недбалості або умисного укривання таких дій з боку представників органів влади, які власне покликані забезпечувати цю охорону. За даними Генеральної прокуратури України, в країні накопичено 21 млн т відходів 1-3 класів небезпеки, але навіть дуже малі їх концентрації

можуть спричинити значну шкоду здоров'ю. При цьому ліцензії на здійснення господарської діяльності у сфері поводження з небезпечними відходами видаються Мінприроди за відсутності у підприємств-ліцензіатів спеціального технічного обладнання для утилізації і знешкодження небезпечних відходів, виробничих площ і складів, затверджених регламентів на ці роботи, неуккомплектованості професійно підготовленим персоналом тощо. Проведені прокурорські перевірки засвідчують, що контроль за додержанням суб'єктами господарювання ліцензійних умов територіальними органами Мінприроди майже не здійснюється [10]. Відсутність контролю за діяльністю суб'єктів поводження з небезпечними відходами призвела до того, що упродовж останніх років певну їх кількість незаконно перевозили із регіону в регіон і складували непридатні пестициди, отримуючи бюджетні кошти начебто за їх знешкодження [10].

Така статистика доводить, що навіть розгалужена система законодавства залишається декларативною і не в змозі забезпечити ефективного функціонування жодної сфери діяльності держави без позитивного змістовного наповнення, без входження до сфери правосвідомості громадян, і вимагає рішучих дій в напрямку підвищення рівня екологічної правосвідомості всіх верств населення та відповідальності за збереження довкілля й безпечного середовища життя з боку правоохоронців та представників чиновництва у центрі й на місцях.

У той же час гостро постає питання про те, щоб нарешті звернутися до глибокого вивчення й адаптації в українському соціумі досвіду країн ЄС з проблем охорони довкілля й забезпечення здорового середовища життя людей, який вже майже два десятиліття ґрунтується на концепції сталого розвитку, котра постала світоглядною основою, культурною парадигмою існування європейського суспільства, що особливо доведено у країнах Скандинавії.

Сталий розвиток (sustainable development) – одна з сучасних найбільш поширених і підтриманих світовою спільнотою концепцій взаємодії суспільства з Природою. Його можна визначити як екологічно обґрунтований економічний

та соціальний розвиток, який досягається шляхом забезпечення екологічних вимог при підготовці, прийнятті та реалізації значущих політичних рішень в інтересах теперішнього та майбутніх поколінь [1, с. 72]. Важливо, що баланс екологічних і економічних інтересів є ціннісно-культурним складником моделі сталого розвитку в країнах ЄС, що знайшло закріплення як на доктринальному, так і на законодавчому рівні діяльності його інститутів.

Утім, з нашої точки зору, концепція сталого розвитку, будучи надійним інтелектуальним фундаментом екологізації свідомості європейської спільноти, ще недостатньо уваги приділяє правовому аспекту цього процесу.

Розглядаючи ж перспективи впровадження ідей сталого розвитку у свідомість громадян України, слід визнати, що вже тривалий час перебуваючи в транзитивному стані наш соціум потребує більшої нормативної конкретизації заходів з гармонізації відносин із Природою. Нормалізації екоправового клімату в державі, безперечно, сприятиме ефективно організована система заходів з формування у громадян системи знань про права Природи, права людини всередині «природного спільносвіту» (термін К. М. Маєр-Абіха [5, с. 8]), а також виховання у них почуття відповідальності за збереження природного довкілля перед сучасниками та прийдешніми поколіннями. Оскільки зазначені категорії є правовими, їх впровадження у свідомість доцільно здійснювати саме за допомогою правовиховних заходів екологічного спрямування.

Загалом в останні роки можна спостерігати зростаючу зацікавленість держави в розвитку правовиховної системи, через що поживалося й дослідження проблем правового виховання населення [7], включаючи і його екологічний складник. У цьому сенсі особливо перспективним, на наш погляд, видається розвиток концепції екософії права [13] як світоглядної основи заходів з екологізації правосвідомості громадян і виховання у них сталої установки щодо втілення у своїй діяльності екологічних переконань. Користуючись можливістю, вважаю за необхідне уточнити визначення екософії права як філософського вчення про гармонізацію відносин між людьми як правовими

особистостями та їх соціумом з Природою на основі усталення екоправової культури як регулюючого чинника соціоприродного розвитку вказівкою на те, що вона має за предмет – вивчення граничних підстав екологічного права як галузі знань, принципи якої мають просякати усі правовідносини, що регулюють суб'єкт-об'єктні взаємини у соціоприродній сфері.

Про оновлення парадигми правотворчості в зазначеному напрямку свідчить прийнятий 21 грудня 2010 р. Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики до 2020 року» [9]. Він визначає мету і принципи державної екологічної політики, стратегічні цілі та завдання, інструменти та етапи реалізації національної екологічної політики, що має суттєве значення для побудови ефективної системи екоправового виховання. Недарма цей Закон визначає такі принципи державної екологічної політики, які просякнуті екоправовою імперативністю. Зокрема йдеться про посилення ролі екологічного управління в системі державного управління України з метою закріплення рівноцінності та гармонізації трьох фундаментальних складників розвитку – економічного, екологічного й соціального, що зумовлює орієнтування на пріоритети сталого розвитку; відповідальність нинішнього покоління за збереження довкілля на благо прийдешніх поколінь; державну підтримку та стимулювання вітчизняних суб'єктів господарювання, які мають здійснювати модернізацію виробництва, спрямовану на зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище.

Що є особливо значущим, так це те, що серед стратегічних цілей екологічної політики першою визначено підвищення рівня суспільної екологічної свідомості, і в межах її досягнення передбачається виконання таких завдань: розроблення до 2015 р. і реалізація Стратегії екологічної освіти з метою сталого розвитку українського суспільства та економіки України; формування до 2015 р. організаційного механізму місцевого, регіонального та найвищого державного рівнів управління процесом активного залучення громадськості до екологічної освіти з метою сталого розвитку, екологічної просвіти та виховання; включення питань формування екологічної культури,

екологічної освіти та просвіти в державні цільові, регіональні та місцеві програми розвитку. У цьому сенсі одним з інструментів реалізації загальнодержавної екологічної політики визначене освітнє й наукове забезпечення її формування і реалізації, основою якого має стати розроблення її методологічних основ та запровадження безперервної екологічної освіти, а також всеохоплююча екологічна просвіта та виховання.

Зрозуміло, що екофільні законодавчі ініціативи мають велику цінність для розбудови сучасної правової, соціальної та екологічної державності, але окрім цього саме державною владою має бути забезпечений і механізм їх реального впровадження в життя. У цьому контексті особливим аспектом такої загальнодержавної програми екологічних перетворень має стати ефективність функціонування економічного механізму природокористування та охорони довкілля, зокрема довершеність його фінансово-кредитного складника, адже впровадження екофільних технологій в економіку в масштабах країни та заохочення виробників до діяльності в межах цих технологій передбачає значні асигнування в цю сферу.

Наша країна, поставивши за мету інтеграцію до ЄС, має бути готовою до збільшення витрат на екологізацію економіки. Між тим, фінансування природоохоронної сфери на сьогоднішній день залишається недосяжним щодо європейських показників. На жаль, дотепер продовжує діяти залишковий принцип фінансування природоохоронної діяльності.

Занадто багато підприємців та чиновників виходять з того, що витрати на охорону природного довкілля не окупаються або окупаються не так швидко, як хотілося б, і тому в них не зацікавлені. Між тим, світова практика свідчить про високу ефективність вкладень у природоохоронні проекти, які дають економіці ефект за відвернуту шкоду, у 10-15 разів перевищуючий ці вкладення. Переробка відходів, очистка стічних вод, рекультивація земель за сприятливого інвестування можуть бути серйозним джерелом прибуткової частини бюджету, а їх екологічна та соціальна значущість не викликає сумнівів [1, с. 261].

Відомо, що Європейський Союз висуває до країн, які претендують на входження до нього, великий перелік вимог якості в різних сферах життєдіяльності, багато з них стосуються досягнення певного рівня фінансового забезпечення політики щодо охорони довкілля. Фінансування інтеграційних програм вимагає від країн-кандидатів виділення, як правило, у 2-3 рази більше засобів на охорону навколишнього середовища в період вступу до ЄС порівняно з попередніми роками.

Наприклад, упродовж 1991 – 2000 рр. витрати на інвестиції, пов'язані з охороною середовища, становили зокрема в Польщі 68 млрд злотих (17 млрд євро). У період із 2001 р. до 2015 р. (року завершення останнього перехідного періоду адаптації Польщі до правових стандартів ЄС) щорічні витрати розраховані на рівні від 2,3 до 2,8 млрд. євро [14].

У цілому Польща є показовою країною щодо успішного та оперативного виконання вимог ЄС щодо фінансового забезпечення охорони довкілля в період входження до ЄС. Порівняно із іншими країнами Центральної та Східної Європи її досягнення у сфері природоохоронних заходів є найбільш вражаючими за кількістю ініціатив та впровадженню нових концепцій. Тут функціонують інститути, які дозволяють ефективно фінансувати охорону природи – державний бюджет, екологічні фонди, національні парки, вітчизняні та міжнародні недержавні організації [1, с. 267]. Усього в Польщі налічується приблизно 40 джерел фінансування проектів з навколишнього середовища, і в результаті поступового формування такої розгалуженої системи на сьогодні роль держбюджету як прямого інвестора вже доволі незначна.

Таким чином, можна констатувати, що Україна, на жаль, знаходиться ще далеко від європейських стандартів правової регламентації взаємин із навколишнім середовищем. Але окреслення євроінтеграції в якості стратегічної мети розвитку нашої держави, активізація політики реального приведення законодавства та рівня добробуту громадян у відповідність з євростандартами свідчать про перспективність цих процесів. Поступова адаптація вітчизняної законодавчої бази до законодавства ЄС є реальним чинником змістовного

формування системи екоправового виховання в Україні. Європейський Союз дуже прискіпливо ставиться до реального виконання взятих на себе державою-членом обов'язків із охорони довкілля, і доки в Україні буде мати місце декларативність певних законодавчих положень, інтеграція буде неможлива. Отже, наближуючись до євростандартів, українське суспільство поступово просувається в напрямку виховання в громадян екологічної правосвідомості та екоправової культури.

Список літератури:

1. *Вершило Н. Д.* Эколого-правовые основы устойчивого развития / Н. Д. Вершило ; под ред. М. М. Бринчука. – М. : Формула права, 2008. – 320 с.
2. *Дайнен Д.* Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції / Д. Дайнен ; пер. з англ. М. Марченко. – К.: К.І.С., 2006. – 696 с.
3. Екосередовище і сучасність. Екологічне законодавство України та його гармонізація з європейським правовим полем : монографія : у 9 т. / С. І. Дорогунцов, М. А. Хвесик, Л. М. Горбач, П. П. Пастушенко. – К. : Кондор, 2007. – Т. 7. – 611 с.
4. *Лозо В. И.* Правовые основы экологической стратегии Европейского Союза (концепция, программное обеспечение, систематизация и комментарий действующего законодательства ЕС) : монографія / В. И. Лозо. – Х. : Право, 2008. – 368 с.
5. *Маєр-Абіх К. М.* Повстання на захист природи. Від довкілля до спільноsvіту / К. М. Маєр-Абіх ; пер. з нім. А. Єрмоленко. – К. : Лібра, 2004. – 196 с.
6. Огляд стану адаптації законодавства України до *acquis communautaire* [Електрон. ресурс]. — Режим доступу : <http://eurodocs.sdla.gov.ua/DocumentView/tabid/28/ctl/Edit/mid/27/ID/10006022/Lang/Default.aspx>.
7. Правове виховання в сучасній Україні / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2010. – 368 с.
8. Правове регулювання відносин в сфері довкілля в Європейському союзі та в Україні / за заг. ред. В. Г. Дідика. –К. : Б. в., 2007. – 579 с.
9. Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України від 21.12.2010 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=2818-17>.
10. Про стан законності в державі за 2009 рік (відповідно до статті 2 Закону України «Про прокуратуру») [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gp.gov.ua/ua/vlada.html? m=publications&t=rec &id=36585>.
11. *Стеценко О.* Защита экологических прав в Европейском Союзе [Электрон. ресурс] / О. Стеценко // Юридическая практика. – 2006. – № 45. – Режим доступа : <http://www.yurpraktika.com/article.php?id=10006759>.
12. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=998_012.
13. *Шефель С. В.* Екософія права / С. В. Шефель // Наук. зап. Харків. ун-ту Повітр. Сил. – Х. : ХУПС, 2008. – Вип. 1 (30). – С. 18–24. – (Соц. філософія, психологія).
14. Inwestycje w ochronie środowiska. Rozmowa z Jerzym Swatoniem, ministrem środowiska [Електрон. ресурс] // Geoland. — Режим доступу : http://www.geoland.pl/dodatki/energia_xl/ms.html.

15. Treaty on European Union (Maastricht, 7 February 1992) [Электрон. ресурс]. – Режим доступа : http://www.eua.ly/treaty_european_union_maastricht_february_1992-020302469.html.

Захарова В. О. Парадигмальное обновление природоохранной деятельности в контексте евроинтеграции Украины как фактор содержательного формирования системы экоправового воспитания.

Обосновывана необходимость парадигмального обновления природоохранной деятельности, в частности адаптации законодательства Украины к законодательству Европейского Союза как фактор формирования системы экоправового воспитания, а также рассмотрены основные проблемы на пути евроинтеграции Украины в сфере охраны окружающей среды.

Ключевые слова: законодательное обеспечение, евроинтеграция, экоправовое воспитание, экософия права.

Zakharova V. O. Paradigm renovation of the activity of environmental protection in the context of european integration of Ukraine as the substantial factor in the formation of the system of ecolegal education.

The article defines the necessity of paradigm renovation of activity of environmental protection, including adaptation of Ukrainean environmental legislation with EU legislation as a substantial factor in the formation of the system of ecolegal education and also discusses the main problems on the road to European integration in the field of environmental protection.

Key words: legal providing, European integration, ecolegal education, ecosophy of law.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ ПРАВОЗАСТОСОВЧОГО СУДОВОГО РОЗСУДУ

Досліджено розуміння правозастосовчого судового розсуду в зарубіжній та вітчизняній юридичній науці, комплексно аналізується поняття та зміст світоглядної бази суб'єктів судового правозастосування. Зроблено висновки, що гносеологічні, аксіологічні та психолого-етичні параметри світогляду суб'єкта правозастосування, з урахуванням меж судового розсуду виступають основами реалізації правозастосовчого судового розсуду.

Ключові слова: правозастосовча діяльність, правозастосовний розсуд, судовий розсуд, основи судового розсуду.

Без результативної правозастосовчої діяльності реалізація нормативно-правових актів є неможливою. Тому правозастосовчу діяльність та правозастосовчий розсуд як її основний елемент можна вважати однією з підвалин підтримки законності та правопорядку. Недостатня усталеність системи права в Україні особливо актуалізує проблематику правозастосовчого розсуду, тому і правозастосовчий розсуд, і правозастосовча діяльність досить часто виступали об'єктом наукового аналізу. Проте в теорії держави і права поняття правозастосовчого розсуду поки що не має єдиного визначення, адже більшість дослідників розглядають правозастосовчий розсуд лише фрагментарно без проведення комплексного аналізу його змісту та основ.

Різним аспектам розуміння правозастосовчої діяльності та правозастосовчого розсуду присвячено дослідження В. Антропова [1], Д. Арбушенко, [2], А. Барака [3], О. Березіна [4], В. Бохана [5], Д. Бочарова [5], О. Корабліної [9], В. Куфтирева [10], Г. Мельника [11], М. Рісного [12], М. Савенка [13] та ін. Автори аналізують прояви правозастосовчого розсуду в правовому процесі та визначають його загальне поняття та функції, проте чіткої концептуалізації даного поняття ще не зроблено.

Саме тому метою статті є комплексний аналіз концептів судового правозастосування у правозастосовчій судовій діяльності, адже саме в явищі судового розсуду правозастосовча діяльність досить часто набуває практичного значення у формі прийняття рішення у справі.

В юридичній науці поняття правозастосовчого розсуду не має однозначного тлумачення. Дослідники здебільшого звертаються до розуміння даного поняття через його окремі складові – інтелектуальні, моральні, когнітивні, праксеологічні світоглядні основи носія правозастосовного розсуду – суб'єкта правозастосування.

О. Березін зазначає, що семантичне значення слова «розсуд» містить у собі суб'єктивну думку, висновок, а також рішення особи діяти за власним бажанням, у своїх інтересах [4, с. 7]. Таким чином, сутнісною характеристикою поняття «розсуд» є певна міра свободи суб'єкта розсуду, тобто концептуалізація даної дефініції у правовій площині має враховувати не лише його ознаки, а й наслідки, що формуються в результаті правозастосування.

У найбільш загальному розумінні правозастосовчий розсуд визначається як передбачена правом можливість правозастосовчого органа суб'єктивного вибору найбільш оптимального правозастосовчого рішення [15]. Отже, надання певного обмеженого законодавчо обсягу вільного трактування та застосування суб'єктом правозастосовчої діяльності норм права реалізується як засіб боротьби з «білими плямами» у законодавстві або з метою обґрунтування доцільності конкретного правозастосовчого акта.

Дане законодавче обмеження визначається як межі правозастосовчого розсуду. Під цим явищем в юридичній науці здебільшого розуміються встановлені за допомогою особливого правового інструментарію межі, у рамках яких суб'єкт правозастосування на основі комплексного аналізу обставин юридичної справи уповноважений винести оптимальне рішення з позиції принципів законності, справедливості та доцільності [4, с. 8].

На думку В. Ковальського, судовий розсуд можна розглядати як інтелектуально-вольовий елемент судової діяльності, який полягає в розумінні

(сприйнятті, зіставленні) судьями предмета розглядуваних справ та прийнятті рішень у відносно визначених межах дії кримінально-правових норм [8, с. 201].

М. Савенко визначає суддівський розсуд як елемент свободи судді при вчиненні певних процесуальних дій. Межі цієї свободи визначаються завданням суду, рамками закону та права [13, с. 75].

Таким чином, загалом судову дискрецію (розсуд) можна визначити як зумовлене відносною невизначеністю права певним чином обмежене повноваження суду обирати такий варіант вирішення конкретної справи, який є максимально доцільним та справедливим у відповідній ситуації [11, с. 45].

У зарубіжній юридичній науці правозастосовчий розсуд визначають як «дискрецію», яка поширюється не лише на суб'єктів правозастосування, а й посадових осіб та політичних діячів, що діють за власним розсудом, приймаючи рішення, що здається їм більш доцільним та актуальним з усіх можливих варіантів дії. Тобто, окрім вольового змісту правозастосовчого розсуду, можемо відзначити діяльнісний, праксеологічний акцент даного поняття. Баланс між вольовим та діяльнісним у реалізації явища правозастосовчого розсуду приводить до розуміння його сутності.

Звертаючись до аналізу наукових поглядів на формулювання дефініції «правозастосовчий судовий розсуд», у розумінні явища правозастосовчого розсуду можемо виділити декілька підходів, що пов'язані з більшим акцентуванням вольової або діяльнісної сторони розсуду. Наприклад, В. Бохан визначає правозастосовчий розсуд як творчу, інтелектуально-вольову діяльність компетентного суб'єкта, в процесі якої визначально формується його моральнісна позиція з прийняття рішення у певній справі [6, с. 94].

Інше визначення пропонує науковець В. Антропов. З проведеного логіко-семантичного аналізу він визначає поняття правозастосовчого розсуду як надану правом владну, інтелектуально-вольову діяльність правозастосувача з вибору суб'єктивно-оптимального рішення [1, с. 14]. Тобто поняття альтернативи у даному разі також є центральним у визначенні концепта правозастосовчого судового розсуду.

Відомий зарубіжний законник А. Барак щодо значення меж розсуду зазначає, що розсуд передбачає свободу вибору з декількох законних альтернатив. Тому, коли є лише один законний варіант, розсуду немає. У такій ситуації від судді (суб'єкта правозастосування) вимагається обрати лише цей варіант, і жодного вибору в нього немає. Розсуд також відсутній, коли йдеться про вибір між законним та незаконним актом. Розсуд передбачає наявність декількох законних варіантів, з яких суддя правомочний обрати один, найбільш оптимальний на його погляд [3, с. 14].

Таким чином, центральним у визначенні поняття правозастосовчого розсуду постає філософське поняття вибору, тобто наявності кількох альтернатив для реалізації свободи волі суб'єкта правозастосування. Отже, центральним акцентом у ідентифікації поняття правозастосовчого розсуду має виступати явище світогляду суб'єкта правозастосування як певної ідеологічної основи для реалізації правозастосовчого розсуду.

У процесі правозастосування вихідна правова норма потрапляє до свідомості правозастосувача, де вступає в контакт з його світоглядними основами, внутрішнім духовним світом. На виході з цієї системи взаємодії правових знань й світоглядних основ суб'єкта правозастосування ми отримуємо обумовлене судовим розсудом певне рішення у справі. Тобто світогляд виступає засобом регулювання міри свободи у межах закону, яка надається суб'єкту судового правозастосування.

До структури світогляду входять почуття та знання. У формуванні світогляду задіяна як інтелектуальна, так і ціннісно-емоційна сфера людської свідомості. Відповідно структура світогляду обумовлює існування таких його функцій, як гносеологічна (пізнавальна), аксіологічна (ціннісно-орієнтаційна), праксіологічна (практична).

О. Волкова зазначає, що за своїм характером судове правозастосування є пізнавально-оціночною діяльністю [7, с. 5]. При цьому пізнавально-оціночна діяльність судді (суддів) ґрунтується на одночасності протікання та взаємовпливу процесів пізнання та оцінки. Завершальною логічною операцією

є визначення судом юридичних наслідків у вирішенні правового конфлікту, винесення правомірного, обґрунтованого та справедливого судового рішення по справі безпосередньо пов'язаного з внутрішнім переконанням судді. У судовій пізнавально-оціночній діяльності для формування внутрішнього переконання судді активну роль відіграє професійна правосвідомість, конституційно-правовий світогляд, його професійний та життєвий досвід, моральні якості [7, с. 14].

Таким чином, ми пропонуємо під поняттям правозастосовчого судового розсуду розуміти концепт, який містить світоглядно-ідеологічну характеристику правозастосовчої діяльності, тобто гносеологічні (пізнавальні), аксіологічні та психолого-етичні параметри світогляду суб'єктів судової правозастосовчої діяльності.

Тобто суб'єкт правозастосовчої діяльності керується гносеологічними особливостями та індивідуальними цінностями й моральними настановами, що є основами його світогляду, сформованого протягом життя. Професійна діяльність судді пов'язана з визначенням прав громадян, що обумовлюють їх життя, здоров'я, добробут тощо, тобто крім норм права вона зачіпає і сферу етичного (морального). Тому гносеологічні, аксіологічні та етичні основи світогляду суб'єкта правозастосування виступають певною базою у прийнятті рішення по справі, що має особливе значення.

Отже, на нашу думку, під поняттям судового розсуду необхідно розуміти передбачену та забезпечену правом з урахуванням меж правозастосовчого розсуду свободу суб'єкта судового правозастосування для вибору найбільш оптимального правозастосовчого рішення на основі гносеологічного, аксіологічного та психолого-етичного змісту власного світогляду.

Таким чином, правозастосовча діяльність є окремим самостійним елементом механізмів реалізації правових норм. Вона здійснюється на основі права суб'єктами правозастосовчої діяльності, тому суб'єктивна складова є іманентно притаманною правозастосовчій діяльності. У вигляді суб'єктивної складової правозастосування виступає правозастосовчий розсуд – феномен

інтеграції права та свободи свого носія. Можливість здійснювати правозастосовчий, зокрема судовий, розсуд є наслідком динаміки норм права та соціально-політичної дійсності. Межі судового розсуду визначають простір для втілення свободи судді при здійсненні певних процесуальних дій. Межі «волі у рамках права» визначаються завданням суду, нормами закону та права. Сама ж свобода суб'єкта судового правозастосування ґрунтується на гносеологічних, аксіологічних та психолого-етичних параметрах його світогляду. Це означає: коли мова йде про судовий розсуд, то мається на увазі, що якщо з певного питання норма права не дає однозначного тлумачення й подальшого застосування, але є моральні, релігійні, традиційні або інші цінності та норми, то суддя здатний скористатися ними при винесенні рішення у справі. Отже, світогляд судді формує певну гносеологічну, аксіологічну та морально-етичну базу, яка обумовлює не лише багатоаспектну оцінку фактів та доказів у певній справі, а й прийняття рішення у ній.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку стосуються більш детального дослідження закономірностей взаємодії моралі та права, індивідуальних цінностей суб'єкта правозастосовчої діяльності та домінуючих суспільних цінностей. Аналіз гносеологічних, аксіологічних і психолого-етичних параметрів світогляду суб'єктів правозастосовчої діяльності дозволить визначити світогляд як ідеологічну основу явища судового розсуду.

Список літератури:

1. *Антропов В. Г.* Правоприменительное усмотрение: понятие и формирование (логико-семантический анализ): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / В. Г. Антропов. – Волгоград, 1995. – 20 с.
2. *Арбушенко Д. Б.* Судебное усмотрение в гражданском процессе : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Д. Б. Арбушенко. – Екатеринбург, 1998. – 164 с.
3. *Барак А.* Судейское усмотрение / А. Барак. – М. : НОРМА. – 376 с.
4. *Березин А. А.* Пределы правоприменительного усмотрения : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / А. А. Березин. – Новгород, 2007. – 26 с.
5. *Бочаров Д. О.* Правозастосовча діяльність: поняття, функції та форми: Проблемні лекції [Електронний ресурс] / Д. О. Бочаров. – Дніпропетровськ : АМСУ, 2006. – 73 с. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/books/2006/06bdpff.pdf>
6. *Бохан В. Ф.* Формирование убеждения суда / В. Ф. Бохан. – Минск, 1973. – 159 с.

7. Волкова Е. И. Судебное правоприменение как познавательско-оценочная деятельность: вопросы теории : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Е. И. Волкова. – Белгород, 2009. – 196 с.
8. Ковальський В. С. Проблема суддівського розсуду та кримінальний закон / В. С. Ковальський // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи : матеріали наук.-практ. конф., м. Харків, 18-19 квітня 2002 р. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 112–114.
9. Кораблина О. В. Усмотрение в правоприменительной деятельности: общетеоретический и нравственно-правовой аспекты : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / О. В. Кораблина. – Саратов, 2009. – 178 с.
10. Куфтирєв В. П. Суддівський розсуд у теорії права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / В. П. Куфтирєв. – К., 2009. – 22 с.
11. Мельник Г. П. Судовий розсуд (дискреція) як явище правової системи / Г. П. Мельник // Наукові записки. – Т. 90. Юридичні науки : зб. наук. пр. / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К. : Вид-во НаУКМА, 2009. – С. 44–47.
12. Рісний М. Б. Правозастосувальний розсуд (загальнотеоретичні аспекти) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / М. Б. Рісний. – Львів, 2006. – 17 с.
13. Савенко М. Д. Суддівський розсуд у цивільному процесі / М. Д. Савенко // Наукові записки. – Т. 26. Юридичні науки : зб. наук. пр. / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К. : Вид-во НаУКМА, 2004. – С. 75–79
14. Степин А. Б. Судебное усмотрение в частном праве: вопросы теории и практики : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / А. Б. Степин. – Волгоград, 2002. – 211 с.
15. Элементарные начала общей теории права / [ред. В. И. Червонюк]. – М. : КолосС, 2003. – 544 с.

Глубоченко С. М. Концептуалізація поняття правоприменительного судебного усмотрения.

Исследуется понимание правоприменительного судебного усмотрения в зарубежной и отечественной юридической науке, комплексно анализируется понятие и содержание мировоззренческой базы субъектов судебного правоприменения. Автор приходит к выводу, что гносеологические, аксиологические и психолого-этические параметры мировоззрения субъектов правоприменения, с учетом пределов судебного усмотрения выступают основами реализации правоприменительного судебного усмотрения.

Ключевые слова: правоприменительная деятельность, правоприменительное усмотрение, судебное усмотрение, основы судебного усмотрения.

Glubochenko M. Sergiy. Conceptualization of the notion of law enforcing court discretion.

The understanding of law enforcing court discretion in national and foreign legal science is explored in the article; the notion and substance of ideological basis of the person carrying out court law enforcement is analyzed. The Author comes to the conclusion that gnoseological, axiological, psychological and ethical parameters of ideology of the person carrying out court law enforcement are considered to be the basis of implementation of court law enforcement with the consideration to its measures.

Key words: law implementation; law implementation discretion; court discretion; basis for court review.

ІСТОРИКО-СТРУКТУРНИЙ ПІДХІД ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ І ЗМІСТУ ПРАВА НА СВОБОДУ ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ

Розглянуто проблеми свободи вираження поглядів. Особлива роль відводиться аналізу цього поняття в різних площинах. Виокремлено основні структурні підходи до визначення та тлумачення цього права з урахуванням особливостей історико-часового простору, ролі людини як особистості, без чого неможливе існування демократичного суспільно-державного устрою.

Ключеві слова: свобода вираження поглядів, свобода слова, свобода судження.

Проблема свободи вираження поглядів завжди була актуальною для обговорення всією світовою спільнотою. Це продукт мислення, який надає можливості пізнання як навколишнього середовища, так і себе. Свобода судження характеризує духовну свободу кожної людини, її внутрішній світ. Погляди й думки є підґрунтям будь-якої діяльності кожної людини, зумовлюючи її соціальну активність, взаємовідносини з іншими в соціумі та державі.

Ідея свободи вираження поглядів завжди була в центрі уваги науковців. Неодноразово в наукових джерелах порушувалося питання про громадянські, політичні й духовні свободи. Коли йдеться про належний розвиток суспільства поняття свободи вираження поглядів стають невід'ємними і ключовими. У свою чергу право на свободу вираження поглядів визнано одним з основоположних прав людини, бо саме воно свідчить про гідність людини і є ключовим критерієм для всіх інших прав і видів свобод.

Актуальність даного питання полягає в тому, що поняття «право на свободу вираження поглядів» сьогодні визнано одним з основоположних прав індивіда.

Проблематика свободи вираження поглядів є надзвичайно актуальною і для нашої держави, особливо впродовж останніх дванадцяти років – з набуттям

незалежності України в 1991 р., після ратифікації Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини, а головне – з прийняттям Основного Закону – Конституції України. Вона залишається на порядку денному завдяки своїй своєчасності даного питання на постійний рух й з огляду на її вдосконалення у напрямку демократичного розвитку України.

Особливості свободи вираження поглядів слід розглядати у різних площинах, як от: а) поняття та тлумачення свободи вираження поглядів; б) основні особливості свободи вираження поглядів; в) структура права на свободу вираження поглядів; г) критерії свободи вираження поглядів відповідно до норм міжнародного права.

Визначення змісту й характеру права на свободу вираження поглядів розкрито в загальнотеоретичних і практичних дослідженнях М. Маковей, О. Чефранової, І. Камінськи. У вітчизняних публікаціях окремі аспекти цієї проблематики висвітлено такими вченими, як А. Полешко, Н. Раданович, Н. Петрова, В. Лутковська, А. Колодій, А. Олійник та ін.

У світі панує основний принцип демократії, ключовою характеристикою якої виступає політична рівність усіх без винятку громадян перед законом і дотримання принципу: одна людина – один голос.

Отже, де бракує права незгоди чи панує принцип однодумства, там немає й не може бути демократії. Вона не допускає можливості вольового нав'язування позицій однієї частини спільноти іншій. Із цієї точки зору суттєвою ознакою демократії як форми правління більшості є дотримання інтересів і прав меншості, адже там, де зникає меншість, існує загроза зникнення більшості. Варто погодитися з тим, що дана позиція неможлива без усебічного обговорення, висвітлення, аналізу тієї чи іншої ситуації, яка складається публічно, в напрямку, пов'язаному зі свободою вираження своїх поглядів [1, с. 154].

Визначаючи особливості й ознаки поняття права на свободу вираження поглядів у загальному і широкому значенні, необхідно дослідити й проаналізувати її в різних площинах.

Свобода вираження поглядів у філософському розумінні – це можливість суб'єкта вийти за межі чуттєвого пізнання й відкрити для себе оточуючий світ, засвоїти його відбитий образ тією мірою, якою це необхідно для практичного з'ясування й перетворення дійсності на відповідність інтересам і потребам людей [1, с. 151]. Свобода вираження поглядів у моральному тлумаченні являє собою вільне створення власного гармонійного внутрішнього світу з урахуванням при цьому, що таке добро, а що ні. Свобода слова в соціальному аспекті – право людини на діалог у суспільстві. Свобода слова у психологічному плані – це змога індивіда на власний розсуд оперувати лексикою для систематизації та вираження уявлень про матеріальний світ [2, с. 9]. Свобода слова з юридичної точки зору – можливість самостійно вибирати вид і міру власної поведінки, висловлювати ідеї, погляди, думки на свій розсуд і в повному обсязі розуміти значимість заявленого; свобода вираження поглядів може бути як позитивом, так і негативом.

Згідно з нормами міжнародного права кожен має право на свободу виявлення поглядів за рахунок одержання й поширення інформацій та ідей без втручання держави незалежно від її кордонів. Ця свобода виступає важливим складником розвитку суспільства, оскільки є необхідною умовою для функціонування вже згадуваної демократії й участі спільноти в процесі прийняття різних рішень, що викликають суспільний інтерес. Громадянин будь-якої країни не може в повному обсязі брати участь у житті держави й соціуму в цілому, якщо не має необхідного доступу до інформації й можливості вираження своїх поглядів [5, с. 19].

Саме за цих умов стає зрозумілим, що свобода вираження поглядів важлива не лише для реалізації власної гідності, а й для участі в політичному й соціальному житті країни. Іншими словами, без чітких гарантій права на свободу вираження поглядів не може існувати ні свобода держави, ні сама демократія, тому що це становить підвалини демократичного суспільства й виступає однією з головних умов його прогресу та розвитку кожного, що є беззаперечно. До того ж право на свободу вираження поглядів є самостійним і незалежним інститутом як

прерогативи захисту інших прав та свобод індивіда. Це надає можливість стверджувати, що в історичній ретроспективі саме ця свобода і сприяла еволюції різних прав і свобод, в першу чергу – свободі слова. В умовах Великої французької революції була прийнята в 1789 р. Декларація з прав людини та громадянина, у ст. 10 якої проголошено, що ніхто не може бути переслідуваний за свої переконання, якщо вони не порушують суспільного порядку [3, с. 11].

Аналізуючи історію старої Європи, особливо Великобританії, можна простежити, що право на свободу вираження поглядів виникає як інститут підтримання високого рівня компетентності органів державної влади. Так, англійський Білль про права 1689 р. гарантував членам парламенту повну свободу обговорення стану справ Королівства та державних посадовців, без чого його робота є неефективною. Особливістю цього правового акта стало й те, що народ має право на інформацію про стан справ уряду, а саме парламенту, який є вищим органом національного самоуправління, що підкреслює демократичний розвиток суспільства [4, с. 268].

Інакше кажучи, це давало всім виборцям можливість бути повністю проінформованим за рахунок забезпечення звітністю урядом про свою діяльність з використанням факту свободи слова як найважливішого інструмента захисту прав людини.

Ідея свободи вираження поглядів завжди була в центрі уваги всієї європейської спільноти. Неодноразово порушувалося питання про громадянські, політичні й духовні свободи. Але коли вже йшлося про справедливий розвиток суспільства, то поняття свободи вираження поглядів стає невід'ємним і ключовим.

В умовах зародження цього права проблема полягала в тому, що така свобода поширювалася на окремо взяті групи: духовенство піклувалося про церкву, дворяни – про свою вольність, місцева влада – про вольність для певного міста. Саме за цих умов виникла ідея свободи, як природного й невід'ємного права людини, що дозволяє розглядати поняття свободи як складовий елемент рівності.

Концепція особистої свободи від народження має стати невіддільним правом кожного індивіда, а будь-які приватні свободи та привілеї різних прошарків спільноти відкидаються в ім'я всезагальних свобод людини і громадянина. Ідея свободи мала передбачати тісний зв'язок з порядком, які не суперечили б один одному в умовах правового співіснування держави й суспільства.

З точки зору Ж.-Ж. Руссо, люди уклали між собою суспільний договір, створили державу, наділивши її правом виражати їх колективну волю, в результаті чого держава отримала владу над особистістю, тому що діє від імені всіх громадян і виступає гарантом їх свобод [2, с. 12].

Право на свободу вираження поглядів – одна з головних умов розвитку кожної людини й суспільства в цілому. Структурний підхід до цієї свободи зводиться до історії свободи взагалі. Свобода в умовах демократії – це свобода вираження поглядів у релігійних, політичних, моральних, наукових та інших сферах. Судження знаходять свій прояв у свободі слова, думки, преси, в особистій і в організованій суспільній діяльності. Історично вся ця група свобод вираження поглядів розвивалася зі «свобод віри», що закріпила за собою перший блок прав.

Другий блок прав – це група свобод, яка захищає особистість від свавілля держави незалежно від совісті й думок: свобода від неправомірного арешту й покарання, від образи, насилля з боку органів державної влади. Ця група забезпечує основний зміст конституційних гарантій, за які велася вікова боротьба з монархією, Вона йменується «свобода духу» [6, с. 11]

Зароджувалася свобода ще в далекому середньовіччі: за неї боролися й віддавали життя, хоча повного розвитку вона досягає лише у ХІХ ст. Задовго до англійської й французької революцій в Європі вирували численні війни, повстання за свободу. Наприкінці ХІ ст. основним гаслом була свобода й тільки свобода, що знаходить своє відбиття в першій групі свобод.

Західна церква пережила кризу Римської імперії, зберігши еллінську культуру. Установилося двовладдя – влада духовна і світська. Кожна людина

була підданою двох світів – Божого й земного. У таких умовах і відбувалося зіткнення двох суверенітетів, з яких абсолютність відводилася лише одному. Тоді й виникло перше, хоча й невиразне усвідомлене свободи.

Для зародження нової демократичної свободи духовна влада й держава мали збігатися, що з часом дало можливість виокремити наступну групу – «свободи тіла».

Пройшовши через численні повстання, війни та революції, держави Західної Європи, особливо Англії та Франції, проголошували свободу й рівність, що охоплювало всі міста й села. Кріпосне право пом'якшувалось і поступово зникало. Так і виникла «свобода тіла» – свобода для всіх [7, с. 109].

Америка завойовувала свою свободу за рахунок нових просвітителів, які бажали встановити віросповідання єдиним у певних колоніях в умовах небажання Нової Англії. За сприянням цих країн до світового процесу боротьби за свободу було залучено й Далекий Схід, в основу чого були покладені природні права, даровані людині Небом; право ж на свободу співвідносилось відповідно до конфуціанства як розум і справедливість. Так поступово створювалися оазиси свободи, на перехресті яких стояли люди, утверджуючи свободу вираження своїх поглядів як принципу. Усі європейські конституції ХІХ ст. (американська, японська та ін.) були прийняті в умовах закріплення права свободи на вираження поглядів й рівності кожного без винятку.

Після завершення двох світових воєн питання становлення й розвитку прав людини залишалось на порядку денному. Із підписанням Гельсінського заключного акта країни Західної Європи намагалися максимально включити проблему третього «гуманітарного кошика» в переговорний процес зі східноєвропейськими державами, домагаючись розширення прав і свобод людини, концентруючи особливу увагу на реалізації принципів поваги до прав людини й основних свобод, рівноправ'я народів і їх права розпоряджатися своєю долею, що східноєвропейським країнам давалося нелегко [9, с. 439]. Саме тому «залізна завіса» відокремила останні від участі в процесі формування демократичної спільноти з правом свободи вираження поглядів, а

отримала його тільки після розпаду Радянського Союзу й з повноцінним виходом на міжнародну арену [11, с. 20].

Право на свободу вираження поглядів дає можливості людині діяти відповідним чином (або утримуватися від певних вчинків), з тим щоб забезпечити своє нормальне існування, що дозволяє їй розвиватися насамперед як особистості [7, с. 201]. Іншими словами, наслідувана нами свобода – це мовна чи дійова поведінка груп або окремих особистостей стосовно кожного, що є важливим складовою демократично-політичної системи країни.

Свобода вираження поглядів у широкому значенні, як структура правового статусу особистості, складається з таких універсальних взаємозалежних елементів, як право на: 1) безперешкодне дотримання своїх поглядів і переконань; 2) вільну відмову від них; 3) спілкування в усній чи письмовій формі, включаючи право на утримання від спілкування взагалі; 4) вільний вибір мови спілкування (мовна самобутність); 5) повну й об'єктивну поінформованість про факти й обставини, що загрожують життю чи здоров'ю людей, будь-яким чином безпосередньо зачіпаючи права, свободи й обов'язки людини і громадянина; 6) максимально вільний обмін і співставлення ідей і знань; 7) участь у підготовці інформації (публічна гласність поглядів); 8) заперечення хибних чи перекручених даних і захист від шкоди, спричиненої неправдивими відомостями; 9) індивідуальне й колективне спілкування в державних і місцевих органах влади; 10) свободу літературної, художньої та іншої творчості [8, с. 11-12].

Таким чином, досліджуване нами право не є однозначним, оскільки залежить від різногалузевого його тлумачення під впливом історичного проміжку часу.

Складники даного права пов'язані з різними чинниками: а) хто висловлюється, б) в яких умовах, в) з якою метою тощо, що й дає підстави їх виокремлювати. А це, у свою чергу, дає можливість зрозуміти, що право на свободу вираження поглядів виступає основоположним у низці всіх прав людини, що дозволяє бути індивідом, зберігаючи свою честь і гідність, повноцінним «гравцем» у політичному житті своєї країни, де пріоритетна роль

відводиться демократії, оскільки свобода ця і є складовою демократичного суспільства й основоположною умовою для розвитку такої спільноти, де в центрі залишається завжди людина.

Список літератури:

1. Арендт Х. Що таке свобода? / Х. Арендт // Між минулим і майбутнім. – К. : Дух і літера, 2002. – С. 151–180.
2. Бистрицький Є. Пропедевтика поняття свободи / Є. Бистрицький // Проблеми сутності свободи: методологічні та соціальні виміри : матеріали наук.-теорет. конф., 26 жовтня 2007 р. – К. : Політ. думка, 2007. – С. 8–29.
3. Вандич П. Ціна свободи: Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення / П. Вандич. – К. : Критика, 2004. – 464 с.
4. Гайек Ф. А. Право, законодавство і свобода. Нове визначення ліберальних принципів справедливості і політичної економії / Ф. А. Гайек ; [пер.з англ. Віктор Дмитрук]. – К. : Аквілон-Прес, 2000. – 448 с.
5. Гапоненко В. А. Свобода як чинник функціонування демократичної політичної системи : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / В. А. Гапоненко. – К., 2009. – 190 с.
6. Донченко О. П. Свобода як категорія права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / О. П. Донченко. – О., 2010. – 18 с.
7. Левченко К. Б. Людина. Свобода. Демократія : монографія / К. Б. Левченко. – К. : Юрисконсульт, 2006. – 621 с.
8. Маковей М. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод / М. Маковей, Е. Чернова // Право на свободу выражения своего мнения: прецеденты и комментарии. – М. : Рос. акад. правосудия, 2001. – 151 с.
9. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945–1970 рр.) : підручник / В. А. Манжола, М. М. Білоусов, Л. Ф. Гайдуков [та ін.]. – К. : Либідь, 1999. – 558 с.
10. Обращения в Европейский суд по правам человека : руководство для журналистов / под. ред. Г. В. Винокурова, А. Г. Рихтера, В. В. Чернышова. – М. : Ин. пробл. информ. права, 2004. – 607 с.
11. ООН. Комиссия по правам человека. Сессия (59): Амбей Лигабо. Право на свободу мнений и свободное их выражение : доклад. – Женева : ООН, 2003. – 32 с.

Titko Э. В. Историко-структурный подход определения понятия и содержания права на свободу выражения взглядов.

Рассмотрена проблема свободы выражения взглядов. Особенная роль отведена анализу этого понятия в различных плоскостях. Выделены основные структурные подходы определения и толкования этого права с учетом особенностей исторически временных пространств, роли человека как личности, без чего невозможно существование демократического общественно-государственного устройства.

Ключевые слова: свобода выражения взглядов, свобода слова, свобода мнения.

Titko Elvira. Historical-structural approach to the definition of the right to freedom of expression.

The article is disclosed to the problem of freedom expression. Special role taken to the analysis definition freedom of expression in special conditions of the different spheres. There are main complex approach to structural definition and to the right freedom of expression interpreting with features of historically-time term and taking into consideration a role of the man as persons for possibility existence democratic socially-state system.

Key words: freedom of expression, freedom of speech, freedom of thought.

асистентка,
Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ ПРОЦЕСУАЛЬНО-ПРАВОВОЇ НОРМИ

Розкрито сутність та характер процесуальних норм. Особливу увагу приділено таким питанням, як визначення процесуальних норм, їх місце відносно матеріальних у системі права, специфіка їх структури та ефективність процесуальних норм.

Ключові слова: процесуальні норми, правове регулювання, структура, правова норма, матеріальна норма, гіпотеза, диспозиція, санкція.

Процесуально-правові норми забезпечують оптимальні умови правового регулювання суспільних відносин, гарантують реалізацію прав і виступають важливим чинником зміцнення законності. Як зазначає О. Лук'янова, без аналізу юридичного процесу в цілому, процесуальних норм і правовідносин, вивчення процесуального права неможливо об'єктивно оцінити реальний стан механізму правового регулювання [7, с. 2]. Але не завжди юридична наука встигає за змінами, що відбуваються у сфері права. У зв'язку з цим постановка питання про важливість наукового дослідження особливостей структури процесуально-правової норми обумовлена не тільки теоретичним, а й суттєвим прикладним значенням для подальшого розвитку вітчизняної юриспруденції.

Погоджуємося з точкою зору В. Горшеньова, який вважає, що значення процесуально-правових норм як у правотворенні, так і правозастосуванні полягає в удосконаленні діяльності різних органів та організацій, що беруть участь у сфері управління суспільством. Процесуальне врегулювання цієї діяльності забезпечує провадження сталих принципів, законності, підвищує відповідальність у державній роботі, зміцнює державну та суспільну дисципліну й одночасно є способом прищеплення посадовим особам навичок висококваліфікованої та ефективної організаторської роботи [11, с. 179].

Найпоширенішою в сучасній теорії права є думка про те, що матеріальний припис визначається відносно первинним, а процесуальний –

похідним, тобто останній спрямований на забезпечення реалізації першого. У зв'язку з цим у системі права пріоритет належить нормам матеріального права. Ці норми приписують суб'єктам права певні правила поведінки, саме з ними в основному пов'язано встановлення правопорядку в суспільстві. Разом із тим належна реалізація матеріальних норм, встановлення оптимального порядку їх ефективної реалізації безпосередньо залежить від процесуальних норм. Проте не кожна матеріальна галузь права забезпечена відповідними процесуальними нормами. У результаті цього виникають ситуації, коли реалізація матеріальних норм є проблематичною. У багатьох випадках процесуальні норми надають учасникам суспільних відносин кілька варіантів поведінки і тим самим впливають на ефективність правового регулювання, становлення правопорядку в суспільстві.

Таким чином, нагальною проблемою теорії права є необхідність визначення процесуальних норм та їх місця відносно матеріальних у системі права, зокрема за допомогою дослідження специфіки їх структури.

З огляду на те, що процесуальні норми є різновидом правових норм, їм притаманні всі їхні ознаки як класичних моделей правил поведінки людей у типових життєвих ситуаціях.

Перш за все, в результаті правотворчої діяльності виникає такий специфічний регулятор поведінки індивідів, як процесуальна норма.

Процесуальні норми права встановлюються визначеними у законі суб'єктами правотворчості та забезпечуються достатнім рівнем правосвідомості й можливістю застосування державного примусу.

Слід підкреслити, що ефективність процесуальної норми залежить, в першу чергу, від її власного змісту і внутрішньої структури. У теорії права як основні моменти, що об'єднують процесуальну і матеріальну норми, називають притаманні останнім структурні елементи, тобто поділ норми на гіпотезу, диспозицію і санкцію. Пояснення цьому О. Ф. Шебанов знаходив у єдності сутності та змісту права, вважаючи, що саме з вказаної причини норми схожі за своїми складовими елементами [12, с. 129].

Процесуальна норма, як будь-яка правова норма, має чітку внутрішню будову. Структура правової норми представляє собою внутрішній вираз форми, зовнішнє – спосіб її існування, прояву, відображення дійсності. Структура норми права – це внутрішня побудова норми, поділ її на складові (елементи) [4, с. 233].

Правова норма конструюється за моделлю формули «якщо..., то..., інакше (а в іншому випадку)». Необхідно додати, що структура логічної норми відтворюється шляхом осмислення, і для того, щоб правильно відобразити норму, необхідне не тільки знання законодавства, а й дотримання вимог і правил логіки, знання юридичної техніки, механізму взаємодії різних елементів системи права і в цілому всієї правової системи. Перша частина цієї формули «якщо» повинна містити описування життєвих обставин (конкретний життєвий випадок, конкретний суб'єкт, час і місце), за наявності та/або відсутності яких реалізується правило поведінки. Ця частина має назву гіпотези, припущення. Гіпотеза вказує на ті життєві обставини, за наявності та/або відсутності яких реалізується її диспозиція. За допомогою гіпотези абстрактний варіант поведінки співвідноситься з конкретним випадком правової дійсності, визначає необхідні структурні елементи самої гіпотези, на які вже вказувалось. Гіпотези можуть бути різних видів. Залежно від того, чи сформульовані життєві обставини у вигляді вичерпного переліку, виділяють абсолютно визначені та відносно визначені.

Деякі автори вважають можливим існування невизначених гіпотез, проте В. Е. Краснянський досить переконливо доводить, що таких гіпотез немає, оскільки інакше або було б неясно, в яких випадках необхідно керуватися цією нормою права, або зводиться до нуля її обов'язковість [3, с. 44].

Відображенням загально правової дискусії з питання побудови правових норм і кількості елементів, з яких норма складається або повинна складатися, є позиція О. С. Піголкіна, який вважав, що гіпотеза – можливий, але зовсім не обов'язковий елемент норми позитивного регулювання [10, с. 24]. Це висловлювання можна віднести до специфіки саме процесуальних норм права,

оскільки норми позитивного регулювання – це норми процесуальні, призначення яких – врегулювати такий розвиток ситуації, де самі зацікавлені суб'єкти відносин зможуть використати надані їм законом можливості й не доводити справу до примусового, за участі юрисдикційних органів, вирішення. Тому на відміну від традиційних матеріальних норм, даний елемент необхідно вважати обов'язковим елементом структури нематеріальної норми права. Отже, процесуальна норма обов'язково містить вказівку на обставини, за яких вона набуває чинності, що передбачається у нормах матеріального права.

Складність структури матеріальної норми права у випадках, коли диспозиція є дещо невизначеною за формулюванням, для норми процесуальної є позитивним, а не обтяжуючим моментом. Це дозволяє суб'єктам права на свій розсуд визначати в кожному конкретному випадку варіант поведінки, який, як правило, характеризується невизначеною множинністю у межах, встановлених правовим приписом. Такі диспозиції максимально сприяють розвитку праворозуміння суб'єктів відносин, отож спрямовані на популяризацію використання процесуальних норм права.

Велику кількість процесуальних норм сформульовано законодавцем з метою надання свободи правомочному суб'єкту діяти на власний розсуд, а не для жорсткого регламентування його дій, наприклад, під час розслідування слідчим кримінальної справи. Таке положення не суперечить загальній для будь-якої правової норми формальній визначеності, тому що свобода дій має певні межі, які необхідно сформулювати.

У літературі існує думка, що не всі норми права складаються з однакових елементів. Це обумовлюється їх різним функціональним призначенням, цілями і завданнями, що стоять перед кожною з груп правовстановлення. Найбільші проблеми виникають з останньою структурною частиною правових норм.

Останній елемент правової норми «інакше» визнається не всіма авторами. Так, І. Я. Дюрягін вважає, що формула правової норми складається з двох елементів: «якщо ... то» [1, с. 5]. Погоджуємося в цьому випадку зі справедливим зауваженням О. Е. Лейста, що в цьому випадку відбувається

змішування норм права і деяких статей нормативних актів, які не враховують системності права, нерозривного зв'язку правил поведінки, викладених у диспозиції, з умовами їх застосування і способом охорони від порушень [5, с. 20-21]. Цю позицію поділяє і Т. В. Кленова, яка зазначає: «Будь-яка правова норма являє собою системну організацію, складність якої зумовлюється складністю відносин, що нею реалізуються. Цілісність такого складного утворення пояснюється усталеністю зв'язків елементів його змісту, тобто в рамках самої норми будуються окремі структурні елементи, що реалізують функції гіпотези, диспозиції й санкції. Поза триелементної структури, що відбиває регламентацію умов дотримання і наслідків порушення правила поведінки, що передбачається в норму, будь-яка правова норма перестане бути такою» [2, с. 35].

В. Д. Сорокін відмічає, що є і третя точка зору на дану проблему: тричленна структура норми права передбачає максимум складових елементів норми, але існує й мінімум, без якого вона втрачає сенс. Мінімумом для процесуальної норми пропонується вважати диспозицію. Можуть бути і такі норми, здійснення яких не пов'язано з конкретними обставинами і практично можливе за будь-яких умов.

Розглянута структура правової норми визнається більшістю вітчизняних науковців. Разом із тим необхідно відмітити, що дане питання є дискусійним. Немає сумніву, що позиція про тричленну побудову правової норми, незалежно від того, має вона процесуальний чи матеріальний характер, у теорії права претендує на місце загальноновизнаного факту.

Водночас, окрім традиційних поглядів стосовно триелементної будови норми права, в тому числі й процесуальної, існують інші точки зору: одні автори вважають, що правова норма має лише два елементи, інші – що різні правові норми мають різну структуру, зокрема деякі види норм, до яких відносяться норми-принципи, норми-дефініції, норми-завдання, не мають і не можуть мати такої побудови [9, с. 14]. На думку В. О. Лучіна, відсутність

гіпотези характерно для багатьох державно-правових процесуальних норм [8, с. 124].

Цікавою є думка О. В. Берга про те, що класичний лінійний характер логічного зв'язку елементів норми «якщо – то – інакше» є недостатньо детальним для аналізу структури норми права. Будь-яка процесуальна норма містить у собі правило поведінки, дотримання якого при певних умовах обов'язково для осіб, яким воно адресоване. Недотримання, порушення цих правил суб'єктом правовідносин тягне за собою вплив з боку держави з метою опанування до узгодження своїх дій з обов'язковою поведінкою.

Крім того, для більшості процесуальних норм стосовно до їх триелементної структури, характерна релятивність (відносність), тобто виконання нормою, частиною норми у певному зв'язку з іншими нормами ролі то диспозиції, то санкції. На цю особливість звертає увагу і Є. Г. Лук'янова, яка зазначає: «Існуючи в системі з подібними собі елементами, диспозиція може видозмінюватися залежно від її зв'язку з іншими, такими ж, як вона сама, диспозиціями. В одній з них вона виконує роль диспозиції, в іншій вона стає гіпотезою, в третій вона може стати санкцією» [7, с. 178]. Таку ж точку зору має і О. Е. Лейст [6, с. 18-19].

Таким чином, вважаємо, що не кожна норма, викладена у тексті нормативного акта, обов'язково повинна завершуватися визначенням міри реагування держави на її порушення. У цьому виявляється специфіка процесуальних норм права. Можлива ситуація, за якої декілька норм права будуть забезпечуватись однією санкцією, і тоді законодавець не має необхідності звертатися до тавтології. Це тільки збільшить обсяги нормативних актів, і навряд чи можна буде говорити про полегшення правозастосування. Більше того, допустима ситуація, коли не тільки будь-яка група норм буде забезпечуватись однією санкцією, але і примус до дотримання норм цілого правового інституту може забезпечуватись однією санкцією. Правотворчість надає такі приклади й їх достатньо в цивілістичних галузях права.

Прийом законодавчої техніки, за якого не кожна процесуальна правова норма містить санкцію, не дозволяє вважати таку норму такою, що не має

санкції, оскільки однією з безумовних ознак і матеріального, і нематеріального правовстановлення є можливість примусу з боку держави. Дійсно, кожна норма повинна мати санкцію, інакше вона перестане бути правовою нормою і перейде до розряду моральних норм суспільства.

Підводячи підсумок особливостям структури норм права, складовою частиною яких є процесуальні, необхідно визнати, що традиційне уявлення про тричленну структуру норми права не завжди підтверджується. При цьому слід брати до уваги дистанційні санкції, які іноді знаходяться не тільки в інших нормах того самого нормативного акта, але і в зовсім інших, іноді таких, що відносяться до іншої правової галузі.

Список літератури:

1. *Дюрягин И. Я.* Нормы социалистического права / И. Я. Дюрягин. – Свердловск : Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1986. – 17 с.
2. *Кленова Т. В.* Уголовно-правовые нормы в системе уголовного законодательства / Т. В. Кленова // Реализация уголовной ответственности: уголовно-правовые и процессуальные проблемы. – Куйбышев, 1987. – С. 35.
3. *Краснянский В. Э.* Правовая информация в системе государственного и хозяйственного управления / В. Э. Краснянский. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1985. – 103 с.
4. Загальна теорія держави і права : підруч. / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина, Л. В. Авраменка [та ін.]. – Х. : Право, 2010. – 583 с.
5. *Лейст О. Э.* Санкции в советском праве / О. Э. Лейст ; Всесоюзный ин-т юрид. наук. – М.: Госюриздат, 1962. – 238 с.
6. *Лейст О. Э.* Санкции и ответственность по советскому праву / О. Э. Лейст. – М. : Изд-во МГУ, 1981. – С. 18-19. – 240 с.
7. *Лукьянова Е. Г.* Теория процессуального права : монографія / Е. Г. Лукьянова. – М. : Норма, 2003. – 240 с.
8. *Лучин В. О.* Процессуальные нормы в советском государственном праве : монографія / В. О. Лучин. – М. : Юрид. лит., 1976. – 168 с.
9. *Мельников Ю. И.* О понятии и месте процессуальных норм в структуре советского права / Ю. И. Мельников // Проблемы социалистической законности : респ. научн. сб. – Х., 1988. – Вып. 22. – С. 84.
10. *Пиголкин А. С.* Теоретические проблемы правотворческой деятельности в СССР : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук / А. С. Пиголкин. – М., 1972. – 20 с.
11. Теория юридического процесса : монография / под ред. В. М. Горшенева. – Х. : Вища шк., 1985. – 192 с.
12. *Шебанов А. Ф.* Форма советского права / А. Ф. Шебанов. – М. : Юрид. лит., 1968. – 213 с.

Сидоренко О. А. Особенности структуры процессуально-правовой нормы.

Раскрыты сущность и характер процессуальных норм. Особое внимание уделено таким вопросам, как понятие процессуальных норм, их место относительно материальных в системе права, специфика их структуры, эффективность процессуальных норм.

Ключевые слова: процессуальные нормы, правовое регулирование, структура, правовая норма, материальная норма, гипотеза.

Sidorenko O. A. Features of the structure of procedural and legal norms.

The article reveals the essence and nature of the procedure. Particular attention is paid to issues such as the concept of due process, their location relative to the material in the system of law, the specifics of their structure, effectiveness of procedural rules.

Key words: procedural rules, regulation, structure, regulation, standard material, the hypothesis.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ

1. ВИМОГИ ДО ЗМІСТУ

1.1. Стаття повинна мати високий науковий рівень.

1.2. За змістом стаття повинна відповідати вимогам постанови Президії Вищої атестаційної комісії України «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 р. № 7-05/1. Зокрема вона повинна містити такі необхідні елементи:

а) постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими теоретичними чи практичними завданнями;

б) аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;

в) формулювання цілей статті (постановка завдання);

г) виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

г) висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

Автор статті відповідає за правильність і достовірність викладеного матеріалу, належність останнього йому особисто, точність викладених у роботі фактів (даних) та якість перекладу цитат з іншомовних джерел (за наявності).

2. ВИМОГИ ДО ОБСЯГУ

2.1. Обсяг наукової статті, яку автор подає для публікації, – від 0,3 до 05 авт. арк. (12 000 – 20 000 друк. знаків, включаючи пробіли). Орієнтовний посторінковий обсяг статті у паперовому варіанті має складати 7 – 10 сторінок, які оформлені у відповідності з наведеними нижче вимогами.

2.2. Наведені обсяги є орієнтовними; враховуючи специфіку електронного видання, у разі необхідності обсяг матеріалів, що подаються для публікації, може бути збільшений за погодженням з редакцією збірника.

3. ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ МАТЕРІАЛІВ

3.1. На початку статті зліва вказується код за універсальною десятиковою класифікацією (УДК), нижче у правій частині подається інформація про автора (ініціали автора і прізвище, науковий ступінь (якщо є), вчене звання, місце роботи).

3.2. Назва статті розміщується після інформації про автора з вирівнюванням по центру сторінки та виділяється напівжирним шрифтом.

3.3. Перед початком статті наводяться анотація (резюме) та ключові слова. Загальна кількість ключових слів (фраз) повинна бути не менше трьох і не більше десяти.

3.4. Бібліографічні посилання в тексті відображаються цифрами у квадратних дужках із зазначенням номерів сторінок відповідного джерела: [3, с. 415]. *Забороняється застосування функцій текстових редакторів (MS Word та ін.) для створення посилань!*

3.5. Перелік використаних джерел подається в кінці тексту після слів «Список літератури» в алфавітному порядку. Його оформлення здійснюється згідно з державним стандартом України ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання».

3.6. Після списку літератури подаються: прізвище, ім'я та по батькові автора (авторів), назва статті, резюме, ключові слова російською та англійською мовами.

3.7. Після цього автор зазначає структурний підрозділ вищого навчального закладу чи наукової установи, який дав рекомендацію до друку статті. Для аспірантів та здобувачів обов'язкова наявність рецензії наукового керівника із зазначенням його наукового ступеня, вченого звання, прізвища, ім'я та по батькові.

3.8. Автор ставить свій підпис на останній сторінці паперового варіанту статті.

3.9.1. Текст статті роздруковується на сторінці стандартного формату (A4) через 1,5 інтервали з дотриманням таких розмірів полів: поля з усіх боків 20 мм;

3.9.2. Весь текст повинен бути набраний шрифтом Times New Roman 14pt в одну колонку без застосування будь-якого форматування, окрім стандартних параметрів шрифту та абзацу. Не допускається використання вставок та гіперпосилань. Можна виділяти окремі частини тексту *курсивом* або *напівжирним шрифтом*.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

УДК: 343.21

І. А. ІВАНОВ,
канд. юрид. наук, доц.,
доцент кафедри кримінального права
N-ського навч. закладу

НАЗВА СТАТТІ

Анотація: <стислий виклад змісту статті>

Ключові слова: <ключові слова>.

<Основний текст статті>.

Список літератури:

1. Адміністративне право України : підручник / Ю. П. Битяк, В. М. Паращук, О. В. Дяченко [та ін.]. ; за заг. ред. Ю. П. Битяка. – К. : Юринком Інтер, 2006. – 544 с.
2. Гетьман А. П. Особливості використання учбово-інформаційного комплексу з урахуванням вимог кредитно-модульної системи при викладенні еколого-правових дисциплін / А. П. Гетьман, С. М. Іванов, В. В. Карасюк // Проблеми законності : академ. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2010. – Вип. 112. – С. 84–90.
3. *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. / Д. Дорошенко. – Т. 1. – Ужгород, 1930.
4. Кравчук В. М. Припинення корпоративних правовідносин в господарських товариствах : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. – Х., 2010. – 36 с.
5. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник : у 2 т. / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, Л. М. Кривоченко, В. А. Ломако [та ін.] ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., перероб. і допов. – Х. : Право, 2010. – Т. 1. – 456 с.
Т. 2. – 608 с.
6. *Малый А. И.* Введение в законодательство Европейского сообщества / Ал. Малый // Ин-ты Европейского союза : учеб. пособие / Ал. Малый, Дж. Кемпбелл, М. О'Нейл. – Архангельск, 2002. – Разд. 1. – С. 7–26.
7. Основи держави і права : навч. посіб. / за ред. В. В. Комарова. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. – 308 с.

8. Про податок з доходів фізичних осіб : Закон України від 22.05.2003 р. № 889 // ВВР України. – 2003. – № 37. – Ст. 308.

9. Юркевич В. Ю. Проблеми теорії аграрних правовідносин : монографія. – Х. : Харків юрид., 2007. – 496 с.

<Прізвище, ім'я, по батькові> *(російською мовою)* Аннотация: *(російською мовою)*

<Назва статті> *(російською мовою)*

Ключевые слова: *(російською мовою)*

<Прізвище, ім'я, по батькові> *(у транскрипції латинськими літерами)*

<Назва статті> *(англійською мовою)*

Summary: *(анотація англійською мовою)*

Key words: *(ключові слова англійською мовою)*

До рукопису додаються: диск (дискета), рецензія, виписка з рішення засідання кафедри про рекомендацію статті до опублікування та авторська довідка (прізвище, ім'я, по батькові, посада, місце роботи, науковий ступінь і вчене звання, домашня адреса й телефон, e-mail).

3.10. До рукопису додаються: дискета, рецензія, виписка з рішення засідання кафедри про рекомендацію статті до опублікування та авторська довідка (прізвище, ім'я, по батькові, посада, місце роботи, науковий ступінь і вчене звання, домашня адреса й телефон, e-mail).

4. ПОРЯДОК ПОДАННЯ МАТЕРІАЛІВ ДО РЕДАКЦІЇ

4.1. Стаття подається в електронному варіанті на дискеті або (рекомендовано!) на CD-диску (у форматі .doc чи .docx; назва файлу обов'язково латинськими літерами) та в роздрукованому вигляді. На етикетці (конверті, боксі) дискети/диску необхідно вказати прізвище та ініціали автора. Роздрукована стаття і дискета/диск авторові не повертаються.

4.2. Рукопис статті має бути завізований власноручним підписом автора на останній сторінці.

4.3. Матеріали, які не відповідають викладеним вище вимогам, до публікації не приймаються.

Адреса редакції: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77, Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кімн. 412.

Телефон для довідок: (057) 704-92-99; (057) 704-93-16 (редактори – Соловійова Ганна Миколаївна, Сорокун Микола Миколайович; коректор – Залюбовська Надія Григорівна).